

BUTLLETÍ

DEL CENTRE EXCURSIONISTA DE CATALUNYA

CLUB ALPÍ CATALÀ
CLUB D'ESQUÍ DE CATALUNYA

SUMARI: *Del Mogent al Pla de la Calma*, per ANTONI GALLARDO. — *D'Art Popular Pallarès*, per R. VIOLANT I SIMORRA. — *Obres al campanar de la Seu*

barcelonina, per JOSEP M.ª MADURELL I MARIMON. — *El Poblament del Vallès*, per SALVADOR LLOBET. — *Crònica*. — *Bibliografia*.

DEL MOGENT AL PLA DE LA CALMA

(Acabament.)

ITINERARI II

DE GRANOLLERS A SAMALÚS PASSANT PER CORRÓ

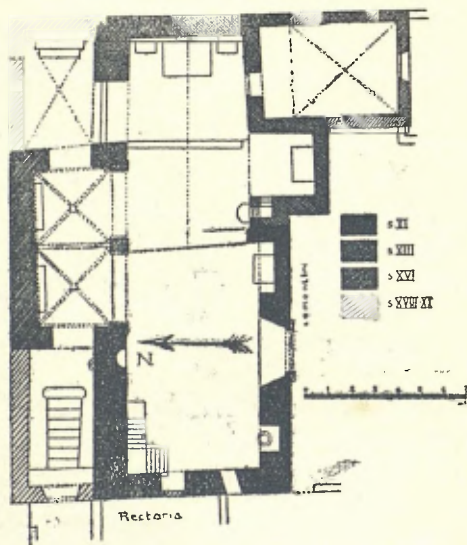
AQUEST trajecte té l'avantatge que no movent-se de la carretera o camins viables es poden visitar els monuments més interessants que corresponen al present itinerari. La carretera de Corró, de 8'8 kms., traçada damunt del camí antic, està plantada en la seva part central d'arbres fruiters i passa sempre per lloc descobert. Es veuen gairebé totes les masies per la banda de la façana, si es ve de baix.

Corró d'Avall. — L'agrupament entorn de la parròquia, vist del tren estant, presenta un aspecte fortament pintoresc; no ho és tant venint per la carretera; no obstant, l'ampla espadanya coberta de l'església, aixecada a penes damunt de la casa rectoral, no deixa de presentar un aspecte de conjunt ben fotogènic. Quilòmetre 0'7 de la carretera.

Parròquia de Santa Eulàlia de Mèrida.—Aquesta construcció conserva restes dels afegits i reformes obrades durant les deu centúries que van des del segle XI. L'examen de l'edifici delata una construcció del segle XI que comprèn la part davantera de l'església. La porta vella, la qual comunicava amb la casa rectoral, és de caràcter molt primitiu i la seva alçada no passa de 1'5 metres. Aquesta part primitiva devia acabar a la meitat de l'edifici actual, amb un absis rodó. La resta, acabada amb tester rectangular sembla obra a finals del segle XIII. La volta és apuntada i d'un ample inferior a la de la banda més vella. La planta adjunta dóna idea de les diferents construccions i ens estalvia una descripció més detinguda.

La porta vella de la façana degué inutilitzar-se al segle XVI en obrir-se la porta lateral que dóna al cementiri. Aquesta ha estat deixada de servei el 1934, en obrir-se el darrer portal a la nau lateral.

El campanar, semblant als de Llerona i Marata, és una antiga espadanya de tres forats amb quatre campanes, dues d'elles datades el

Corró d'Avall. La primitiva porta resta aparedada a la paret frontera la qual dóna a la rectoria. La porta del segle XVIII s'obre a la façana S. Actualment s'entra per un nou portal que s'obre a la banda esquerra.

1723 i el 1767. La porta lateral, neoclàssica, està coberta amb un timpà triangular, sostingut per columnes rodones, i remata amb una capelleta amb la imatge de Santa Eulàlia. Al fris, hi corre una llegenda: *Pulsate et aperietur vobis* LV - XI (31) i la data 1579 en uns cercles laterals.

En aquesta façana S. d'obra romànica es noten restes de fortificació a la part alta.

Interior. Si s'entra per la porta moderna, es baixa unes escales i es penetra a la nau lateral del segle XVI, la qual forma dos compartiments coberts d'ogives en els centres dels quals hi ha unes claus en forma de rosetó. Es troben els altars de Sant Isidre i del Roser, els millors del temple. Són barrocs, amb profusió de columnetes, pàmpols i ange-

lets un xic massa carregats. A continuació, en un aixamplament modern, hi ha l'altar anomenat de Santa Filomena o del Santíssim, que comunica amb el presbiteri on es troba l'altar major, de bones proporcions, amb socolada de pedra que té gravat l'escut de Barcelona. Es barroc d'estil seriós i fou beneït el 1664 (32).

A la banda dreta hi ha una capella coberta, de volta apuntada, on es troba l'altar dels Dolors amb unes pintures arcaïques. Al costat de la porta hi ha un altaret amb les imatges de Sant Antoni i de Sant Sebastià.

La pica, del segle XVI, és senzilla, aguantada per un capitell vuitavat. Als bancs de l'obra es troben esculpits sengles escuts de Barcelona, els quals recorden la categoria d'haver estat Corró carrer de Barcelona.

(31) Aquests abreujaments indiquen la procedència evangèlica de la citació. Sant Lluç, capítol XI.

(32) Arx. Ep. Barc. Reg. Grat. 1663, fol. 33. Aquesta nota i d'altres que indicarem amb el cognom Mas són tretes de les notes inèdites de l'arxiu particular de Mossèn Josep Mas, arxiver de la Seu de Barcelona.

Troben citat el terme de *Corrone* el 984 confrontant amb el riu Vallès. El 989 es torna a citar el terme en la venda d'una peça de terra dins *Corrone*, prop de Santa Eulàlia. La parròquia ve esmentada expressament el 1022 (33) i altres dates subsegüents, si bé, anteriors a la consagració del 1104. Això prova l'existència d'un temple en el segle XI del qual podrien ésser restes la part frontera, com hem dit abans. El 1104, hi tingué lloc una consagració pel bisbe Berenguer de Barcelona (34).

La població i les masies.—Corró d'Avall fou el nucli principal del territori de les Franqueses del Vallès, i n'és una bona prova un edícul que es conserva a la plaça, al davant de la porta lateral de l'església, consistent en un pilar escairat de pedra amb la llegenda *Las Franquesas* 17... i l'escut de Barcelona. Es creu que féu el paper de picota en altres temps; darrerament servia per a la col·locació dels edictes municipals.

En el nucli al voltant de l'església es troben interessants cases, com la rectoral, amb una finestra apainelada; can *Ametller*, amb escut parlant, datat el 1576, i finestres rectangulars molt elegants; una altra finestra del mateix estil hi ha a la casa de *Banyoles*, entrant a la població.

La casa *Colomer*, al camí ral a Granollers, conserva una finestra canopial i un escut a l'arc rodó del barri, amb un colom. L'espadanya que té a la seva façana, no és indicatòria d'haver-hi hagut cap capella. La casa *Latorre*, pertanyent a aquesta família castellana, establerta a Catalunya el segle XVI, té un bonic escut d'armes i unes curioses columnes de prop d'un metre de diàmetre al galliner vell, les quals, al dir dels estadants, podrien ésser romanes.

El llinatge Corró el trobem citat els segles XI i XII.

Marata.—Passat el pont i font situats al quilòmetre 1'4 (el pont és el del camí vell; està datat el 1883) es troba un camí que mena a la casa *Tarafa*, llinatge ben suggestiu i prou citat a la història catalana. La casa actual és del tipus I, i en la seva ampla façana s'obren tres boniques finestres: dues de rectangulars de mides i dibuix diferents i l'altra d'arc el·líptic, molt ornades, amb guardapols i figuretes en les mènsules. Una d'elles porta la data 1558. La porta és de grans dovelles fent el mig punt. Més amunt de la casa es troben unes ruïnes, amb una torre rodona, les quals són conegudes per can *Tarafa vell*.

Torre de Marata.—Gran edifici de bona planta, curosament reformat en el present segle, el qual forma un cos rectangular amb una torre quadrada a l'extrem S. La finestra principal, neoclàssica, molt ben

(33) Aquestes darreres dades vénen consignades en el Cartulari de S. C. V., n.º 905 i L. A. fol. 93, n.º 241 i llibre IV, fol. 14, n.º 44 respectivament.

(34) Cúria de Barcelona. Vol. 7 Dat. fol. 224 (Mas).

treballada, porta la data 1561. La porta és d'arc rodó amb escut escartell; estava protegida per una lladronera de la qual es conserven els tres permòdols. Lateralment, es compten algunes finestres més senzilles, entre elles dues de gòtiques decadents d'arc el·líptic, una de canopial a la torre i diverses en la façana principal i oposada fent dos arquets, com a tradició de les coronelles.

El llinatge dels *Masserata*, el trobem en documents del segle XII. A l'arxiu de la Torre hi ha documents a partir de l'any 1028 (35). Un document del mateix arxiu ens diu que la casa actual fou fundada per Bertran de Seva el segle XIV. Un fill d'aquesta casa, Ramon de Marata, en casar-se amb Alamanda de Cartellà, fundà la casa dels Marata de Massanet de la Selva. La casa que tenim al davant passà als Clariana de Vic i després, als Magarola, els quals edificaren la capelleta adjunta.

Actualment n'és propietari el senyor A. Marimon, que té bona cura de l'edifici, restaurant-lo en el possible; a l'interior es troben mobles antics, un bonic marc de porta barroc que obra una alcova, i altres detalls d'interès.

Capella del Montserrat.—Aquesta capelleta, amb absis rodó i planta rectangular, està edificada davant de la torre del castell. Un bonic quadre del Montserrat, que al dir de la gent, fou evaluat en 100.000 ptes., fa de retaule. Antigament fou dedicada als Sants Abdou i Senén, com consta en el document (36) en què Bernat de Rovirola, delegat del bisbe de Barcelona, dóna permís a Elisabet Magarola per a reedificar la capella del castell sota l'advocació dels esmentats sants, el 18 de juny del 1606. Aquesta fóra la probable data d'erecció de la capelleta actual.

Santa Coloma de Marata.—Al quilòmetre 2'8 de la carretera, surt un ramal de camí, amb honors de veïnal, que mena a la parròquia de Marata. L'aspecte extern és ben pintoresc, amb el seu campanar d'espada coberta cobrint tota la façana. Mirada per darrera, presenta un estrany conjunt de teulades que acaben amb un ben conservat absis rodó ornat amb arcs i faixes llombardes del primer romànic. La porta sembla també pertànyer a la primera construcció, com tot el cos de façana.

Interiorment, presenta una sola nau amb volta de canó, la qual volta en ésser a mitja nau s'aixeca cosa d'un pam. Correspon, a l'exterior, a un cos contràriament més baix. Aquestes dues alçades diferents podrien correspondre a dos períodes distints de construcció, en el qual cas la part absidial sembla la més antiga malgrat ésser més alta. En el segle XVII, i més tard en el XVIII, afegiren dues capelles per

(35) Vegeu a "La Veu de Catalunya" de 30 de setembre del 1927 un article dedicat a l'arxiu d'aquesta casa.

(36) Arx. Ep., Vol. 52, de Visita (Mas).

banda, ornades al gust de l'època i cobertes amb voltes d'aresta, imitant les gòtiques decadents. La capella del Roser (esquerra) es construïa el 1609.

Entrant a l'esquerra, es troba l'escala del cor, combinada amb la del campanar. Segueix la capella dels Dolors, amb un Sant Crist gran, de talla, de relativa antiguitat. Aquesta capella comunica amb la del Roser moderna; fou regalada per la família Marimon i inaugurada l'11 d'octubre del 1914. Dos altars, de cara al poble, contenen les imatges de Sant Isidre i de Sant Antoni, la darrera, del segle passat, és senzilla.

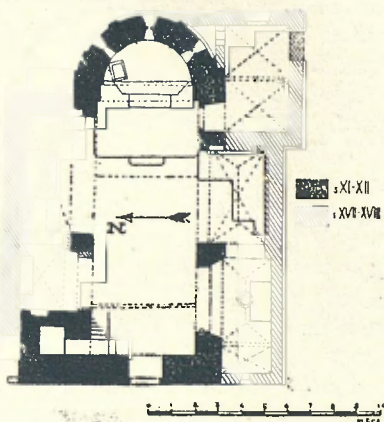
L'altar major, un xic pesat, pertany al neoclàssic, amb columnes i matxons que aguanten un entaulament gruixut i horitzontal. En l'únic nínxol central hi ha una estàtua de Santa Coloma, de la mateixa època, finals del segle XVIII o començaments del XIX. Es curiosa una pica rectangular de pedra buidada, situada darrera de l'altar major, i indicada en la planta de 72 per 51 centímetres i 35 de fons, que hom diu que serveix de dipòsit per als olis, però que podria haver estat antigament la pica baptismal.

La sagristia té uns armaris obrats en una paret que no arriba, en tot el seu gruix a dalt de tot, i per tant resta sense aparellar del tot la part de l'absis corresponent a la banda de l'Evangeli.

A la primera capella de la dreta, junt al presbiteri, hi ha un altar modern de la Puríssima. La capella és de can Ramis, el qual hi té la seva sepultura. Altres altars moderns de cara al poble, contenen les imatges de Santa Llúcia, del Sagrat Cor i de Sant Josep Oriol. Tot el conjunt d'altars té una socolada comuna, irregular. Segueix una capella més ampla, amb un altar plateresc de Sant Josep, que probablement tingué una altra advocació més antiga. Té afegit un cos obrat el 1750, el qual serveix de baptisteri, amb una finestra rodona on consta la data.

En els documents es troba citat el *Palatio Maserata* en l'any 940, i en el 1002, l'església (37). Més explícitament la trobem citada el 1085 i al testament de Truitgarda, el qual llega dos mancusos a l'obra d'aquesta església i de les altres que seguirem en el present itinerari (38).

Masies.—Coneixem ja la casa *Tarafa* i el Castell. La rectoria és

Santa Coloma de Marata.
Planta de l'església.

(37) Cartulari S. C. V., n.º 993 i n.º 1.

(38) Llibre III Ant., n.º 172.

un gran casal del segle XVI, sense detalls. A la casa Ramis, al NO. de la parròquia, es conserven dues finestres canopials i dues de senzilles rectangulars a la façana que presenta el tipus I.

Capella de la Verge del Pla.—Davant del quilòmetre 4 de la carretera, i a uns 200 metres a la dreta, es troba la casa Viure, de tipus basilical, i al seu darrera una capella romànica interessantíssima. Està orientada a llevant. El seu arc rodó és d'ornamentació d'arcs llombards i sense faixes. L'obra sembla del segle XI. A la façana hi ha un petit i elegant rosetó gòtic damunt d'una porta rectangular de la mateixa època.

A l'interior ens sorprèn un bonic retaule gòtic, amb bones pintures, en perfecte estat de conservació, la descripció del qual omitim perquè en presentem la fotografia. Al centre es venera la Mare de Déu del Pla, de talla romànica. L'altar és d'obra i decorat amb pintures del segle XVIII. Aquesta capella es troba citada al testament de Truitgarda (38), del 1088. Onze anys abans d'aquesta data, Ermengol Samarrel, marit de la susdita Truitgarda, llega un sexterci d'ordi a l'esmentada capella (any 1077).

Pertany a Corró d'Amunt. La devoció a la imatge ve testimoniada amb les presentalles que pengen per les parets.

Corró d'Amunt. — *Parròquia de Sant Mamet.*—Al quilòmetre 5'7 es troba un petit conjunt de cases voltant la parròquia, la qual, per damunt d'una teulada única a dues vessants aixeca un campanar quadrat, cobert per una teulada a quatre vents i un comunidor la coberta del qual és molt punxeguda.

El 1582 es donà llicència per a obrir l'actual portal fronter (39), el qual és senzill i sense interès. La nau és llarga i estreta i està coberta amb volta de canó seguit, en alguns punts amb tendència a apuntar-se. Per l'orientació i forma podria molt ben ésser la primitiva obra romànica. Els cossos corresponents al campanar i comunidor dibuixen una creu molt irregular, que el gruix homogeni de totes les seves parts ens fan creure en una obra feta a la mateixa època.

Seguint com de costum la visita començant per l'esquerra bo i entrant, trobem la moderna capella de la Puríssima, amb altar neoclàssic de frontó triangular, molt poc profund. La porta de comunicació directa amb la nau central està convertida en armari. La capella central fou obrada el segle XVI i les ogives, mènsules i la petita clau de volta adopten les normes renaixentistes. L'altar és de dos pisos i està dedicat a Sant Isidre i a Sant Antoni Abat, d'estil renaixement senzill. Sota del comunidor hi ha la capella dels Sants Metges, la qual està coberta amb volta de canó. L'altar és dels més bonics de la contrada; és d'un sol

(39) A. Ep. Reg. Grat. 1582-85, fol. 7 (Mas).

cos, i el doble nínxol central és ornat amb columnes salomòniques i ornamentació d'un colorit molt escaient. El 1574, en la visita pastoral feta el 19 de maig, consta que aquest altar era nou (40). Estava també dedicat a Sant Joan Degollatí. Penjada a la paret d'aquesta banda hi ha un tros de predella gòtica amb les imatges de Santa Llúcia, Mare de Déu, Ecce Homo, Sant Joan i un Màrtir. Les figures van cobricelades d'arcs canopials.

L'altar major, que cobreix tot el tester, és un bon exemple de retaule salomònic, no massa carregat. A la sagristia es conserven uns canelobres i copó barrocs, un incensari i creu processional d'argent daurat, ambdós del segle XVI. La creu és una de les millors de la contrada. El llibre registre d'òbits està començat el segle XVI.

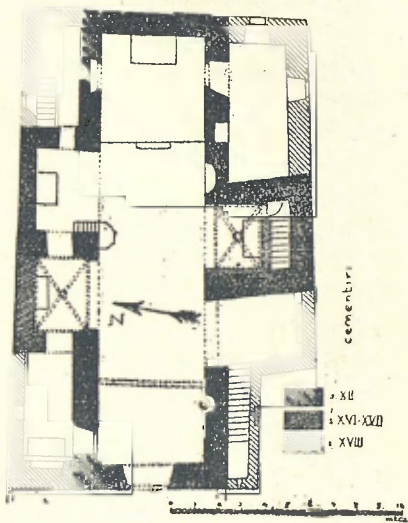
A la banda esquerra de l'església i a la cambra on hi ha l'escala que puja al comunidor encara es conserva una porta que serveix actualment de pas per anar a la rectoria, la qual està situada a l'altra banda del carrer.

Altars de la banda dreta. En un nínxol prop del baptisteri hi ha l'altar dels Dolors. La capella de sota el campanar, restaurada el segle XVI, en què la feren rectangular, ha estat sempre dedicada al Roser, i aquesta imatge és la que està esculpida a la clau. L'altar és salomònic i està compost amb cinc pintures amb misteris al voltant del nínxol central. La capella següent, amb altar neoclàssic modern és la del Sant Crist.

Al centre de la nau hi ha dues sepultures del segle XVIII. La pica baptismal de marbre és moderna; la beneitera és del segle XVIII.

En diverses escriptures d'alous es troba citat *Corrone superiore* el 1008, 1012, etc.; també consta en el testament de Truitgarda del 1088, ja citat més amunt.

Masies; restes romanes.—Al quilòmetre 4'6, a la dreta, es troba una gran masia basilical, can *Sala*, amb una perfecta finestra canopial. Les tres finestres gòtiques de can *Bertran*, al nucli de la parròquia, han

Església del Corró d'Amunt. Al braç dret hi ha el campanar; a l'esquerra, el comunidor.

(40) A. Ep. Vol. 44 Visita, fol. 75 (Mas).

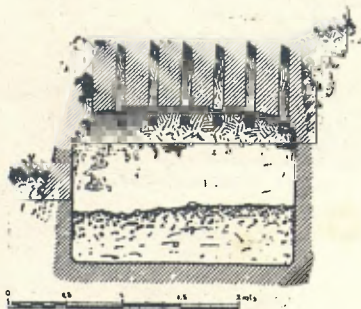
estat venudes de fa poc. Les altres masies són relativament grans i de bon aspecte, però sense detalls arquitectònics d'interès.

Segons notícies del senyor Tomàs Balbey, l'estàtua romana que es custòdia al castell de Marata procedeix d'una masia de Corró. Igualment assenyala un paviment romà en la passera que hi ha a la riera sortint de la parròquia cap a llevant.

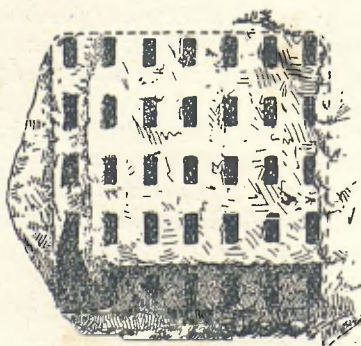
Samalús.— Població escampada, com les altres que hem visitat.

Seguirem la descripció segons l'itinerari que anem seguint, de primer les masies i capelles i després la part central del poblat.

Masies.—Can Bot, al quilòmetre 38'5. Casa de començaments del segle XVIII, sense detalls; en substitueix una altra del segle XVI. La capella, dedicada a la Verge del Carme, és moderna. La casa i els jardins han estat restaurats per la família Roca amb molt d'encert. Can Julià, al quilòmetre 36'8, amb boniques i senzilles finestres rectangulars amb guardapols lineal, porta de mig punt i targetó amb la llegenda en relleu JAUME JULIA 1578. Vallfiguera, casa gòtica en ruïnes, una de les finestres de la qual fou traslladada a can Busquets, junt a la font del Lleó. Can Cavaller, junt al castell, amb restes de finestra coronella; can Flaquer, can Caseta, grans, i moltes d'altres del segle XVI, sense detalls.

Secció vertical.

Forn ibèric? de Samalús. Planta

Forn ibèric i altres restes.—El meu fill Joan Maria va descobrir, a poca distància en avall del quilòmetre 37'9 de la carretera, un forn antic el qual, explorat superficialment, no ha donat cap dada d'interès. Per la seva forma i disposició tant podria ésser ibèric com romà. La cambra té dos metres en quadre i els espiralls en 5 fileres de 7, tenen 19 per 8 centímetres amb una alçada mínima de 58.

A l'era de can Llibans, junt a la capella de Santa Eugènia, hi ha un tros de paviment que sembla romà.

Al Pla de les Parets, camí de Llerona, s'ha trobat ceràmica campaniana. Al desmunt de can Flaquer es troben fragments de ceràmica no

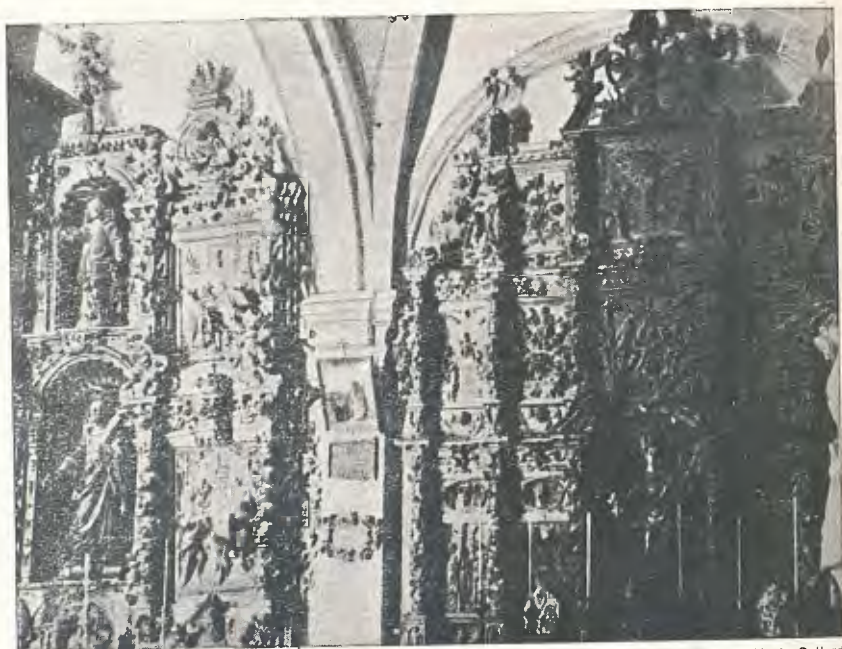
LLERONA. — Altar major de Santa Maria.
A l'esquerra fragment del retaule de Sant Pere.

Cls A. Gallardo

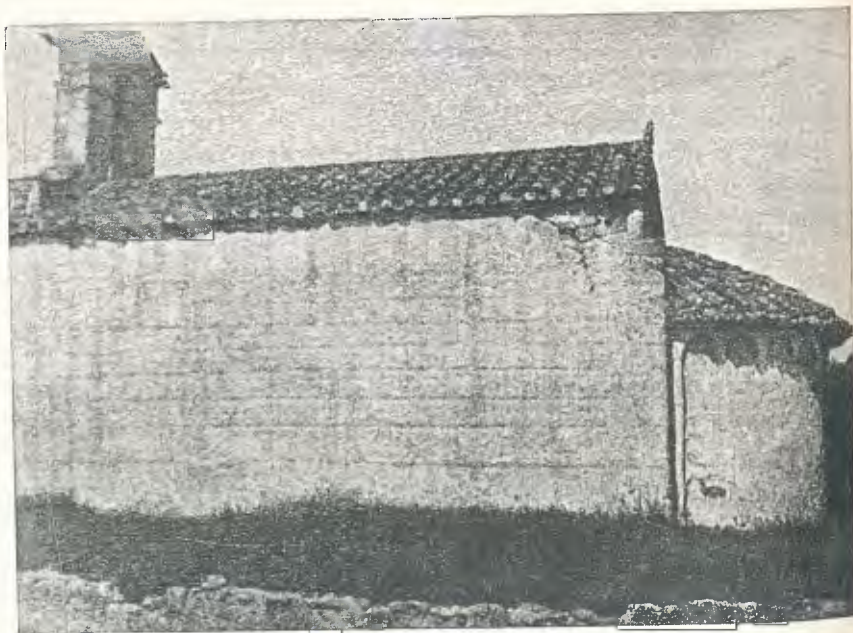
La Torre de Marata amb la capella dels Sants Cosme i Damià
(actualment del Montserrat)

Cl. A. Gallardo

CORRÓ D'AVALL. — Nau del segle XVI amb els retaules de Sant Isidre i del Roser.

Cl. Domènech i Mansana

CAPELLA DE LA MARE DE DÉU DEL PLA. — Façana sud amb l'absis romànic.

MARATA. — Finestra del 1558 al mas Tarafa.

Cl. A. Gallardo

MARATA. — Absis del segle XI en la parròquia de Santa Coloma.

Cl. J. Domènech i Mansana

Cl. J. Domènech i Mansana

SANTA COLOMA DE MARATÓ — Façana.

Cl. A. Galiardo

CAPELLA DE LA MARE DE DÉU DEL PLA.
Retaule gòtic amb la imatge titular romànica.

definida; aquestes notícies ens han estat trameses pel nostre consoci senyor J. Batista Roca.

Capella de Santa Eugènia.—Fins fa poc el seu recinte va servir per a escoles. La tradició suposa aquesta capella anterior a la parroquial i, per tant, la primera església del terme. La capella no s'endarrerix més enllà del segle XVI. El retaule plateresc que contenia era un bell model d'aquest estil, influenciat del gòtic; tenia quatre quadres i al centre la imatge de Santa Eugènia. Al guardapols hi havia la llegenda "A XX de Abril de l'any 1585 foren administradós Joan Cavaller i Banet Julià. Foren obrés Jaume mascaró y march bot". Aquest retaule fou el primitiu del Roser, el qual estava en la seva capella de la parroquial; darrerament fou tornat a la parròquia i es guarda a la sagristia (41).

Capella de la Salut.—Està en el nucli de cases que envolten la parròquia. És moderna. El 25 de novembre del 1800 es va donar llicència per a beneir i celebrar en la nova església (42). L'actual capella sembla encara més moderna que la del 1800. Ha estat restaurada de poc per la família Puig, l'escut de la qual figura a les vidrieres. Es troba citada el 1722, i fins sembla que la primitiva devia ésser romànica. La imatge titular és de marbre i de procedència italiana. La capella és d'estil gòtic molt ben entès. Uns rosers plantats a la porta ornem ben escaientment l'entrada.

Parròquia de Sant Andreu.—Pintorescament situada entre unes poques cases i el cementiri, el seu aspecte és ben agradós vist des d'alguns llocs de la carretera. És un temple romànic amb engrandiments efectuats durant el segle XVI. De la primera construcció conserva un interessant absis rodó amb faixes i arcuacions llombardes, i finestres espitlleres, actualment tapiades. En aquest absis fou aixecat més tard un cos que es guarní amb aspitlleres de defensa. Al campanar es troben les arcuacions cegues en grups de tres que, com les de l'absis, apareixen com del segle XI. El cos superior és més modern; remata amb marlets triangulars. Té quatre campanes, la més moderna del 1907.

La porta oberta als peus de l'església mira a ponent i està emmarcada per dos xiprers. És de pedra granítica i poc ornada; porta la data del 1580. Damunt de la porta recta hi ha un nínxol aguantat per un cap barroer, ornat de grans bigotis.

Interior. Encara que la volta apuntada segueixi tot el llarg del temple no semblen de procedència romànica més que la part superior i

(41) Vegeu detallada descripció en "L'Excursionista", vol. III, pàg. 29.

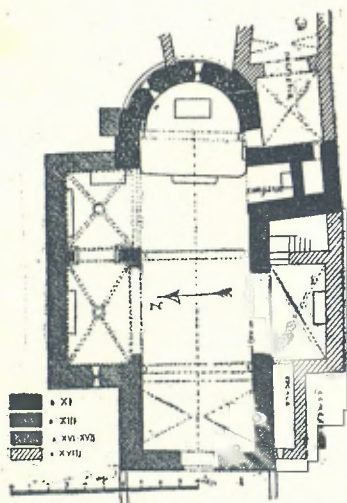
(42) A. Ep. Reg. Grat. 1799-1801, fol. 394 (Mas).

campanar; això fa creure en una primitiva planta en forma de creu llatina. L'arc triomfal de l'absis està fet malbé d'ençà de la construcció del nou retaule. La part frontera sembla de les darreries del període romànic. Dos arcs torals, apuntats de bon gruix, sostenen la volta.

La primera capella entrant a l'esquerra i la següent tenen la volta amb ogives ornades amb mènsules abarrocatades i claus; la primera amb

una imatge de la Mare de Déu en la clau. L'altar dedicat a Sant Francesc Xavier, barroc, és el millor de l'església. De la mateixa època és el de Sant Isidre i Sant Telm. Sota del campanar es troba el retaule del Sant Crist. En la primera capella de la dreta es conserva un bon retaule dedicat al Roser i un altre de més modern. L'altar major és obra dels darrers anys del segle XVIII; és neoclàssic, amb pesades columnes que sostenen un timpà circular. El 1912, encara hi havia una bonica col·lecció de bancs, el més interessant dels quals era, per la seva ornamentació, el datat del 1864. A la sagristia es troben, entre altres coses, una bonica Verge barroca, unes teles de Sant Miquel i Ecce Homo molt apreciables; hi ha també bacinets del 1776 i de més modernes.

Planta de l'església de Samalús
Dimensions mínimes de la nau
19,63 x 6,10 metres.

Samalús ve citat el 1002 (Doc. segon de la nota 37) i més explícitament el 1024-25 (43). A finals de l'octubre del 1060, en un enfeudament, ve compresa l'església de Samalús i dues parts dels delmes; és probable que en aquesta data estés construïda l'actual església (44).

El Castell.—Aquesta construcció és completament moderna. En aquesta banda, en els segles anteriors, no hi ha existit cap mena de castell. Es coneguda al país per can *Bori*. Des de certs indrets presenta un escaient aspecte.

Nota final. Si es volgués fer el recorregut del present itinerari a continuació de l'anterior, la volta és molt recomanable unint Samalús amb la Garriga; recomanariem, però, de fer primer el segon itinerari en la forma que descrivim i després el primer en forma inversa.

(43) L. Ant. III, fol. 89, n.º 233.

(44) L. A. IV, fol. 159, n.º 369.

ITINERARI III

GRANOLLERS - CARDEDEU - CÀNOVES

El camí antic. — Encara que la via principal era l'antiga romana que seguia la del Mogent passant per la Roca, es tenen notícies d'haver existit de molt antic la via que menava de Granollers a Sant Celoni i que contribuï a fer d'aquella vila un gran centre comarcal.

Tenim notícies de l'existència d'aquesta via en una escriptura del 1201, en què es citen uns terrenys confrontant amb les dues carreteres, la de Sant Celoni a Barcelona i la de Sant Celoni a Granollers (45). L'antic camí ral seguia el traçat de l'actual carretera.

La *strata* de Vilamajor de Barcelona citada el segle XI és molt probable que fos aquesta mateixa, car en tractar d'aquell poble ja exposarem les raons que ens fan creure que el camí ral de Vilanova de Vilamajor a Cardedeu fos un tram de la via medieval; aquest camí, en ésser a Cardedeu, devia seguir cap a Granollers, puix que no tenim notícia que hi hagués traçat cap camí ral entre aquell poble i la via romana.

En sortir de Granollers es passa prop del modern hospital, situat al lloc on era el convent de Caputxins. Al carener de la serra es dreça un fragment de la Torre de Pinós, que més que resta d'una obra més important, sembla més aviat una senzilla torre de guaita. Això ens fa creure encara més en la gran importància d'aquesta via que seguim, car la torre sembla no tenir altre objecte que la seva defensa. Les torres de la xarxa del telègraf òptic aixecades el passat segle no varen aprofitar aquesta torre fent passar la línia de senyals per l'altra banda del Congost.

Passat el collet del Cementiri s'entra a la part alta de la Valdarió, nom antiquíssim citat el 900 amb el títol de terra de *Asnolfo*; el 945 apareix la *Villa Ariolfo* i més tard *Valle de Ariolfo* (1008), *Valle de Ariulfi* (1076) i *Valdoriolf* el 1117 (46).

Al km. 17,3 es troba un altre collet d'on surt el camí carreter a Belloch, i als pocs metres un petit pi de tres branques o besses molt regular. Al km. 18,3 es troba un altre pi de tres besses de grans dimensions anomenat *els tres pins*, que sembla recollir l'herència del famós pi del Pla de Camplonc a Berga. A la dreta surten altres camins que menen a Belloch.

Belloch. — L'antic castell dels Belloch no és altra cosa que una gran masia enmig del bosc. Té al davant una esplanada a l'extrem de la

(45) Lib. III, Ant. fol. 56, n.º 163.

(46) Cartulari Sant Cugat V., n.º 1015, n.º 1533, n.º 5 i altres. Vegeu, a més, F. Carreras Candi, *Castell de la Roca del Vallès* en aquest BUTLLETÍ, any V, pàg. 24.

qual es dreça la capella rodona de Sant Pau. Es suposa que l'esplanada fou pati d'armes i la capella, torre de l'homenatge.

Els *Belloch* o *Belloq* sonen ja al segle XI. Per aquesta època es tenen indicis d'haver existit la capella de Sant Pere, que actualment és a l'interior de la casa. Donen força a aquesta afirmació la inscripció de la campana fosa el 1701, la qual diu ésser una de refosa d'una altra que tenia més de 600 anys; major autoritat té la butlla d'Alexandre III, del 1165, confirmant els privilegis concedits a l'església de Sant Pere de Belloch per Pasqual II, el papat del qual abarcà els anys compresos entre 1099 i 1118.

En fer-se la reconstrucció de l'església de Sant Pau del Camp, a Barcelona, el 1117, Gausbert de Belloch i Rolanda dotaren amb tanta esplendidesa el nou cenobi que obtingueren del Papa el títol de fundadors. Entre les deixes es comptava el castell de Belloch amb pertinences (sense la castellania), essent possessió de Sant Pau fins el 1314 en què els Belloch rescataren la possessió mitjançant la permuta amb el mas Espiell i altres.

El 1704 es reedificà la torre de l'homenatge, i es convertí en capella de Sant Pau, que fou inaugurada el 1706. La làpida col·locada al damunt de la porta ens parla de la col·locació de la primera pedra. L'altar és datat del 1865. El present BUTLLETÍ en publicà la fotografia en la làmina XXII de l'any 1934.

El 1808 fou cremat el castell pels francesos i no es reedificà de nou; es conserven encara algunes restes de mur i les parets de l'antiga església romànica, entafurada dintre de l'actual masia. Poca cosa resta, doncs, en la casa actual. Són dignes d'esment els retrats dels Arxiducs d'Àustria, Carles i Elisabet, els quals, a començaments del segle XVIII, instituïren el Comtat de Belloch (47).

La capella de Sant Pere és anterior a la casa i antigament devia estar aïllada, com ho demostren els gruixos del mur i la forma de les finestres. A la porta d'entrada una làpida ens recorda la crema del 1808 i la seva posterior restauració. Aparentada la porta per evitar major destrucció es reobrí el 1850. El 1855 arribaren els sepulcres dels Belloch, que havien estat trets del claustre de Sant Pau del Camp per anar a raure al de Sant Joan, convertit en museu d'antiguitats. El 1869 quedà llesta del tot la restauració de l'església amb la construcció de la sagristia, cor i altres detalls; s'inaugurà el dia de Sant Pere del mateix any.

En entrar al temple s'acusa, a través de la restauració, l'obra romànica del segle XII. Té l'orientació pròpia de l'època i tot ell resta inclòs a la casa tot acusant-se a l'exterior una espadanya doble amb la citada campana del 1701 i una altra de feta per Jaume Pallés, del 1785.

L'altar major està format per restes de l'antic de Sant Pere, la

(47) Vegeu "Historia de las capillas de los Santos Apóstoles San Pedro y San Pablo del castillo de Belloch", pel Conde de Belloch.

part superior del qual fou cremada el 1808, i el de Santa Maria, que era lateral. Del retaule de Sant Pere es conserva la part baixa, formada per tres quadres; el sant titular al centre, i als costats, el lliurament de les claus i l'episodi de Simó Magus. Es plateresc, del començament del segle XVI, amb pintures millors que el de Santa Maria, que està al damunt i sembla una mica més modern dintre del mateix estil; té set quadres en un, i tres i tres en els que es troben les imatges de La Puríssima —començant per dalt—, Santa Anna, Sant Ramon, Sant Pere, Sant Roc, Sant Pau i Sant Sebastià. Una imatge de talla de Sant Pere, procedent de l'antic retaule, completa el conjunt.

Més interessants són els sarcòfags procedents de Sant Pau del Camp. Un d'ells, el dels fundadors, fou fet fer per Guillem de Belloch el 1307 i hi reposen Gausbert Witard de Belloch i Rotlanda. Presenta tres escuts en el front i altres tres a la tapa de dues vessants, tots sis iguals; els componen tres petxines en dos i un, que són les armes del llinatge. El sarcòfag està sostingut per dos lleons i tot el conjunt, amb la làpida, van sota d'arcosoli d'arc gòtic, modern.

Enfront d'aquest es troba l'altre sarcòfag de Bertran de Belloch, mort el 1279, el qual esdevingué senyor de Cànoves per enllaç matrimonial. Els escuts, en nombre de tres, es troben solament en el front; la tapa és a quatre vessants i llisa. L'escut amb les armes dels Cànoves presenta sis bessants en dos pals. En el fons de l'arcosoli hi ha la làpida del segle XIV.

Al centre del temple hi ha la llosa funerària de la família; aquesta sepultura ha estat utilitzada fins fa poc temps.

El llinatge Belloch apareix en innombrables llocs de la nostra història; se'l troba ja en el segle XI; en el segle XII tenien extensa jurisdicció, car en el testament de Guillem de Belloch, del 1172, es citen com a possessions de la família, els castells de Cardedeu, La Roca, El Far, Mataró, Montornès, Montbui, Subirats, Foix, Fontrubí i Tagament. Al segle XIII eren encara senyors de La Roca i Cànoves. El comtat data del segle XVII.

Vilalba.—La partida de Vilalba es troba citada l'any 986, i són nombroses les citacions durant l'època romànica. El 1015 fou concedit a G. Bernat de Vilalba el títol militar o de noblesa (48). al segle XII el cognom Vilalba anava vinculat en els senyors de dita casa (49). Com a resta de les primitives construccions hi ha una finestra romànica aparedada dins de la casa. En unes obres fetes el 1930 aparegueren al pati dues finestres gòtiques, el capitell d'una coronella sense mainell i

(48) Tomàs Balvey i Bas, "Informació sobre arxius de dins i fora Cardedeu, feta per encàrrec de la Ponència d'Arxius, Biblioteques i Belles Arts del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya". Arxiu Històric de Barcelona. Obra inèdita.

Essent nombroses les dades tretes d'aquesta informació o bé donades particularment pel seu autor, indicarem aquestes procedències en el text sense necessitat de nota expressa.

(49) Nota treta de l'arxiu particular del Dr. Josep Mas. Amb aquesta procedència farem igual que amb les del senyor Balvey. Vegeu nota anterior.

un escut. El conjunt de l'actual edifici, del segle XVII, és soberb; pertot arreu es veuen les grans galeries dobles que volten la casa, darrera de les quals apareixen els diversos cossos d'edifici. No ens deturem en la descripció de la casa per haver estat feta a bastament en aquest mateix BUTLLETÍ (50).

Entre els qui redactaren el Codi dels Usatges es troba un Vilalba; aquest cognom sona repetidament en les nostres cròniques. Quan Marc de Vilalba fou abat de Montserrat convertí aquesta casa en lloc de repòs i de salut, depenent del Monestir; més tard passà per moltes mans i darrerament fou estatge d'estiuejants.

Res no en resta de la capella de Sant Vicenç, tan citada en els documents. En el segle XI tenia ja el privilegi de testament sacramental, com consta en el de *Adelayda* que es jurà en l'altar de Sant Vicenç a la *Villa Alba* (51).

Cardedeu.— Abans de travessar la riera es troba, a l'esquerra de la carretera, la interessant creu termenal, del 1679, amb columna salomònica. El capitell és compost amb imatges de la Verge i el Sant Crist amb caps de querubins; al basament hi ha l'escut de Cardedeu i unes deixuplines.

La vila vella de Cardedeu es troba a l'esquerra de la carretera amagada per les modernes construccions i xalets. El seu nom antic va anar variant des de *Caro Titulo*, passant a l'actual a través del de *Cardetulo*, *Cardedol* i d'altres.

La troballa de diverses monedes ibèriques i la gran quantitat de restes romanes evidencien la seva gran antiguitat. A més del crownlec de Pins Rosés, s'han trobat restes ibèriques al bosc d'en Suari de la Coma. Al Pla de Rifanyes, al Camp de les Parets, s'han trobat murs, ceràmica, un mosaic i la planta d'una casa romana amb la disposició de les actuals masies; a la font de can Collet, en terme d'Alcoll, es va trobar un forn d'àmfores; a Can Pelegrí, a can Alsina i a altres llocs han estat nombroses les troballes, moltes de les quals, en ordenada classificació, es custodien al museu particular del senyor T. Balvey, a la mateixa vila. Junt al torrent Merital —citad el 1089— es troba un antic forn de terrissa amb columna central i espiralls rectangulars molt semblant al de Rubí (52).

En els documents, tenim la primera notícia el 941, en una confrontació de Sant Jaume de Riffà (53); d'aleshores, sovintaja el nom de la vila, i més tard, el de la parròquia (1022). El 1272 es dicta la seva Carta Pobra, en la qual se li concedeix mercat i una fira per al 21 de

(50) R. Puig Giralt. "Una casa senyorial històrica. Vilalba", juny 1918.

(51) Lib. III, Ant. fol. 60, n. 171.

(52) Vegeu en el "Butlletí de l'Agrupació Excursionista de Graollers", Gener-Febrer, 1936, l'article de T. Balvey "Un forn original". Per a aquest article vàrem dibuixar la planta i seccions del forn.

(53) Cart. S. Cugat, V, n.º 987.

setembre, que encara es celebra, i s'hi ordena el seu murallament. Formà part, de molt antic, de la Batllia de Vilamajor.

Dels temps medievals es conserva un capitell pre-romànic o potser visigod, trobat a Belloch. Entre els edificis de la població trobem interessants romanalles dels segles xv ençà. La *torre d'en Lladó*, del XIII-XIV, subsistí fins el 1914 amb les seves finestres del segle xv i canopials, l'arc gòtic de l'interior i els seus llits amb l'escut de família. Encara existeixen les finestres de la *Fleca vella*, datades del 1550, de forma molt especial i una de canopial al n.º 17 de la plaça de Sant Joan. La casa *Batlle* (II) conserva tres finestres canopials; la casa *Serra*, una bonica façana de capçalera; la casa *Mercader*, senzilla, conté un interessant mobiliari; la casa *Casanova*, restaurada de poc, conserva les línies antigues amb una massissa torre angular, i s'hi va trobar un capitell gòtic. Can *Francoli*, amb una capelleta que tenia un Sant Crist de ferro; can *Bellsolà*, més enfora, amb un bonic escut del 1587; can *Diumer*, amb un oratori dedicat a Sant Josep Oriol en recordança de l'estada del Sant en aquesta casa d'antiquíssim llinatge, etc. (Balvey).

En els carrers es troben, ultra alguna altra casa vella, escasses capelles de veïnat. Es notable el grup de quatre plafons de rajoles al carrer de San Ramon, allusius a aquest sant.

A més de la creu termenal ja citada, n'hi havia una altra a l'enforc dels camins a Girona i Vilamajor, senzilla, que es custodià algun temps a casa d'en T. Balvey, el qual en conserva un dibuix.

Parròquia de Santa Maria. — Es un temple gòtic decadent, quasi aïllat, ampliació de l'antic del segle XII, amb orientació a llevant i façana a la plaça. El primitiu temple de Santa Maria ja es troba citat l'any 1022 (54). El campanar, de pedra granítica, és de finals del període gòtic, segle XVI; en les seves finestres apuntades s'estatgen quatre campanes; te gàrgoles cantoneres i acaba amb marlets. La porta és del segle XVII-XVIII; està flanquejada per dues cariàtides planes, amb els braços plegats, les quals sostenen un timpà trencat i al damunt un baix relleu. L'església actual és obra dels anys 1581-82 (55) reformada el segle XVI, acabada a finals del XVIII i restaurada el segle XIX després de l'incendi del 1873. L'absis pla de l'altar major era l'absis de l'obra del segle XII amb faixes i arcs llombards, que fou destruït en la reforma del 1897; la primera capella junt al campanar és resta de l'obra del segle XIV.

Interior.—La planta és d'una nau amb vuit capelles laterals; els altars són tots moderns, perquè en l'incendi del 1897 sols es salvà la imatge dels Dolors; l'altar del Roser és del segle XVII. L'altar major, de bones dimensions i d'un renaixement molt seriós, és procedent del convent dels Agustins descalços de Barcelona (1887). Entre les sepul-

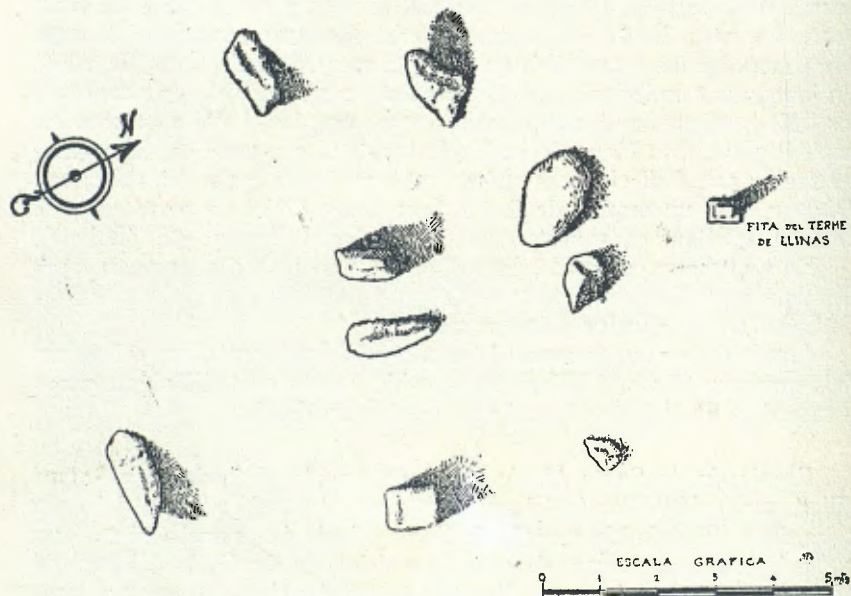
(54) Lib. IV, Ant., fol. 14, n.º 44.

(55) A. Ep. Reg. Grat. 1578-83, fol. 160 i 1582-85 (Mas).

tures que s'obren al paviment citarem la de can Llibre, amb les eines de peraire de llana esculpides. L'arxiu parroquial, amb documents datats des del segle XII, és força interessant.

Fou Doma fins el 21 de gener del 1570 en què fou convertida en parròquia (Mas); el Domer major tenia el càrrec de notari (Balvey).

Sant Corneli. — Encara subsisteix la carcassa de l'antiga capella de Sant Cebrià i Sant Corneli darrera de la parròquia de Santa Maria.

Planta del crownlec de Cardedeu. La pedra central dreta té 1,50 m. d'alçada.

Hom creu que fou fundada per Berenguer IV i Petronella en una de llurs estades a Vilamajor. Hi hagué una confraria de clergues i seglars manats per un paborde, la qual subsistí el 1868 (Balvey). El 1462 va donar-se llicència per a ésser reoberta (56). El 1701 es dona llicència per a beneir la capella de nova construcció dedicada a ambdós sants; sembla, però, que els murs de la construcció que subsisteix són els de la primitiva capella.

En altres documents es parla de la capella del Roser, obrada al costat de l'hospital el 1560, i de la de Sant Pons, també junt a l'hospital, en donar llicència per a reedificar-la (57).

Crownlec de Pins Rosés. — A tres minuts del km. 3 de la carretera nova a Mataró o a 20 de Cardedeu, es troba aquest interessant monument megalític. El forma un cercle de set menhirs en rotllo amb

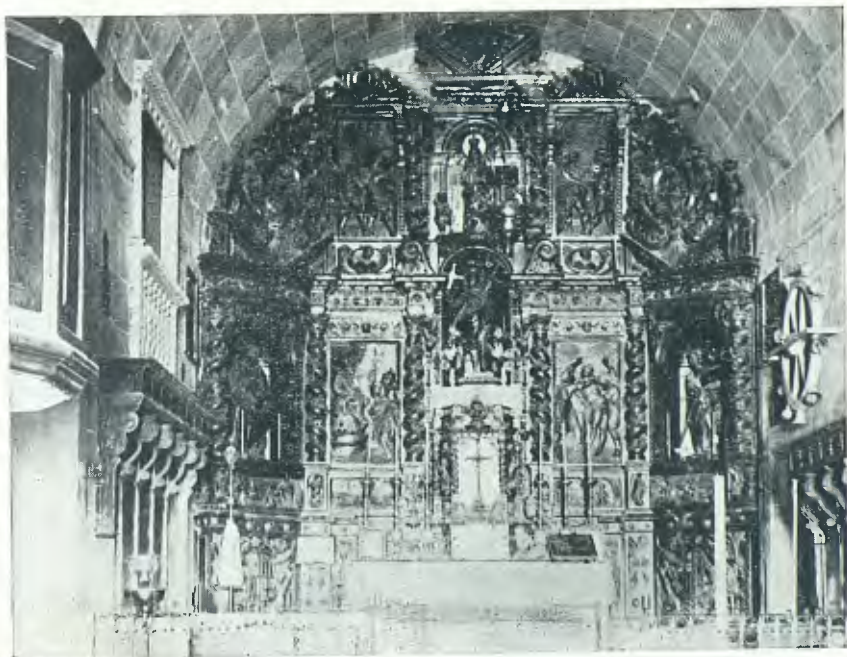
(56) A. E. Reg. Grat. 1692-1703, fol. 534 (Mas).

(57) A. E. Reg. Grat. 1559-66, fol. 101 i 1774-78, fol. 1981 (Mas).

CORRÓ D'AMUNT. — Exterior de la parròquia amb el campanar i comunidor.

Cls. A. Gallardo

CORRÓ D'AMUNT — Altar major dedicat a Sant Mamet.

SAMALÚS. — Absis i campanar romànics del segle XI,
amb el cos de defensa afegit posteriorment.

Cls. A. Gallardo

SAMALÚS. — Interior de l'absis amb l'altar dedicat a Sant Andreu.

Ci. A. Gallardo

BELLOCH. — Sepulcres.

Ci. A. Gallardo i M. Carreras

CARDEDEU. — Finestra de la fleca vella.

Els tres pins, junt a la carretera de Granollers.

CARDEDEU.—Porta de l'església parroquial de Santa Maria.

El. A. Galiardó

CARDEDEU. — Altar major de Santa Maria.

un desenrotllament de 29.86 metres. Al centre hi ha una pedra de 1.4 metres d'alt, resta del dolmen format de dues pedres i coberta (58). És origen de moltes tradicions.

Masies i capelles foranes. — Prop de Pins Rosés hi ha la casa fortificada anomenada can Ribas, amb una torreta esmotxada a l'angle E., feta de pedra de fil. En el seu ample pati, que fa de barri, s'estén la façana amb tres boniques finestres canopials. Prop de la casa, en l'antic camí ral traçat damunt de la via romana s'aixeca la minúscula capella del *Sant Crist*, d'un parell de metres en quadre, amb teulada a quatre vents. Conté un altar amb un Sant Crist senzill; el frontal és de rajoles i hi ha representada la Dolorosa i Sant Isidre i la inscripció ANNA GARI DEVOTA 1737. Aquesta mateixa data està gravada a la llinda de la porta.

Sant Salvador dels Prats. — Fins el 1897 existí aquesta antiquíssima capella junt a can Pelegrí. La capella es troba citada el 1073 (59) en una confrontació; va dependre de Sant Salvador de Breda; el 1737 fou profanada (Mas) i darrerament aterrada en fer les noves construccions de la torre nova. A la façana hi havia un capitell romànic (Balvey). De la casa Pelegrí i el seu llinatge ja se'n tenen noves el 1398 (Balvey).

Molnells. — En el document de la nota 53 es cita el terme de Molnells el 941. Segons opinió d'en Mas, degué tenir església, pel que es desprèn del testament sacramental jurat el 1076 en l'altar de Sant Pere de *Rivo molnello* (60).

La casa *Terrades del Rieral* fou l'antiga casa dels Sentmenat; en el testament de Roger Sentmenat del 21 d'abril del 1313 s'ordena la construcció d'una capella dedicada a *Sant Jordi*, darrera de la casa. Citarem, a més, les masies següents: Can *Montells*, tipus I, amb tres finestres canopials; can *Esmandia*, amb dues del mateix tipus i altres modernes d'imitació; can *Bas del Rieral*, amb una finestreta romànica sobre la bassa del molí (Balvey), casa dita *el Convent*, construïda per a farinera i que darrerament fou estatge monàstic i escola de nenes, amb capella moderna, etc.

Sant Hilari. — Molt cap al N. i a mig camí de Cànoves, a un quart d'hora de la carretera, cap a l'esquerra, es troba la casa *Ros de Sant Hilari*, amb una senzilla capella a l'era. Ja el 1158 ve citat l'alou de Sant Hilari en un pergami del mas Lledó. El 1450 trobem un llegat de Maria, vídua de Romeu de *Sant Ilari*, instituit a profit de l'obra de la

(58) Per a més detalls vegeu "Descripció de dos monuments megalítics" per El Comte de Belloch. Vol. III de les Memòries de la A. C. E. C.

(59) Llib. III, Ant. n. 155.

(60) Llib. III, Ant. núm. 170. Segons T. Balvey, la *Villa Monellos* o *Monells* estava situada en el raval anomenat *Monells*; no creu que Sant Pere de *Rivo Molnells* fos a Cardedeu.

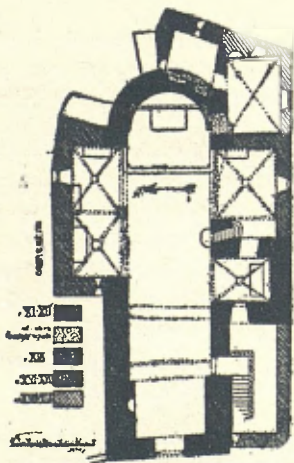
capella en cas que es construís (61); no sabem a quina construcció deu referir-se, car suposant que sigui l'antiga església romànica ja destruïda, queda el testimoni de la campana datada el 1416, que encara es conserva en l'espadanya frontera; probablement fóra una reconstrucció. Desplomada la vella capella es construí l'actual el 1795 (Balvey).

Es senzilla i orientada a llevant; l'altar és clàssic i molt senzill; el formen quatre plafons a tall de columnes, els quals sostenen un frontó triangular; la imatge del sant no té res de particular.

Cànoves. — Masies. Acabada la carretera de Cardedeu just al km. 5, trobem la de Sant Llorenç Savall a Llinars. Seguint aquesta en direcció a Vilamajor es troba a un km. i mig l'establiment d'embotellament de l'aigua "M" prop de la masia restaurada can *Bord*.

Anant cap a Cànoves, en travessar la riera, d'aigua constant, es veu al sot la pintoresca casa del *Molí*, amb una finestra canopial surmuntada d'un escut llis amb dos nens tenants. A l'altra banda hi ha can *Ribot*, que té una curiosa finestreta amb una figura ajeguda al damunt.

Església de Sant Mus.—En un petit grup de cases velles i renovades es dreça l'antiga parròquia de Cànoves amb el cementiri a la banda N. i una placeta al davant. Està orientada a llevant; s'hi acusa un senzill absis semicircular reforçat per contraforts per damunt dels quals es conserva una finestra espiellera. El campanar quadrat i robust s'alça a mig temple a la banda S.; té quatre campanes del segle XVIII, i de més modernes; al costat del campanar hi ha tapiada una petita finestra gòtica rectangular. La porta oberta als peus del temple és d'un romànic senzill; resulta un xic alta per haver-se rebaixat el terreny en suprimir el cementiri de la banda frontera.

S. Mus de Cànoves. Planta de l'església. El campanar té d'alçada la mateixa dimensió que el llarg de l'església, 24 m.

i els detalls de l'aparell i porta acusen una construcció del segle XI o del XII. El cos següent, amb el campanar al costat, sembla pertànyer

(61) Notes de Mn. J. Mas, el qual, a més, té copiada la llegenda quasi indesxifrable de la campana.

a una nova construcció en forma de creu i absis rodó a continuació del campanar. L'absis rodó actual el trobem molt lluny d'aquest hipotètic, com si s'hagués fet una unió de dues esglésies; tal és la llargada de la nau.

Aquest absis sembla obra del segle XII amb contraforts posteriors. L'emblanquinat general no permet aclarir aquesta anomalia. La volta és de mig punt bastant rebaixat i està reforçada per arcs torals.

Aquesta única nau antiga fou oberta el segle XVI en afegir capelles a ambdues bandes amb voltes d'encreuament; les claus són senzilles, excepte la de la primera capella a l'esquerra, en la qual hi ha un relleu de la Verge, rodejada d'àngels. En aquesta capella hi ha l'altar de Sant Sebastià i Sant Ramon del s. XVI amb molt bones pintures. Al costat es troba el de Santa Filomena i altres sants i modernament de Sant Josep, no gaire antic ni interessant. El millor altar del temple, llevat del major, és el del Roser, de cara al poble i d'un bon estil plateresc amb requadres representant misteris (s. XVI).

L'altar major, que s'estava acabant el 1591 (62), té bones pintures en els seus compartiments; per ésser massa foscos varen ésser restaurats amb poca sort el 1931. La sagristia actual data del 1762; l'antiga estava a la cambra que es conserva darrera de l'absis, la porta de comunicació del qual amb el presbiteri, un cop tapiada, fa d'armari.

A la banda dreta es veneren les imatges de la Puríssima, Sant Miquel i Sant Isidre, en altars relativament moderns. En el pilar que aguanta la trona hi ha una imatge romànica de la Mare de Déu, a mitja alçada; està asseguda i té en una mà com una pera i en l'altra l'Infant Jesús, que amb les dues mans sosté un ocell verd; recorda la Verge del Pla a Corró, i potser la representa. Sota del campanar hi ha l'altar de la Dolorosa, en forma de quadre, amb una bonica i venerada imatge del Sant Crist, de molt de renom en la contrada (s. XVII).

Al costat del presbiteri, a la dreta, hi ha un bon altar plateresc amb una bonica imatge de la Immaculada i unes notables pintures a la predella. A la part alta hi ha els Sants Abdon i Senén, San Miquel, Sant Isidre, etc.

A terra hi ha alguna llosa sepulcral del segle XVII. En trencar-se els muntants de l'arc toral central de la nau en la reforma del segle XVI, s'hi afegiren unes impostes amb figures. La beneitera té un escut amb dues escales; la baptismal és senzilla. La cambra on hi ha l'escala del cor i campanar és de canó seguit apuntat.

Es conserven bones bacines de gust alemany. A la sagristia es pot veure un suport de custòdia, molt interessant, del 1664, una creu d'argent, canelobres, etc., i una magnífica capa pluvial en l'ornamentació de la qual domina l'or i el verd, molt ben conservada.

El terme de Cànoves ve citat en l'any 1002; el 1077 té lloc una donació a diverses esglésies de la contrada, entre elles la de Sant Mus

de Cànoves (63). on apareix ja com a parròquia; en altres documents s'anomena *Canoes* i *Canoyis* al lloc i parròquia respectivament.

Del Castell dels senyors de Cànoves tenim poques dades. Al segle XIII apareixen com a senyors del castell els Belloch: poca cosa se'n sap de temps més moderns; el 1319 es concedeix a Simó de Bellera permís per a un altar portàtil per a celebrar missa en lloc tancat, com a contesta de la demanda de voler edificar una capella al castell (64). Junt a la casa anomenada *El Castell*, a la riba esquerra de la riera de Vallfornés, es troben restes de murs com a record d'aquest castell.

Masies. — Al S. de la població hi ha nombroses masies del segle XVI i XVII sense detalls d'interès; a la muntanya es troben les de can *Cuch*, can *Quintana*, can *Volart*, can *Albinyana*, etc., de bones dimensions. A la riera de Vallfornés es troba can *Congost*, amb finestres canopials, i a la part alta la gran casa de *Vallfornés*, citada els segles XI i XII; actualment està abandonada; té una ampla façana amb tres obertures i dos pisos (tipus I). Formant cos amb la casa hi ha una capella que sempre hem trobat tancada i de la qual no tenim notícies documentals; és obra del segle XVIII; té una petita espadanya i la porta és formada per arcs en degradació, fets en guix. És tradició que en una pedra de prop de la casa es feien a l'època pagana, els sacrificis de bous i vaques.

Sant Salvador de Terrades. — Propera a can Quintana, sot amunt de Vallfornés, hi ha la capella de Sant Salvador, de planta rectangular, amb coberta de fusta i espadanya senzilla. La porta és lateral; a l'interior, una columna d'obra sosté la biga central i deixa, al darrera, un banc buidat a la roca viva.

L'altaret és molt bonic; és barroc, de tons alegres sense ésser xabacà. La imatge del Salvador té als costats a Santa Escolàstica i a Sant Jaume Pelegrí; a dalt hi ha la Mare de Déu, i en un òval la llegenda "Per devoció de Miquel Quintana y Magdalena sa muller". Més avall hi ha la data 1724, que potser sigui posterior al retaule. En el frontal hi ha un bon plafó de rajoles amb un bust del Salvador i gerros de flors; en un nínxol lateral hi ha un petit Sant Crist i a les parets nombroses presentalles. El 1912 recollírem un canelobre de peu del segle XIV, que està dipositat a l'arxiu de l'Estudi de la Masia Catalana.

D'aquesta capella eremitana se'n parla el 1226 en què ve citada en un llegat (65); més tard, la trobem amb el nom de Sant Salvador de Terrades (1421) o església de Quintana (1365-76).

El 1930 va bastir-se un nou temple gòtic, de pedra grisa, molt ben entès, encara que desproporcionat, al lloc on es troba; és degut a l'arquitecte Pericas. La descripció que hem fet correspon a l'antic desaparegut. En fer-se les obres es trobaren antigues sepultures de tègules de data incerta.

(63) Cartulari de Sant Cugat n.º 1 i Lib. III, Ant., n. 173.

(64) A. Ep. Reg. Col. 2, fol. 93 (Mas).

(65) A. Cat. Terr. P. E. Arm. 2 n.º 52.

El castanyer de la Casa del Bosc.—Aquest corpulent arbre que vàrem denunciar en la pàg. 225 de l'any XLIV d'aquest BUTLLETÍ, me reix ésser citat en aquest lloc. Això servirà per a rectificar la dimensió de la circumferència que en aquell punt dèiem passar dels 13 metres, errada d'impremta, que corregim donant la de 12,20 metres, la qual coincideix amb les preses posteriorment per altres excursionistes (66).

ITINERARI IV

CARDEDEU - LLINARS - VILAMAJOR

En sortir de Cardedeu per la carretera cap a Llinars, trobarem a l'esquerra, prop del km. 21,8, una fita de pedra que assenyala el límit trifínic de Cardedeu, Llinars i Vilamajor. Es una de les fites del terme de Llinars, de les quals tractarem en el darrer itinerari.

Alfou. — Masies.—Al km. 22,4 es troba un ramal de camí carreter que mena a Alfou. El camí passa per la gran masia de *Suari*, que té sepultura a l'església; la casa és del segle XVI amb un bonic arc d'entrada. Davant de la parròquia es troba can *Llança*, amb un barri tancat per corrals, al qual s'entra per dues portes; l'una és datada el 1645. Una porta exterior de corrals duu una inscripció en què diu ésser feta per Jaume Nardo, el 1570. Un tal Nardo apareix en el segle XI com gaudiint de les franqueses atorgades a diversos pobles propers i a alguns particulars; possiblement vinculat el nom en la casa, aquesta devia gaudir de les esmentades franqueses; més tard els Llança varen adquirir la finca, car l'escut d'aquest llinatge, que figura damunt de la porta d'entrada, és posterior al 1570. Té senzilles finestres de pedra i una de canopial. La casa rectoral del segle XVI forma un pintoresc conjunt amb la parròquia i arbres del cementiri. Les altres masies no tenen res de particular.

Parròquia de Sant Julià.—Està situada en un vessant planer i és visible de molts punts de la rodalia. Té el cementiri a la banda de migdia i la rectoria al nord. El campanar és rectangular i acaba amb marlets i una punxa; en les cares més estretes s'obriren, el segle XVI, les finestres per a les campanes grans, una del segle XVII i una altra del 1840; en una de les cares amples hi ha les dues finestres amb les campanes petites del segle XVII. Donant al cementiri s'obria la porta romànica, que fou aparellada el 1894, i es col·locà el baptisteri en aquest lloc.

(66) En el present any 1936 ha estat destruït per un incendi. Notícia donada pel Butlletí de l'Agrupació Excursionista de Granollers.

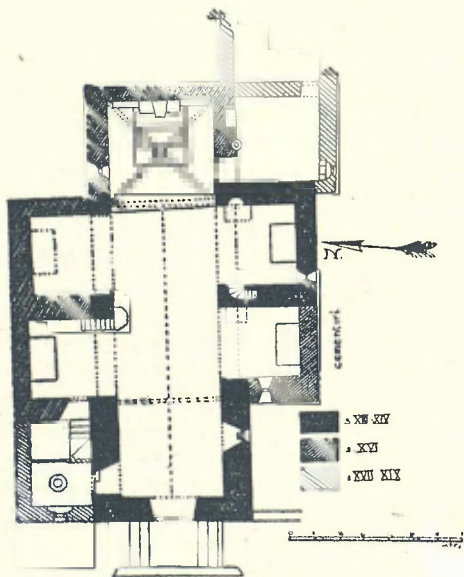

La porta principal, i actualment l'única, s'obre als peus del temple; està datada del 1643; és una supervivència gòtica rectangular amb un capçal en forma de petxina semicircular, més en caràcter amb l'època.

Interior.—El temple actual és una construcció del segle XII, engrandida el XVI per la part absidial i amb afegiment de capelles. La volta és lleugerament apuntada fins al presbiteri. Aquest ve cobert amb

ogives unides en una clau que porta una creu gravada. Les voltes de les quatre capelles independents són de canó seguit.

L'altar major és una bella producció de l'any 1666, amb bons ornaments barrocs i quadres en què es troben escults en relleus, escenes de la vida de Sant Julià. D'igual factura i millors proporcions, és l'altar del Roser a la primera capella de l'esquerra. A la capella del seu costat hi ha el retaule dels Dolors i el Sant Crist, del segle XVII. La primera capella de la dreta, benèida l'11 de juliol del 1594 (68), és la de Santa Magdalena; el retaule és renaixement i la imatge procedeix del retaulet plateresc anterior. La

Sant Julià d'Alfou, planta de l'església,

capella del costat conté un modern altar amb Sant Antoni i Sant Sebastià; altres dos altars moderns, de cara al poble, es trobaven en aquestes dues capelles.

En l'arranc dels arcs d'entrada de la capella de Santa Magdalena, hi ha esculpides unes mitjanes testes de querubins. La pica beneitera, porta una mà esculpida. Entre els diversos bancs que encara es conserven, en citarem un del 1775, amb relleus senzills.

En una habitació de pas a la rectoria es conserven els quadres d'un retaule del segle XVI, de bastant bona factura, en especial el que representa l'Anunciació. A la sagristia es conserven una capa i una casulla renaixentistes, molt apreciades. A l'arxiu es troben nombrosos documents dels segles XVI i XVII.

Alfou, antigament *Alcozi*, ve citat en una antiquíssima escriptura que ja hem esmentat en la nota núm. 53, datada del 941. La parròquia

ve esmentada especialment en un document del 1016, amb el nom de *viculo Alfoth* (69). El 29 de novembre del 1142, fou consagrada l'església actual (70). En la llicència donada el 1593 per a construir la capella de Santa Magdalena, s'anomena l'església amb el nom de *Sant Julià del Fou* (71).

Sant Jaume de Rifà.—Depenent d'Alfou i a mitja hora curta anant cap al nord per perdedors camins carreters es troba en un pla carener l'ermita de Sant Jaume (72). Està situada més amunt d'un rengle de tres cases, tipus II, d'ampla façana, i són de notar *can Roig*, per la seva porta d'amples dovelles, i una bonica finestra rectangular.

L'ermita i la casa de l'ermità, formen un sol cos allargassat amb una espadanya en la partió. El temple és un exemplar molt pur del romànic senzill, amb absis rodó i finestra espiellada; la porta de mig punt s'obre a migdia. La beneitera és una pedra granítica toscament buidada. La volta és de canó semicircular.

L'únic altar que té, està adossat a un embà d'obra, que talla l'absis. Al centre, hi ha Sant Jaume, entre Sant Pere i Sant Agustí. Al damunt, es veu un quadre de la Verge de la Llet, tinguda en molta devoció, cosa que demostren nombroses presentalles. El retaule és del 1861; el frontal és més antic i més ben pintat; hi ha cor alt de fusta.

La *Vila Riffa* era el lloc on està ubicada l'ermita. A ella es refereix la repetida escriptura citada en la nota 53, datada del 941.

Aquesta vila pertanyé a Sant Cugat del Vallès el 1098, i tenia una capella dedicada a Sant Cugat de la que tenien cura religioses deodates, que vivien conventualment. Es tenen noves d'aquest convent fins l'any 1357 en la qual data ja s'esmenta d'advocació de Sant Jaume, que és l'actual, havent-se perdut la primitiva de Sant Cugat (73).

Llinars del Valiès. — *Cementiri*. — Davant del km. 23,5 de la carretera, es troba, un xic separat a l'esquerra, el nou cementiri de Llinars, on hi ha la creu termenal que s'alçava al costat de l'església. Es del tipus corrent, estil gòtic decadent, i està datada del 1574. De l'altra creu termenal tractarem en el proper itinerari.

Parròquia de Santa Maria.—Abans d'entrar a la població es troba, a l'esquerra, el temple parroquial. La casa rectoral, del segle XVI, li tapa mitja façana; junt a l'absis hi ha la *casa del campaner* amb una finestra canopial.

Es un temple de regulars dimensions, bastit el segle XVII i se-

(69) A. Cat. *Diversorum*, n.º 1674.

(70) Villanueva. *Viaje literario*, vol XVII, pág. 188.

(71) A. Cúria Ecl. Vol VII, *Dotialiarum*, pág. 284 (Mas).

(72) S'hi pot arribar còmodament en auto, si no ha plogut, prenent un camí carreter que arrenca just al km. 44 de la carretera, entre Vilamajor i Cànoves.

(73) Per a més detalls històrics vegeu les *Notes històriques* de Mn. J. Mas, Vol. XIII, en tractar d'Alfou.

güent, conservant de la primitiva fàbrica romànica, la part baixa del campanar, amb les finestres de les campanes convertides en finestres per a donar llum; al cos superior estan aparedades unes finestres d'època posterior amb la particularitat de tenir l'arc ultrapassat. El remat és més modern, la porta, amb la data 1781, és senzilla.

Interior.—Es un temple espaiós, començat el 1680 i suspès en ésser a la meitat, durant prop d'un segle; es repregué la construcció el 1774 i s'acabà el 1781 (74). La construcció és d'estil gòtic decadent; recolzen les ogives en cornises clàssiques. Als costats s'obren sis capelles obrades simultàniament amb la nau.

A la primera capella a l'esquerra hi ha el modern altar de Sant Damià, costejat per D. Damià Mateu; substitueix l'antic de Sant Roc, la imatge del qual i la de Sant Cosme completen el retaule; a continuació es troba la capella del Sagrat Cor, Santa Llúcia i Sant Isidre, també modern; el darrer altar està dedicat al culte del Roser i conté el millor retaule del temple; té tres compartiments separats per columnes salomòniques i un nínxol superior fent d'acabament.

L'altar major, on es venera la Mare de Déu del Prat, patrona de la vila, és sumptuós i relativament modern, sense res de particular. Retornant per la banda dreta, trobem la capella dels Dolors, amb retaule neoclàssic de frontó triangular; el Sant Crist, de molt bona escultura; segons la tradició escollí aquest lloc per a restar-hi. A la capella següent es troba un retaule de forma basilical, molt semblant a l'anterior, dedicat a Sant Antoni i Sant Joan. En la darrera capella dedicada a Sant Josep, amb altar modern, es veneren també les Verges de la Mercè i del Carme. En el primer compartiment, junt al cor hi ha el baptisteri modern.

Segons Balari i Juvany (75), l'etimologia de Llinars, antigament *Linaris*, deriva de *linum* i el sufix *arias*. La vila i terme es troben citats l'any 919 en una donació de béns i cases per Fortuny (76). La parròquia ve citada més explícitament el 1040 i any següent. En aquest any, el bisbe Guislabert, de Barcelona féu donació de la parròquia de Santa Maria de *Linariis* a la Canònica de la Seu de Barcelona (77) amb delmes, primícies i pertinences.

Aquesta donació més tard fou origen de serioses qüestions. En el mateix any la comtessa Guila i els seus fills es comprometen a lliurar per Tots Sants un *modum frumenti*, mesura del mercat de Granollers, a les esglésies de Santa Maria de *Laurona* i Santa Maria

(74) Vegeu *Fulla històrica de Santa Maria de Llinars del Vallès*, per P. Bonastre, prev., Barcelona, 1905.

(75) J. Balari y Juvany. *Orígenes històrics de Catalunya*, pàg. 197. No és la nostra intenció endinsar-nos en el perillós camp de les etimologies. En fem una excepció en el present cas en fer notar que si seguim la riera de Llinars en amunt trobem la partida que ja en el segle ix duia el nom de *Brugarias*. En l'actualitat són aquestes terres les més abundoses en brucs de la contrada; el lli es cultiva encara a les vores del Mogent, especialment a Mollet.

(76) Lib. III, Ant., fol. 41, n.º 113.

(77) Lib. III, Ant., fol. 110, n.º 141.

Cl. J. Domènech i Mansana

CAPELLA DE SANT HILARI (1795) — En l'espadanya es conserva una campana de l'any 1416.

Cl. A. Gallardo

Molí de Cànoves en la riera de Vallfornés. Segle XVI.

CÀNOVES. — Exterior de la parroquia de Sant Mus, (segles XII-XVII).

Cls. A. Gallardo

CÀNOVES. — Interior de l'església parroquial. Altar major dedicat a Sant Mus. A la dreta, ala gòtica afegida el segle XVI, amb l'altar de Sant Miquel, Sant Isidre, Immaculada, etc.

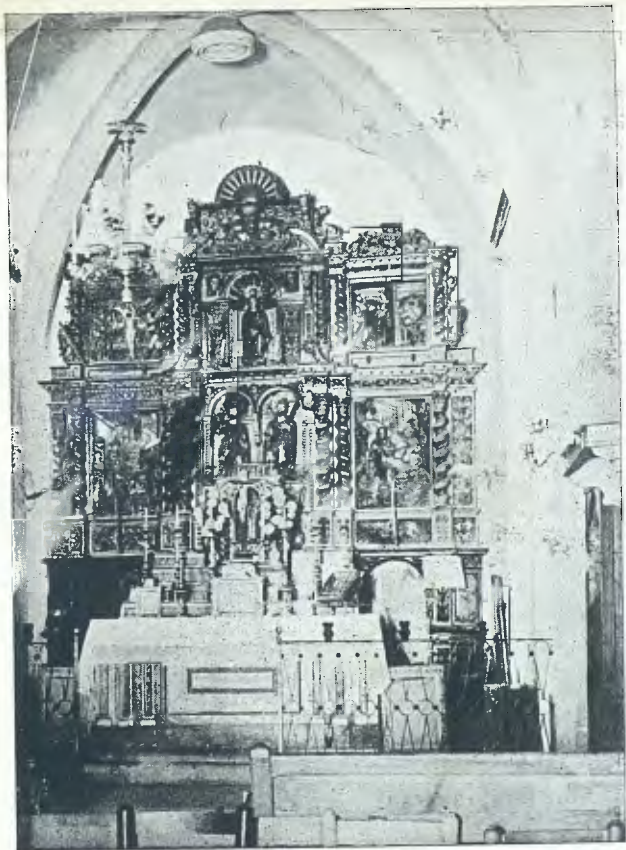
Cf. A. Gallardo

CÀNOVES. - Capa pluvial de la parroquial.—Imatge de la Mare de Déu, conservada a la parròquia.—Altar de la capella eremitana de Sant Salvador.

SANT JULIÀ D'ALFOU. — Altar del Roser.

Cl. A. Bellardo

ALFOU. — Altar major de Sant Julià, del 1666.

de *Linars*, a condició que ella i els seus fills tinguin les esglésies de *Senata*, *Linars*, *Sabadell* i *Vulpayeres* (78). Els abusos en els cobraments dels delmes originaren litigis i amenaces d'excomunió que obligaren el Papa Pasqual II a posar sota la seva protecció directa, diverses pertinences de la seu barcelonina, en especial les parròquies abans esmentades (79). Robats els delmes i altres drets pogueren ésser restituïts el 20 d'abril del 1109 els corresponents a *Llinars* (80). La restitució i definició feta pel vescomte Bernat de Cardona i els seus fills el 1136 comprengué, a més, *Collsabadell*, *Senata* i *Vullpalleres*.

La primitiva església degué ésser reformada el segle XVI, car en una ampliació feta el 1534, s'hi afegeix la capella de Sant Joan; més tard, en un document del 1581 es dona llicència per a engrandir l'església i fer capelles laterals (81). Ja hem dit abans, que l'actual església es va començar el segle següent. Restes d'aquestes anteriors construccions són les dues claus de volta aprofitades en el temple actual amb imatges de la Puríssima i Sant Joan, i la làpida de Gerald de Bosch empotrada en la paret de l'església, datada del 1304 (82).

La vila.—Ben poca cosa hi ha per a visitar a la població de *Llinars*; al carrer de Dalt es troben, una finestreta canopial molt atrotinada i una capella de veïnat; prop del poble, i de cara a la via, hi ha el *Mas Rossell*, de forma basilical, on, a final del segle passat, foren trobades tègules i monedes romanes. La vila de *Llinars*, en els segles darrers de l'edat mitjana, s'anomenava la *Pobla de Llinars*, mentre va radicar el castell dalt a la serra, i perdurà aquest nom, fins ben entrada l'edat moderna.

El Castell.—Prop de la carretera que ens menarà a Vilamajor es troba, a l'esquerra, la massa quadrada del castelli nou, construït el segle XVI, en substitució d'un de més antic, car els senyors del castell, els Corbera, abandonaren el segle XV el castell roquer per a traslladar-se a la Pobla.

Es un vast edifici de planta quadrada de 26,8 metres de costat i tres plantes, obrat amb l'element corrent de palets de riera, excepte les cantonades que són de pedra granítica. En aquestes hi havia petites torretes de defensa a la part superior, conservant-se encara altres defenses de les quatre que hi havia a les cantonades baixes dels dos angles de la banda nord. El recinte extern amb jardins i plans ben urbanitzats formen un bon marc a la grandiositat del castell.

(78) Lib. III, Ant., fol. 41, n.º 110.

(79) Lib. I, Ant., fol. 27, n.º 30.

(80) Lib. III, Ant., fol. 97, n.º 249.

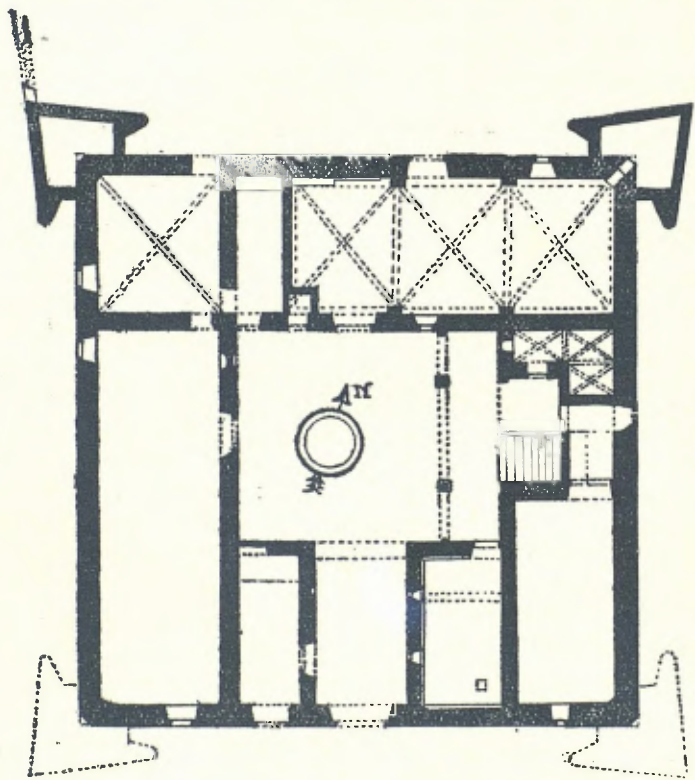
(81) A. Ep. Reg. Grat. 1578-1583, fol. 153 (Mas).

(82) Dades i notes de l'arxiu particular de Mn. J. Mas.

La porta de l'edifici és de grans dovelles; va surmuntada d'un bell escut dels Corbera amb cinc corbs, flanquejat de dos lleons tenants i orlat d'un entaulament clàssic sostingut per columnes i tot coronat amb un bust de guerrer. Està datat del 1558.

La planta baixa conserva bastant la disposició antiga. En aquesta planta hi ha cellers coberts de volta d'aresta sense claus i un recinte

Castell de Llinars. Planta a escala 1 : 360. Planta baixa. El pis està tant llastimosament adulterat que no és possible refer la seva planta.

sota l'escala a guisa d'estudi o presó, cobert de la mateixa manera. La capella té porta interior i una altra de directa a fora i sembla erigida posteriorment a la construcció del castell. El 18 de març del 1799 es va donar permís per a dir-hi missa (83). Aquesta capella fou dedicada, fins fa poc temps, a la Mare de Déu del Pilar; aquesta antiga imatge fou donada al museu de Vic, i es canvià l'antiga advocació per la de la Puríssima; el que resta no té res de particular.

El pati, té un cert caient mallorquí; a la planta baixa s'obren tres arcades desiguals i al pis, una galeria de sis arcs molt poc apuntats,

(83) A. Ep. Reg. Grat. 1799-1801, fol. 33-34.

sostinguts per columnes toscanes. L'escala fou reformada; els poms són procedents del convent de Sant Joan de Barcelona. Al pis principal sols es conserva una gran sala de 14×7 metres amb un magnífic enteixinat de 6 compartiments, de 3×13 casetons. Les successives reformes i particions hagudes entre els propietaris han transformat de tal manera aquesta planta que no és possible de refer.

Aquest casal passà dels Corbera als Ayerbe i a altres propietaris ja únics o bé diferents alhora, la qual cosa ha ocasionat les esmentades transformacions. En unes recents obres aparegué un bell escut angular de pedra amb les armes dels Corbera i d'altre llinatge.

Vilanova de Vilamajor. — *Masies.* — Anant vers aquest poble trobem prop de la carretera les següents masies: *Masó* (II) amb finestres mènules; *Collet* amb les mateixes finestres i una altra de minúscula, canopial; *Pou*, datada del 1603; *Garneu* (I); *Record* (basilical); *Mora* (II); *Moragues* (I); amb finestra canopial, i *Gol de Vilarassa*. Aquesta casa, poc interessant, tenia escut propi, que veurem en una creu de pedra a Sant Pere de Vilamajor i en un retaule a la mateixa església. El nom de la partida de Vilarassa o Vilarara ve esmentat en una donació del 1093 (84). Farem notar així mateix, que en un capbreu de l'arxiu de Vilamajor del 1521 s'esmenten totes aquestes masies i les que trobarem posteriorment amb els mateixos noms que porten actualment.

Restes de Sant Pere de les Puelles. — Enfront al km. 48,5, a la dreta, entre les masies esmentades anteriorment, es troba can *Soler*, on es conserven diverses restes de diferents procedències, especialment del desaparegut claustre de Sant Pere de les Puelles; aquestes, són quatre capitells romànics emprats per a la construcció de les finestres coronelles modernes i cinc arcades de la galeria gòtica que s'han utilitzat en la darrera reforma de la casa en donar-li aspecte de castell; a més, hi ha un relleu del segle XVIII, procedent d'una font de Sant Martí, altres capitells, impostes, bases de Sant Pere i d'altres procedències desconegudes, una tassa de marbre, una carassa, etc.

El poble. — Entre les partides esmentades en la relació de delmes del 1521, en l'extens terme de Vilamajor, s'anomena la de Vilanova amb 4 cases. El 1696, en trobem el nombre augmentat a 12 cases i en l'any següent, aquest havia pujat fins a 46 cases; amb aquestes dades podem fixar la data de formació de la nova població (85).

¿Quines raons impulsaren la immigració de famílies en nombre tan crescut vers aquesta contrada? Probablement els habitants de les regions castigades en els temps calamitosos posteriors a les guerres

(84) Lib. III, Ant., fol. 97, n.º 249.

(85) Arxiu parroquial de Sant Pere de Vilamajor; en la recerca de dades en aquest arxiu hem de fer constar la guia i ajut donats pel penúltim rector, Mn. Jaume Escudero.

dels Segadors vingueren cap a terres més pacífiques per bastir llurs cases i formar nous camps al seu voltant. La consulta dels llibres demogràfics amb la naturalesa dels individus casats o morts ens ho aclariria. Que es tallaren boscos per a establir conreus i donar vida a les noves paguesies de poble, ens ho demostren els diversos noms de *rubet* que tenen alguns camps o petites partides al volt del poble.

La Vilanova devia formar-se seguint l'antic camí comtal a Cardeu, que no és altre que l'anomenat carrer Vell. En ell es trobava l'antiga casa *Massades*, on era tradició que havia nascut l'infant Ramon, fill de Berenguer IV. Al segle XVII es bastiren cases al carrer Nou, seguint la mateixa carretera, i al camí de Llinars o de França. A l'extrem N. del poble hi havia la casa *Perpunté* del 1647 (I), la del *Delne* (II) del segle XV, on hi havia una capella interior del segle XVIII dedicada a Sant Josep; dins del mateix segle XVIII es bastiren les primeres cases del carrer del *Camp den Puig*, que marcava el camí ral de Palautordera i Montseny.

No resten detalls d'interès en aquests carrers; cadascú tenia la seva capella de veïnat; al carrer Vell la de Sant Antoni Abat; al de França, la de Sant Antoni de Pàdua; al Nou, la de Sant Pere i al del Camp de Puig, la de Sant Llei i Sant Llop. Una capelleta a Sant Bertran en un grup de cases al camí de Cardedeu donà nom a aquest petit conjunt.

A mitjans del segle XVIII fou segregada aquesta partida de l'antiga Vilamajor, formà municipi propi i més tard parròquia separada, de la qual depengué la sufragània d'Alfou.

Parròquia.—Es l'exemplar menys interessant de la rodalia. Fou construïda a finals del segle XVIII amb una pobresa de mitjans molt poc en consonància amb l'esplendidesa de l'època. Un arc contrafort donava un caire pintoresc a l'entrada del carrer Vell (86). De campanar, es pot dir que no n'hi ha, i malgrat la seva migradesa, estatja cinc campanes. La porta neoclàssica amb timpà triangular porta la llegenda JESUS MARIA i la data 1789.

Interior d'una nau, coberta amb volta de canó seguit, molt rebaixada. Dues capelles desiguals a la banda esquerra l'engrandeixen un xic. L'altar major és neoclàssic i bastant mal pintat; al centre hi ha una gran figura de Sant Antoni Abat; els altars laterals són del mateix estil, amb columnes de guix que aguanten un entaulament clàssic i timpà triangular. Trobem, a la dreta, els altars de Sant Isidre, Sant Josep i Sant Antoni de Pàdua; a l'esquerra, els de Sant Sebastià, Roser, i en la capella del fons, els del Sagrat Cor, el dels Dolors i el del Cor de Maria. Tots de la mateixa època i de ben poc interès.

(86) Fou destruït fa pocs anys.

A la sagristia es conserven, una bacina de fusta esculpida, una bella imatge barroca de la Verge del Roser i una altra de Sant Antoni, procedent de la capelleta del carrer Vell; tres safates d'aram del segle XVII, llibres de cor del mateix temps i dos finíssims fragments de retaule plateresc procedent de la capella antiga.

Poques notícies en tenim d'aquesta; posseïm, però, la data de construcció, que és la del 1555, i fou feta per Pere Sunyer amb llicència del bisbe Cassador (87). Com es pot veure, aquesta capella fou erigida abans de la formació del poble en un encreuament de camins, lloc molt adient per a l'advocació a Sant Antoni Abat, patró dels traïners i animals de bast. L'actual fou acabada el 1789.

Masies.—Acabarem la relació de les masies anotant les següents: a llevant, partida de Vallserena; *Estaper*, amb arxiu datat del segle XIV; *Vallescar*, a la qual el poble atribueix una antiguitat exagerada; l'hem trobada citada el 1212 i a més de les petites finestres amb mènsula del segle XVI es conserva a la banda de llevant una construcció rodona com a absis romànic que es té per restes d'una capella; observada detingudament, sembla més aviat una torre rodona de la qual resta més de la meitat i que dona una planta d'arc de ferradura, o millor, ultrapassat; afecta ésser obra romànica. En aquesta banda es troben també can *Prat*, basilical, reformada; can *Bassa*, basilical, amb finestra canòpia; can *Tona*, citada el segle XV i d'altres.

En aquesta regió es troba un *castellot de moros*, que no li atribuïm altra antiguitat que la que marca la guerra carlina; és una construcció quasi quadrada amb nombroses espitlleres; està en un lloc que no tenia res d'estratègic en segles anteriors; tampoc no s'han trobat documents que en parlin.

Cap a la banda de ponent es troba un bell exemplar de masia tipus II; can *Gol de la Torre*, amb dues formoses finestres molt especials (88) i una altra de rectangular amb un escut que té dos pals; junt al carener hi ha un relleu del Sant Crist ben perfecte. A la clau de la porta hi ha un escut partit en pal que mostra a cada compartiment una guatlla agafant un cap pels cabells. Can *Ribalta* (I), reformada el XVIII; can *Riera*, basilical; can *Pungol*, fundada el segle XV per Jaume Pons i Gual (Pun-Gol), de correctes finestres rectangulars amb la data 1588; més avall hi ha can *Cucurella*, amb galeria lateral; can *Miret*, prop de Llinars, etc.

Anant cap a Sant Pere de Vilamajor es troben, can *Clavell* (II), citada el segle XIII, que tenia farga pròpia; la casa porta la data 1574 en una bonica i senzilla finestra rectangular; can *Brau*, amb una finíssima finestra coronella molt ben conservada (88) i una altra de ca-

(87) A. Cat. Barc. Spec. *Dacanatus* Vall, V, fol. 315 (Mas).

(88) Al llibre de M. Sandiumenge *La Masia Catalana* ens varen publicar les fotografies d'aquestes finestres.

nopial amb un escut i una figura de brau; can *Messeguer*; can *Su-nyer*, etc., totes pertanyents al municipi de Sant Pere.

Ermita de Sant Llei.—En un carrer de serra s'aixeca, a 10 minuts de Vilanova, aquesta capella prepositorial dedicada al co-patró del poble. Forma un sol cos amb la casa de l'ermità. A la partió s'aixeca una típica espadanya. Les dues construccions són del segle XVI; l'ermita està orientada a ponent.

En aquesta s'han trobat restes de la primera capella erigida el 1303 per Bertran de Montrodon en la qual establí un benefici a favor d'Arnau de Terrades (89). La capella actual data del 1508, car en la visita pastoral del 25 d'agost el visitador trobà reparada la capella de nou, però no acabada (90). Precedida d'una petita era, on es troba una làpida sepulcral del canonge Ramon Sans, mort el 1822, s'obre una porta rectangular, damunt de la qual hi ha un ben treballat escut partit en pal: 1, un arbre arrencat; 2. un altre, agafat per una mà; datat el 1588.

L'interior afecta una forma quasi quadrada, degut a la gran amplada que té; la volta és de canó i exteriorment han estat necessaris set contraforts per a aguantar la seva empena. L'altar major i els dos laterals eren de fusta i empaperats amb un paper especial imitant marbres virolats; estil clàssic. En la reforma duta a terme pel darrer rector Mossèn Manuel Ribas, el 1934, se li donà el çaire de temple romànic i desaparegueren els antics altars, ex-vots, quadres, entre els quals eren dignes d'esment els de Sant Licerí i Sant Anastasi, un Via Crucis francès, etc., es van posar vidrieres, es varen suprimir dos contraforts, etc.

La resta més interessant, ultra un capitell del segle XV, trobat fa alguns anys, és el sarcòfag de Bertran o Bernat de Montrodon, datat el 1345; té la tapa a dues vessants i en el front, als costats de la làpida, hi ha uns bells escuts de llinatge amb el motiu florea camponat amb 8 peces; està aguantat en alt per dues mènsules senzilles.

El senyoriu dels Montrodon no ha deixat la capella fins fa pocs anys, amb la mort de la darrera comtessa de Llívia, havent la parròquia rescatat els drets damunt de l'ermita i emprenent la restauració. Fa alguns anys, es va suprimir el pietós costum de resar el 13 d'agost una missa per als filigresos difunts, en el qual acte a cada assistent es repartia un pa pastat amb el blat de les terres de la pavordia.

Sant Pere de Vilamajor. — Es un poble escampat, amb un nucli de cases que voltan l'església, que li donen un aspecte força pintoresc de lluny, perquè les cases semblen velles combinades amb els xiprers del cementiri. Aquest antic nom li pervé de l'extensió del seu

(89) A. Cat. Barc., Lib. II, Colac., f. 70 (Mas).

(90) A. Ep., Vol. 29, de *Visita*, fol. 77 (Mas).

terme, molt superior al de les jurisdiccions veïnes. En alguns documents del segle XIII al XVI se l'anomenava també *Vilagoma*.

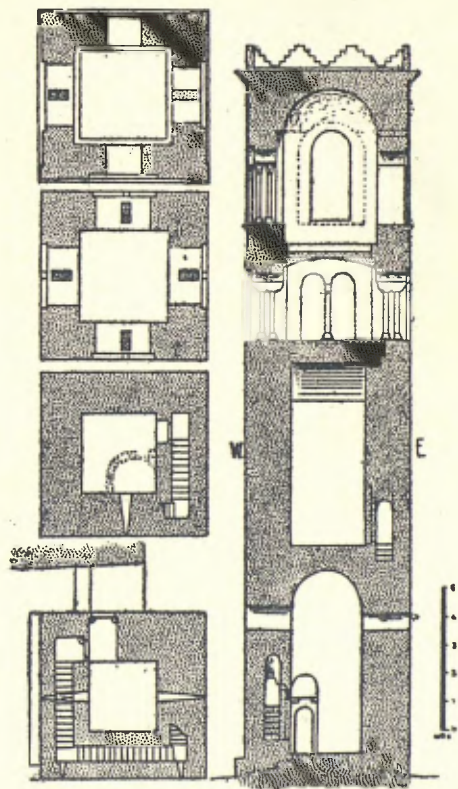
Parròquia de Sant Pere.—Aquest temple, de grans dimensions, està aïllat per totes bandes. Fa una dotzena d'anys que es va treure el cementiri del davant de la seva porta, el traslladaren a un serrat proper, i hi urbanitzaren una placeta.

S'hi puja per una rampa datada en una pedra ran de terra, del 1792; un monolit amb una creu de ferro empotrada es trobava al peu de la rampa fins que fou aserrada la creu i duta a la rectoria; a l'entrada del cementiri es trobava una creu d'arenisca roja d'una sola peça, del 1501, amb escut dels Gol de Vilarrassa (una guatlle i un escacat disposats en faixa), un dibuix estrellat i una llegenda borrosa.

El campanar és una interessant torre de 25 metres d'alçada tinguda com a resta de la torre d'homenatge del castell comtal. Aquesta opinió és molt versemblant i probable; a la part que dona a l'antic cementiri hi havia una mènsula del segle XV, que delatava que aquell havia estat unit a altres habitacions, la qual cosa fa possible la suposició d'haver estat construcció civil; el trobar-se completament aïllat del temple i de data molt anterior, demostren un grau d'utilitat confessat pels renovadors, els quals respectaren la construcció. La gruixària dels murs inferiors

(1,6 metres), per l'interior dels quals s'obre l'escala de gastadíssims graons, semblen respondre a un fi més militar que religiós.

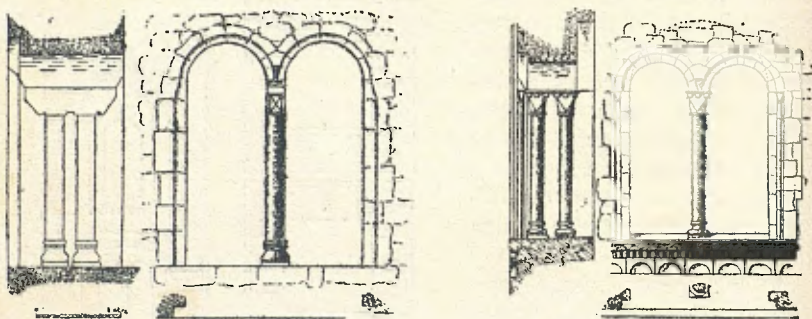
En aquest campanar es noten tres èpoques ben definides. La primitiva obra romànica acaba damunt del pis, obert a quatre vents, amb sengles finestres bipartides de factura molt arcaica i mènsules d'una peça amb els capitells que demostren ésser aprofitades d'edificis més antics, potser pre-romànics. Per damunt d'aquestes obertures corre

Campanar de Sant Pere de Vilamajor,
Alçat i plantes dels quatre pisos.

una cornisa d'arquets llombards enfondits, de pedra roja, i una tira de dents d'engranatge, molt semblants als de l'absis de Sant Vicenç de Besalú, del segle XII. Aquí devia acabar la part corresponent de la primitiva torre civil. El pis de les campanes sembla aixecat a finals del segle XIII o començaments del XVI, amb finestres bipartides. Finalment al segle XVIII, per a encabir les campanes grosses s'obriren les finestres nord i sud, es féu la nova cornisa i l'acabament actual; fou restaurat pel rector Jaume Escudero, el 1929, amb molt d'encert. La campana de les hores, d'un to magnífic, és feta per I. Pallés a finals

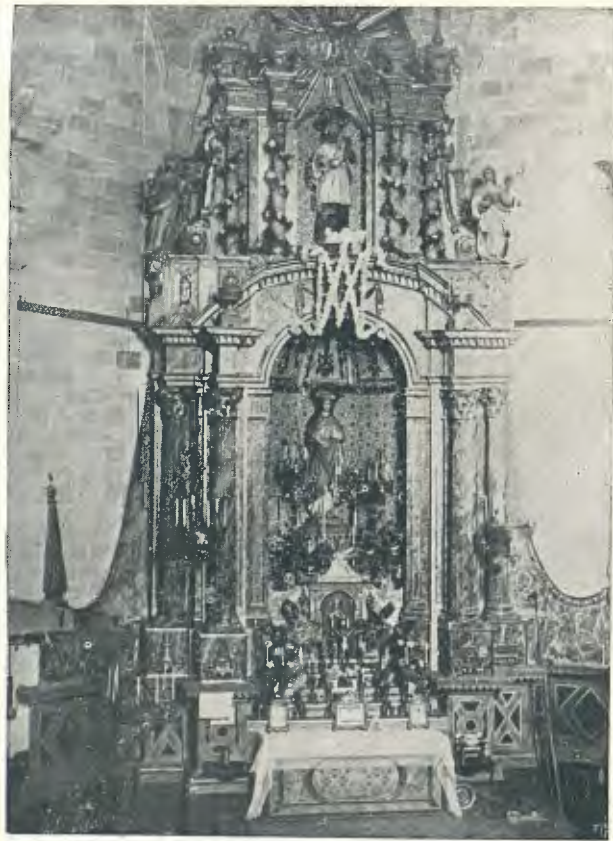
Campanar de Sant Pere de Vallmajor. A l'esquerra, finestra coronella del pis segon amb materials aprofitats de construccions més velles. A la dreta, finestra del tercer pis en la construcció afegida el segle XIII.

del segle XVIII. N'hi ha una altra de grossa i dues de petites, més modernes.

La porta neoclàssica és ben proporcionada, amb una columna coríntia per banda. Al costat hi ha una interessantíssima làpida que marca l'antiguitat de la parròquia; diu així: "+ HIC JACET ORILA PRESBITER VIXIT XC ANS OBIIT ERA DCCCCX", o sigui, l'any 872. A l'altra banda de la façana orientada al sud s'aixeca el comunidor, emmarletat amb triangles i conservant restes de marcs esgrafiats en les obertures. Una altra porta neoclàssica més senzilla dona al cementiri; està aparedada des de fa molt de temps.

Interior. El forma una nau única de 29,2 per 9,6 metres, amb vuit capelles laterals entre els contraforts, coberta amb voltes d'ogives i claus de pedra; aquestes es recolzen en pilars estriats fets de guix; té l'absis poligonal acusat a l'exterior i finestres petites; tot acusa un temple bastit a finals del goticisme sense aparèixer la pedra picada en els murs, que són arrebossats i pintats imitant pedra. Es obra de finals del segle XVI. A terra es troben algunes lloses sepulcrales.

Visitant l'església començant per l'esquerra, es troba de primer la pica beneitera, gran, amb un relleu de Sant Pere en un escut; al damunt s'estatja un valuós tabernacle barroc per a les processons. En una habitació fosca sota del comunidor es guardava antigament el

LLINARS. — Altar major de l'església parroquial de Santa Maria.

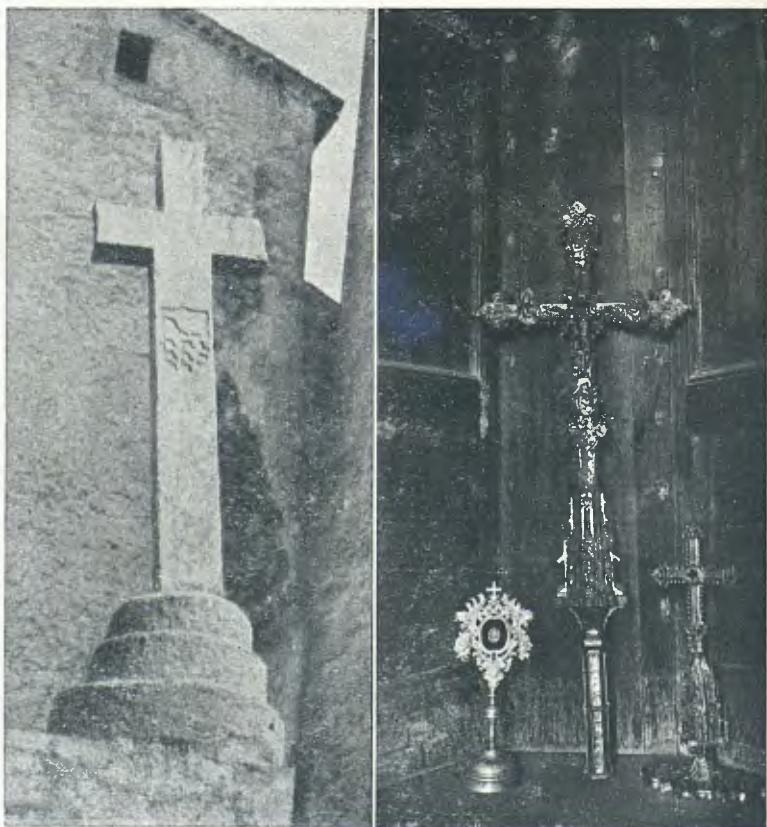
Cl. A. Gallardo

SANT PERE DE VILAMAJOR. — Magnífic retaule major, obra mestra de J. Gascó (començament del segle XVI).

SANT LLEFÍ. — Interior de l'ermita tal com era el 1925, amb els altars empaperats d'imitacions de marbre. A la dreta, sepulcre de D. de Montrodon (segle XIV).

Cl. A. Gallardo

SANT PERE DE VILAMAJOR. — Creu monolítica amb l'escut dels Gual de Vilarrana, tal com estava a l'entrada del cementiri — Tresor de la parròquia.

SANT PERE DE VILAMAJOR. — Reliquiari de Santa Sabina.

Cl. A. Gallardo

SANT PERE DE VILAMAJOR. — Fragments d'un retaule pintat per J. Gascó amb les imatges de Sant Marçal, Sant Sebastià, Santa Magdalena i Santa Lúcia. Transportats al Museu Diocesà de Barcelona.

SANT PERE DE VILAMAJOR.—Altar del segle XVII de la capella particular de can Derrocada.

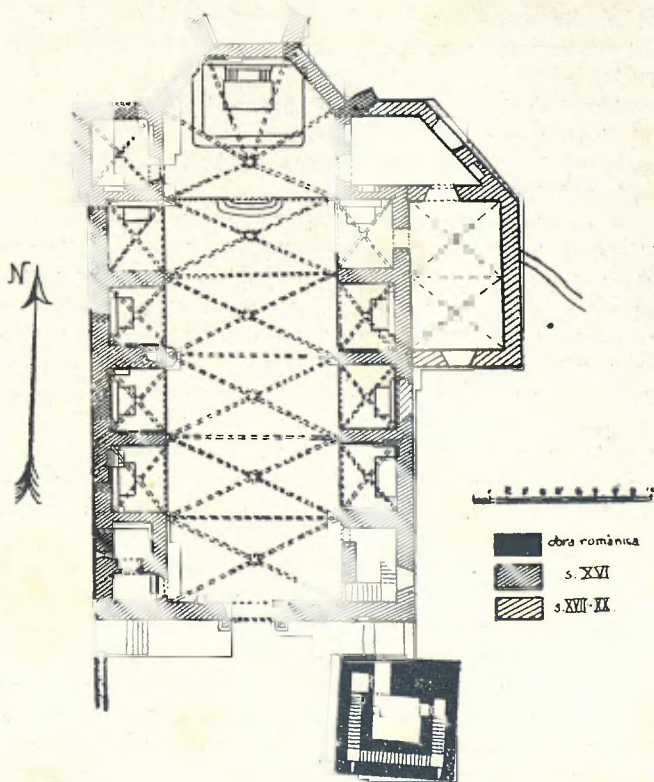

Cl. A. Gallardo

SANT PERE DE VILAMAJOR. — Capella de Sant Joan, adjunta a can Nadal.

tresor i arxiu parroquial; també fou baptisteri. A continuació trobem la primera capella, dedicada a la Puríssima; substitueix el retaule o quadre de Sant Jacint, que actualment és a la paret nord; era del 1757. Capella del Roser amb un bon retaule plateresc de gran alçada; capella de Sant Tomàs amb interessants ex-vots i presentalles de voltants del 1680; en aquest altar es troba un bellíssim reliquiari en forma d'urna de Santa Sabina, del millor barroc; capella del Angels, o sigui

Sant Pere de Vilamajor. Planta de l'església del segle XVI amb el campanar, resta aprofitada de l'antic castell comtal.

de Tobies i Sant Rafel, l'Anunciació, etc.; el retaule està de cara al poble i és una bonica obra barroca de tons clars, datada del 1600. Sagristia vella amb una curiosa finestra espitllera amb els eixamplaments en forma de semicircumferència.

L'altar major és la millor peça de la rodalia i constitueix una valuosíssima peça de museu; és el retaule gòtic de Sant Pere de l'antiga església, pintat per Joan Gascó el 1513. Està aixecat, posant el nivell inferior per damunt de l'alçada de l'ara; això va fer necessari

l'afegiment d'altres quadres i d'un sòcol. Les consabudes portes laterals tenen, al costat que mira a l'interior de l'altar, les taules afegides, i, cap enfora, quatre esplèndides imatges de prelats; el cos del retaule el formen quatre grans quadres amb passos de la vida de Sant Pere, completats als costats amb quatre imatges de profetes, que són les parts millors del retaule. Aquest el corona una imatge corpòria del Sant titular, coronat de Papa sota un esplèndid doser de filigrana gòtica. El sagrari és barroc, de molt bona mà, i no desdiu del conjunt. No hem sabut veure una llegenda en català de la qual parlen antics excursionistes (91).

El presbiteri venia tancat per una barana de fusta policromada, que es destruï el 1929 per estar massa corcada; del mateix estil són uns magnífics canelobres posats als costats de l'altar. Donant al presbiteri hi ha la sagristia nova.

Tornant per la banda dreta es troba, en la primera capella, un altar del 1600 igual al de la capella d'enfront, dedicat a Sant Joan i Sant Jaume i la comunicació amb la capella del Santíssim, obrada el 1912. Segueix la capella del Sant Crist, amb retaule en forma de quadre barroc i una notable imatge del Crucificat. El següent altar està dedicat a Sant Josep i és modern; en aquest punt es troba tapiada la porta del cementiri. La capella de Sant Isidre, amb retaule barroc de tres compartiments i un pis superior amb una excel·lent imatge barroca de la Puríssima; frontal pintat imitant tela.

El cor agafa tota l'amplada del temple; l'arc és de pedra; al presbiteri i en alguna capella hi ha bonics canelobres del segle XVII; en les claus de les voltes ogivals de les capelles hi ha esculpits els sants titulars: els antependis són de roba o brodats amb les imatges titulars. Entre els objectes del culte mereix la nostra atenció una creu del segle XVI, una Vera Creu del XVII, de 47 x 25 cms., un incenser, copó i custòdia del XVIII, bazines, etc.

Es conservaven fins per allà el 1920, quatre taules gòtiques del retaule de Sant Marc i Sant Marçal, que anaren a parar al Museu Diocesà de Barcelona; representaven a Santa Magdalena, Santa Llúcia, Sant Marçal i Sant Sebastià vestit; hi havia l'escut dels Gual; era obra de Joan Gascó i per tant d'una gran bellesa en l'expressió de les figures.

A la casa rectoral es guarda el valuosíssim arxiu, els documents del qual més endarrerits són de temps del rei Lotari (954-986). A la mateixa rectoria es guarden fragments interessants, un Ecce Homo, teles, ventalls, plafons de rajoles d'un Via Crucis, quadres, etc.

L'antiguitat d'aquesta parròquia, que tingué categoria de doma, ve demostrada per la làpida citada del 872. La primitiva església devia formar part del palau comtal; no hem trobat encara les dades comple-

tes de les successives construccions, que forçosament seran a l'arxiu parroquial. En una ordre del govern, del 1557, es prohibeix treure pedra del palau comtal com no sigui per a l'obra de l'església, que probablement s'estaria construint (92). El 1581 trobem una llicència per a la construcció d'una nova església (93), que és l'actual, la qual es va començar més tard, i s'acabà a finals del segle, car el 3 de juliol del 1599 té lloc la trasllació del Santíssim Sagrament des de l'església vella a la nova, que estaven ben properes (94); aquesta es beneí el 19 d'octubre del 1600 i es deixà acabada del tot el 1610. Tenim així dades de tres esglésies, però probablement als segles XI o XII se'n devia construir una altra.

El palau comtal.—Molt s'ha parlat relativament a la situació d'aquest palau, encara que sembla fora de dubtes que ocuparia el lloc de l'actual església, que si bé no és un lloc massa adient per a bastir-hi una fortalesa, sí que ho era per a un palau de repòs. Corroboren aquesta suposició el nom de *La Força*, donat al conjunt urbà del voltant de l'església, la torre campanar actual i el basament d'una altra torre circular a una vintena de metres de la façana de l'església.

A l'any 941, el comte Sunyer comprà terrenys en el terme de Vilamajor. El 1079 es tenen notícies més concretes del palau que compartien els dos comtes bessons. El 1142 la vila tenia mercat públic i notaria. Fou reparat el 1157 per Ramon Berenguer IV. L'historiador T. Balvey assegura que dit palau era molt magnífic; hi havia una cambra pintada per artistes sarraïns, en aquesta darrera data. La tradició assegura el naixement de l'infant Ramon fill de Berenguer IV i Petronella, que més tard fou Alfons I d'Aragó. El que hi ha de cert és que dit infant fou criat en aquest lloc i que la seva dida, Loreta, rebé valuosos presents en les nombroses visites que li féu la regina (95). A mitjans del segle XVI (vegeu nota 92) estava ja abandonat, i servien les seves despulles per a la construcció de la nova església de Sant Pere.

El camí comtal.—No és possible assegurar el traçat d'aquesta via que menava de Vilamajor a Barcelona; es troba citat el 1045 en una confrontació (96). En un altre document trobem més explícitament que es parla de la *strata qui periit de Vila maior a Barchinona*. En l'acta de consagració de Sant Julià d'Alfou (nota n.º 70) s'esmenta el camí que anava per una banda a Vilamajor, i, per l'altra, al mercat (Granollers). Balari publica part d'uns albarans de viatgers entre el

(92) Arxiu parroquial de Sant Pere de Vilamajor.

(93) A. Ep. Reg. Grat. 1578-1589, f. 157 (Mas).

(94) A. Ep. Reg. Grat. 1592-1801, fol. 32 (Mas).

(95) F. de Segarra. *El Palau Comtal de Vilamajor*, Conferència donada a la R. A. de B. LL. de Barcelona (no publicada). Amb el mateix títol, vegeu un article a *La Vanguardia* per T. Balvey. Juliol del 1922.

(96) Cartulari S. C. V., n.º 959.

juny 1157 i el març del 1158 amb els guies que acompanyaven els il·lustres viatgers (97).

Aquest camí podia passar pel carener de la serra de la Creueta o voltar lleugerament pel pla, no essent possible cap altra solució; ens decanem per la segona suposició per marcar-ho així la importància de les masies trobades, la lògica del traçat que originà la creació d'una nova població a Vilanova i la defensa natural d'aquell traçat. Des de Vilanova a Cardedeu hi ha un camí ral molt ben construït, amb grans amplades, desmunts, cunetes i fins alguna obra de fàbrica, impròpies d'un camí que devia unir dues poblacions com Cardedeu i Vilamajor, encara que a l'Edat mitjana formessin una sola Batllia. La torre el testimoni de la qual ens resta en el nom de can Gual o Gol de la Torre, és prova d'un lloc de defensa en el feréstec sot de Freixeneda, allunyat de cap altre socors. Un cop a Cardedeu devia afegir-se a la carretera de Granollers, suposició que creiem fora de dubte.

La Sagrera i les seves fargues.—Del conjunt de cases al volt de l'església al país se'n diu *La Força*, nom que erròniament s'ha volgut donar al del municipi de Sant Pere de Vilamajor. El pont que hi dóna accés, tingut també erròniament com a romà, era una arcada medieval coberta i eixamplada en utilitzar-se per a la nova carretera. Les cases de la Força són velles, però n'hi ha algunes, desgraciadament, de renovades; remarquem la ferreria; la casa del costat, amb una finestreta de tradició romànica; una casa renovada amb una clau del segle xv empotrada; la rectoria del segle xvi amb restes d'esgrafiats al voltant de les obertures, etc.

Per l'interès que tenim a rectificar escrits anteriors anotarem la notícia que hem recollit a l'arxiu de Sant Pere respecte a les fargues de Vilamajor. En les notes publicades el 1930 (98) citàvem una farga a Vilamajor, dada treta d'en Balari en els seus *Origenes*. En realitat les fargues eren dues en el segle xiii; una d'elles de jurisdicció reial i l'altra menada per la casa Clavell, que encara existeix al sud del poble. Les dues estaven dins el recinte del castell, a la dreta de la riera (99).

Brugueres.—A ponent de Vilamajor es troba la partida de Brugueres, de la qual parla el document de l'any 941 (nota 53), on se l'anomena *Vila Brugarias*. Aquesta entitat de població era encara independent en el segle xiv, figurant en el cens de 1359 amb 9 focs. El 1521 apareix amb dues masies *Parera* i *Bachs*, de les quals depenien altres petites cases de pagès, totes elles encara existents.

(97) J. Balari, op. cit., pàg. 688. Relació treta d'uns pergamins sense datar de Berenguer IV. Arx. Cor. Aragó.

(98) A. Gallardo i S. Rubió. *La Farga Catalana*. Barcelona, 1930, pàg. 43.

(99) Capbreu de rendes reals de la parròquia de Vilamajor. Any 1281, fol. 23, l'original i fol. 48 la còpia.

Masies i capelles del Pla i Muntanya.—Can Derrocada: Gran casal, tipus III, del segle XVII, amb un ample barri i cossos afegits posteriorment amb defenses; és una de les més grans del rodal; són dignes d'esment: la porta de grans dovelles, les finestres rectangulars, senzilles i amb restes d'esgrafiats que les emmarca; una cuina molt espaiosa, l'oculus gòtic a l'escala, els armaris empotrats a la paret, datats del 1610, una arca gòtica i les restes d'un llit del segle XV, les columnes i dosser del qual foren asserrats per l'antiquari que els adquirí.

La capella està junt a la porta del barri. La porta amb esgrafiats és neoclàssica; té una columna per banda i al frontó la data 1662. A l'interior es conserva el paviment del segle XVII, molt bonic. L'altar és en forma de quadre amb una excellent pintura, que sembla d'escola sevillana. El marc el formen dues columnes salomòniques per banda. Hi ha una petita imatge de talla del Roser i uns pitxers de terra i porcellana de la mateixa època de la capella. En la visita girada el 17 de novembre del 1610, el visitador trobà la capella de Sant Joan i Sant Benet acabada de fer, i detallà el que s'hi trobava (100).

Cap amunt de can Derrocada es troben velles masies del segle XVI amb porta rodona i finestres de pedra. A can *Canals* hi ha una finestra canopial senzillíssima, una altra amb guardapols recte, una amb un escut d'un ca i una a la part baixa amb una ala que sembla un fragment romànic. Can *Llinàs* (III) gran, però molt desfigurada; el llinatge Llinàs s'extingí, passà als Sagarra i en els darrers temps fou convertida en granja i fàbrica de llet. Can *Llovera*, citada el 1131; can *Ribas*, amb pergamins datats del segle XIV, el quals demostren una antiguitat almenys d'un segle més endarrera; can *Gras* (II); can *Parera de Canyes* (II), amb una bonica finestra canopial i una altra de rectangular amb columnetes que acaben amb caps de serafins.

Capella de Sant Josep. Es troba a l'era de can *Vidal del Puig*, casa d'antiquíssim origen, però l'actual edifici no es remunta més enllà del segle XVII; en una llinda hi ha la data 1618. La capella és moderna i està voltada per vells xiprers; té una petita espadanya en el carener de la teulada de fusta a dues vessants; un altar senzill amb una imatge de Sant Josep en terra cuita molt apreciable, al centre, i un quadre a cada costat; a dalt hi ha una imatge de la Mare de Déu del Roser amb altres quadrets, un per banda; és obra del segle passat; són interessants els florers i pitxers de l'època.

A la partida de la Muntanya perduren quatre antigues i interessants masies del segle XVI: can *Planell*; can *Surell*, amb dues finestres ornades, una de rectangular i una altra derivada de la canopial; prop de la casa hi ha la renomada *Font ferrussa*, molt mineralitzada; el *Cortés*, amb una bonica finestra com la de can *Surell* (vegeu nota 88); can *Nadal*, amb capella de Sant Joan. Un xic en avall de la

casa s'obren les coves de can Nadal, que no són altra cosa que unes mines de lignit abandonades; la que hem recorregut té una longitud d'uns 100 metres.

La capella de Sant Joan forma part de la casa amb l'entrada independent; té l'orientació romànica i sembla una obra d'aquest període; els documents més antics trobats a l'arxiu de Vilamajor daten del segle XIV i es refereixen a una deixa atorgada el 1382.

La porta és de mig punt, molt petita, i l'espadanya frontera porta una campana molt arcaica en forma d'esquella. L'interior, amb moltes presentalles, per ésser aquest Sant Joan patró contra la trencadura, conté un retaule plateresc molt ingenu que cobreix el fons de la capella; el formen quatre quadres formant un semicercle, que contenen passos de la vida del Sant. El frontal és de rajoles amb una imatge central del titular en dotze peces orlada de diversos motius. La tradició assegura que una merla va trobar la imatge del Sant; el cos d'aquesta merla es conserva com a relíquia. El darrer adquisidor de la finca assegurava haver trobat un missal del segle XIII en aquella capella (?).

Ermita de Sant Elies.—L'ermita, amb la casa de l'ermità, està situada darrera del turó de Sant Elies, a 1.000 m. d'altitud. La porta, orientada a migdia, és d'arc rodó i en la clau hi ha una carota esculpida; l'espadanya té una bonica creu de ferro forjat amb dobles espirals als extrems dels braços; la campana és en forma d'esquella.

Interior. Forma una nau petita i baixa de sostre, dividida en dos compartiments ogivals dels darrer goticisme; la clau de damunt de l'altar hi porta pintat un Sant Antoni; en l'altra hi ha la inscripció "Fra pere 1633". Té cor alt de fusta; l'altar, únic, és un bell exemplar de retaule barroc amb columnes salomòniques; està datat del 1716; a la part baixa hi ha tres nínxols i a la part alta un altre, amb la Verge del Carme i l'escut de l'ordre.

Aquest altar procedeix probablement de la parroquial de Sant Pere i col·locat també probablement en la reforma del 1905, car en dita parròquia n'hi resten fragments que sobraren en aplicar-lo a aquest lloc. Són dignes d'esment dos canelobres de ferro forjat de finals del goticisme. Sant Elies és invocat en temps de sequedat, i es celebren pintoresques processons i romeries en demanda de pluja.

Pertanyé fins el 1921 a la parròquia de Santa Susagna, i passà a Sant Pere de Vilamajor en suprimir-se aquella parròquia en l'esmentada data; les dues esglésies pertanyen al terme municipal de Sant Pere; Santa Susagna, però, està a la conca del Tordera i cau fora de la zona que descrivim.

ITINERARI V

I DARRER

LLINARS - VILALBA SASSERRA I SERRA
DEL CORREDOR

El camí ral. — El tram de camí de Granollers a Sant Celoni, comprès entre Llinars i la partió del Tordera, es troba actualment en estat d'ésser recorregut en gairebé tota la seva longitud: l'actual carretera no el troba fins al coll de Trentapasses, i les masies del seu trajecte se'n serveixen sense substitució posterior.

A la sortida de Llinars, ombrejada per corpulents plàtans, alguns d'ells de doble soca, es troba, a uns 15 minuts, la creu de terme, que no ho és del municipi, sinó que podria ésser del terme parroquial. Té un bon sòcol graonat; està reparat el fust poligonal i li manca un braç; és ben coneguda dels excursionistes. No està datada, però pertany a les darreries del període ogival.

Més avall passa per *can Llovera*, i travessa el riu per a entrar al magnífic bosc de Colomer dels gegantins pins centenaris, dels quals es conserven dos exemplars, un a la vora del camí, que en aquest punt té una considerable amplada. Més avall passa per un ben conservat pou de glaç (101), per *can Adrià* i prop del Dolmen de Pedra Arca.

Si aquest camí fou la via romana que pujava de La Roca no ho sabem, probablement ho era en la seva darrera part, perquè malgrat les troballes del mas Rossell de Llinars, no està demostrat que la calçada passés per aquest lloc; en canvi, no cap el més petit dubte que per a anar a cercar el coll de Trentapasses no hi havia altre lloc de pas que el marcat per dit camí ral.

Fites de Llinars.—L'extens terme municipal de Llinars ve delimitat per unes fites monolítiques de secció rectangular i d'alçades superiors a un metre. Moltes d'elles conserven l'escut amb la gralla dels Corbera i de vegades a l'altra banda un escut combinat de Barcelona, en forma de losange. No és possible donar la llista de les fites que resten en peu; n'hem trobades junt al Crownlec de Cardeu, i a la carretera, abans dels camí d'Alfou. (Km. 21'8.)

La situada prop de can Llovera és de les més completes i és de bon visitar per estar prop de la carretera i al camí carreter de Collsabadell. No hem trobat encara la data de llur erecció, suposant-les de la segona meitat del període gòtic.

(101) Publicat a la *Geografia General de Catalunya*, de F. Carreras Candi, vol. Catalunya, pàg. 510.

Masies a llevant.—Seguint la carretera cap a Sant Celoni trobem, al km. 25, una fita del terme de Llinars i un camí ombrejat per una vintena de roures magnífics, el qual mena a can Tàpies i can Bataller, cases dignes d'una visita detinguda.

Can Tàpies pertany al terme de Vilamajor; és de forma basilica i mostra una sola finestra extraordinàriament ornada. Es de tradició coronella, forma dos arcs canopials, i prescindeix de capitell i mainell; és d'un treball molt pulcre i treballada en pedra calissa. Allò que li dóna un caire especial és l'ornamentació de les pedres dels muntants, amb sengles dibuixos, fets d'aficionat, molt curiosos; entre ells hi ha la firma o senyal de propietat que diu "Joan Tapies 1516".

Enganxada quasi, es troba can *Bataller*, amb un conjunt de fines-tres gòtiques molt interessant: a la banda lateral en té tres de canopials, dues amb molt bones escultures, i té també treballades les parts inferiors dels àmpits; en una d'elles hi ha la lluita del cavaller i la fera. A la façana (tipus I) hi ha empotrada una clau o dovella central de porta amb un escut pelat i una finestra coronella formant dos arcs canopials de factura molt pulcre. (Vegeu nota 88).

Can Llovera. A la dreta de la carretera trobem una fita del terme en terres d'una rajoleria: un xic més avall es veuen els darreres de can Llovera, en la façana de la qual al sud (II) s'obren una finestra canopial molt completa i una altra de més senzilla al costat. La creu de terme abans descrita és anomenada Creu d'en Llovera, per estar junt a terrenys d'aquesta antiga casa.

Can Marsans. Casa renovada totalment, amb una capella moderna de la Verge de Lourdes.

Sant Sadurní de Collsabadell.—Parròquia forana en un turonell, a l'extrem del qual s'alça el pedró amb una creu de ferro. Conserva el cementiri a la banda sud i un esvelt campanar gòtic de planta quadrada, tot de pedra de fil granítica a la banda nord. Al pis de les campanes té finestres ogivals on s'estatgen les quatre campanes. Té quatre gàrgoles ben treballades.

En el cos davanter de l'església es conserven, als costats, unes poques arcuacions llombardes del segle XI, trencades més avall pels afegitons posteriors. La façana actual és refeta el 1736 i tornada a restaurar recentment amb ornaments de terra cuita, de molt bon gust. La porta és rectangular i s'obre a ponent, amb la clàssica orientació romànica.

Interior. La part central conserva la primitiva fàbrica romànica amb volta de canó apuntat. Els engrandiments dels segles XVI i XVII modificaren els costats, afegint quatre capelles laterals, i més modernament, el presbiteri i una altra capella a la dreta de la capella major, dedicada al Santíssim Sagrament.

L'altar major és greco-romà, bastant pobre: en substituï un de gòtic que durant molts anys es trobava convertit en bancs i que dar-

ERMITA DE SANT ELIES EN EL TERME PARROQUIAL DE SANT PERE DE VILAMAJOR.
Altitud 1.000 metres.

Cl. A. Gallardo

INTERIOR DE L'ERMITA DE SANT ELIES. — Retaule dels començos del segle XVIII
procedent de Sant Pere de Vilamajor.

SANT JOAN DE SANATA. — Altar major.

Cl. A. Gallardo

SANT SADURNÍ DE COLLASABADELL. — Retaule de la Mare de Déu
de la Bona Sort, restaurat el 1910.

SANT SADURNÍ DE COLLSABADELL. — Retaule dels Màrtirs (segle XVII).

Cl. A. Geliards

VILALBA SASSERRA. — Altar major de l'església vella de Santa Maria.

VILALBA SASSERRA. — Fragment d'un retaule amb els escuts dels Vilalba, a l'església vella.

El. A. Gallardo

SANTUARI DEL CORREDOR. — Presbiteri amb la reixa gòtica i altar del segle XVII.

rerament foren venuts a un antiquari. El presbiteri fou reconstruït i engrandit el 1786-87, segons consten les seves despeses en el llibre de l'Obra. En el mateix llibre consta que les pintures gòtiques foren netejades el 1756-58. L'actual retaule, fet pel senyor Mariano, fuster, és obra d'entre els anys 1817-18, i és bastant dolent.

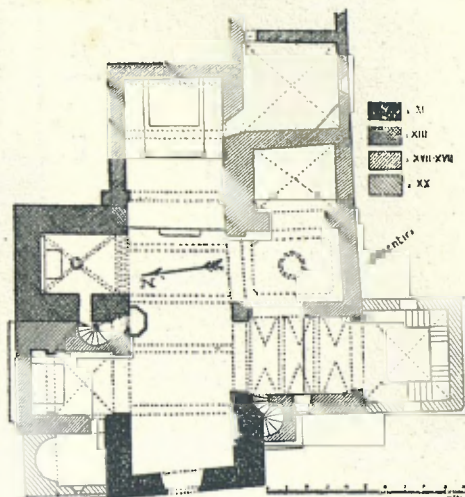
A la banda esquerra, junt a la porta, hi ha un cos modern amb el baptisteri. Segueix la capella de Sant Llorenç, Sant Quirze i Santa Julita, anomenada dels Màrtirs, erigida pel Dr. F. Serra, l'any 1686, segons una inscripció forana. El retaule porta la data anterior (1682) i és un bonic exemplar del barroc policromat.

La capella següent, sota el campanar, té l'ingrés per un arc apuntat. El retaule és greco-romà amb quatre columnes i timpà semicircular, ben entès. En substitueix un amb pintures que foren restaurades el 1756-58 (102).

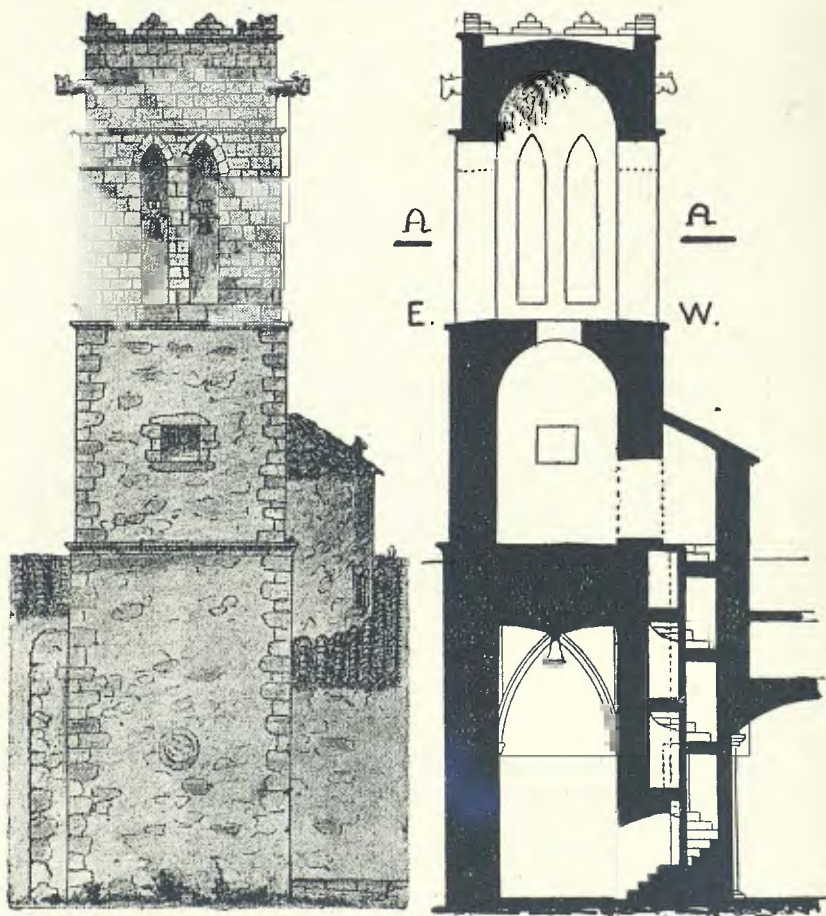
Al costat dret, mirant a l'altar major, es troba, donant al presbiteri, la sagristia, feta o refeta el 1790. Es de volta d'aresta i comunica amb la casa rectoral. Entre altres joies guardava una magnífica creu processional del segle XVI, de 86 per 45 cms.

Tornant per la banda dreta, es troba una moderna capella amb llanterna central dedicada a la Mare de Déu del Roser, amb un retaule plateresc molt interessant per les seves pintures i imatges. Les columnes que separen els quadres amb misteris, són estriades; és obra de l'any 1640. Des d'aquesta capella es dona entrada a la moderna del S. S., de forma quasi quadrada.

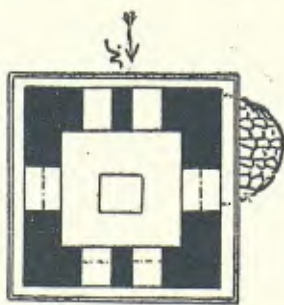
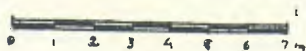
La capella de la Mare de Déu de la Bona Sort fou allargada modernament (1910). L'altar barroc, recarregat, és molt ben fet i fou daurat de nou en la darrera restauració. Els plafons són en alt relleu i les columnes salomòniques molt perfectes. L'aplec de la Bona Sort, que es celebra el primer diumenge de setembre, aplega nombrosos visitants dels pobles veïns, per la gran devoció que inspira en tota la contrada.

Església parroquial de Sant Sadurni de Collsabadell.

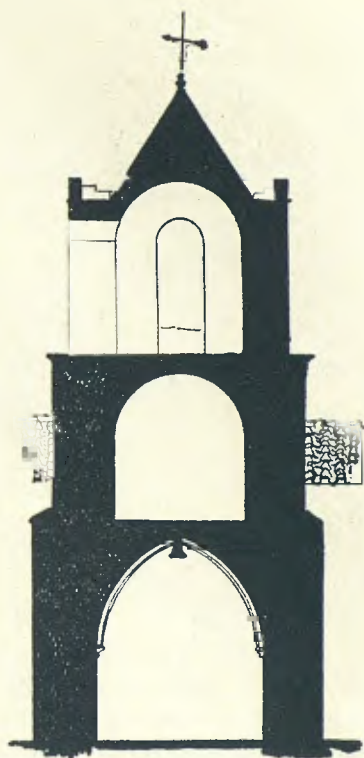
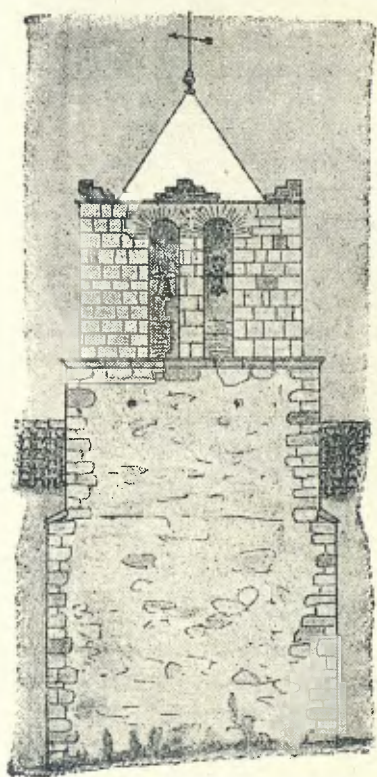
ESCALA GRÁFICA

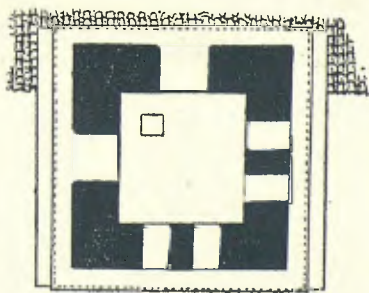
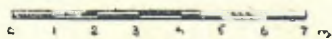
Secció AA

Campanar de Collsabadell

ESCALA GRÁFICA.

Campanar de Sanata

El campanar té quatre campanes, una d'elles, la Taciana, del 1771-2, i una altra de més petita, del 1826. Aquest campanar és una bona mostra dels campanars gòtics de terres mitges, té 22,6 m. d'altura total; està coronat per marlets de pedra, i a les cantonades mostra gàrgoles amb representacions animals.

El terme de *Collum de sabbadello* ve citat l'any 998. La parròquia de *Sancti saturnini de collum sabadelli* (103) es cita l'any 1040. El 1041 el bisbe Gislbert dona aquesta parròquia, junt amb les de Sanata i Vulpayeres, a la Canònica de la Seu de Barcelona, amb delmes, primícies i pertinences. El 1907 foren sostretes aquestes propietats pel bisbe de Girona (104) i s'originaren discussions i litigis, dels quals ja tractarem en parlar de Llinars i que acabaren amb diverses restitucions, entre les quals hi ha les d'Oliver de Sant Lley i les d'Arnau Guillem el 1110 i 1124 (105). El 1130 tingué lloc una consagració de l'església (106).

L'altar de Sant Martí gaudi del privilegi de testament sacramental, tal com comprova haver-se jurat damunt d'ell el d'Ermengola, el 1107 (107). La presència d'aquest altar ens fa creure en una primitiva planta de creu llatina amb tres advocacions principals.

Masies.—Prop de la parròquia hi ha la grandiosa casa *Prat*, refeta a finals del segle passat, amb façana de capçalera i dues torretes. La casa rectoral (tipus I) és del segle XVI i té senzilles finestres rectangulars. Porta en les llindes algunes inscripcions, entre elles una de doble a la clau de la porta amb les dates 1581 i 1681; can *Colomer*, de grans proporcions; can *Estaper*, amb un gran arc rodó a l'entrada, i altres de més petites cap a la muntanya, de poc interès.

Sant Joan de Senata o Sanata. — Vulgarment coneguda aquesta església amb el nom de *La Nata*, no sabem si per suposar que el seu nom és *Ça Nata* o per la punxa emblanquinada del seu albirador campanar. En els documents porta sempre el nom de *Senata*.

Està totalment aïllada en un pla carener, a la partió del Mogent i Tordera. Té la primitiva orientació romànica amb el cementiri a la banda S. i part del davant; a la banda N. continua la tanca coronada per les dovelles de les ogives del cor alt, la clau del qual es conserva a terra, al costat de la porta. El campanar s'alça damunt del braç N. de la creu i constitueix la part més antiga del temple. Malgrat la volta ogival de la seva part inferior, el basament sembla obra del segle XIII, aprofitada en la construcció posterior del XVI. A les dues finestres que donen cara a ponent hi ha les dues campanes grans, una del segle XVIII, fosa a Mataró, i l'altra més vella amb caràcters gòtics; les dues petites són a la cara N. i daten del segle XIX.

La porta és senzilla, rectangular, surmuntada d'una petxina semicircular. Es còpia de la de Sant Esteve d'Alcoll, com així consta en una capitulació entre els obrers, parroquians i mestre Joan Font, mes-

(103) Cartulari de S. Cugat, V, n.º 981 i L. III, Ant., n.º 110, fol. 41.

(104) L. III, Ant., fol. 48, n.º 138.

(105) L. III, Ant., fol. 46, n.º 128 i 129.

(106) Cúria de Barcelona, v. 7, *Dotaliarum*, fol. 191 (Mas).

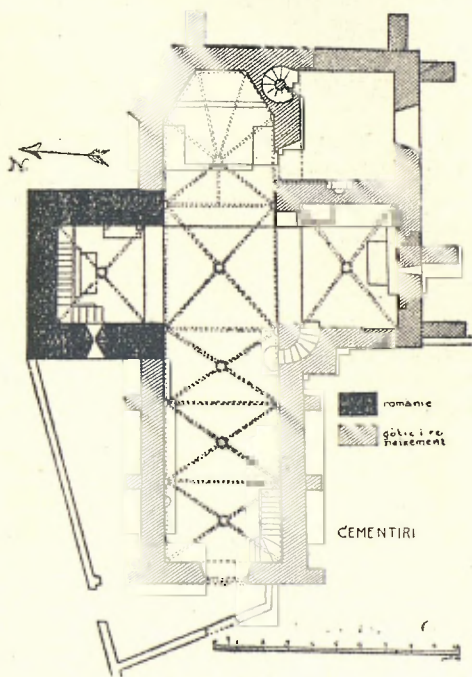
(107) Lib. IV, Ant., fol. 31, d. 94.

tre de cases de Vic, el 24 de gener de 1574: "per allargar sis canes la iglesia vella, desde arrant del campanar y de la capella de S. Bertomeu. El portal tal com el de S. Esteve del Coll al que ha de ferli una petxina i un S. Joan de bulto. Sobre una O. La volta tingui tres creuers, chor amb creuer, barana de guix y escala de pedra" (107).

La planta d'aquesta església és de creu llatina, responnent tota ella al mateix gust arquitectònic de finals del segle XVI. Un altre document ens parla d'una capitulació tractada amb Mestre Pere Balle, mestre de cases de Lloret per a enderrocar l'església vella i fer-la nova. Aquest tracte tingué lloc el mes de gener del 1572 (108). L'església devia construir-se seguidament en forma de creu, i dos anys més tard es va fer el nou tracte per a l'engrandiment de la nau central que acabem de citar. En un dels contraforts de l'absis hi ha gravada la data 1684, commemorant una probable restauració o reparació.

Les ogives de les voltes amb arcs formers i mènsules de transició aguanten claus de volta amb figures de sants no gaire reeixides. L'absis és pentavat, senzill. L'altar major és de transició i delata una obra poc posterior a l'erecció de la nova església; en substitueix un de contractat el 1510 amb mestre Bernat Cafal, de Girona, "de la forma del de Vilamajor", per 40 lliures (109). A la capella de la banda S., antigament de Sant Bartomeu, refeta el 1648 per J. Martí, d'Arenys (110), hi ha els altars de Sant Sebastià i Sant Josep, greco-romà, i el dels Dolors, posat el 1934 en substitució d'un de barroc en forma de quadre, flanquejat d'una columna salomònica per banda. A la capella de sota el campanar hi ha l'altar i retaule d'obra, greco-romà,

Parròquia de Sanata. L'obra més vella correspon al campanar.

(108) Arxiu parr. de Collsabadell, M. de 1573-98 (Nota de Mn. J. Mas).

(109) Idem. M. 1401-1518-72 (Mas).

(110) Idem (Nota del mateix arxiu de Mn. J. Mas).

dedicat al Roser, amb imatges molt d'aficionat, i un altre altaret del mateix estil de Sant Isidre.

Conserva els vells bancs de fusta. Les piques són llises. Per haver estat robat el tresor a començaments de segle, no té ornaments ni joies de vàlua. L'arxiu està damunt de la sagristia i s'hi puja per una vella escala de cargol; recentment fou traslladat a Vilalba Sasserra.

El 1003, en una donació de terres en terme de Senata, feta per Bell, apareix el nom de Senata en els documents (111). El 1041 fou donada a la Canònica de Barcelona junt amb Collsabadell i altres esglésies. No repetirem el que ja hem dit respecte a aquesta darrera parròquia, car en els litigis haguts entre la Canònica i els expoliadors dels delmes, Sanata anà de parelles amb Llinars i Collsabadell. Farem notar, però, que en la restitució del 1124 citada per Feliu de la Peña, hi figura un tal Sánchez, essent en realitat Sachet el seu nom (112). La restitució final fou feta el 1136 pel vescomte de Cardona. El 1130, en l'acta de consagració de Collsabadell, Sanata depenia d'aquesta parròquia.

Masies. — A pocs minuts de l'església es troba la casa rectoral del segle XVI, junt a una torre quadrada, amb teulada a quatre caires. A la finestra canopial de damunt de la porta hi ha una llegenda poc visible en la qual s'endevina la data 1553. Al N. de l'església es troba can Andreu, amb una finestra canopial malmesa i fragments d'una altra als muntants de les finestres laterals (tipus II).

Dolmen de Pedra Arca. — En el km. 27'5 de la carretera s'inicia un camí carreter que mena al conegut dolmen de ca l'Adrià o de Pedra Arca. Està a uns 100 metres de la carretera. El cercol de pedres està mig enterrat; amida 31 metres i consta de 11 pedres. El dolmen està fet amb tres pedres verticals i coberta; aquesta amida 2'30 x 1'47 per 0'45 metres; la cambra és de 1'62 x 1'70 metres. Per a més detalls pot consultar-se el citat estudi del Comte de Belloch, aparegut en el vol. III de les *Memòries de la A. C. d'E. C.* La tradició el relaciona amb la construcció del pont de Martorell. Les excavacions no han donat gaire resultat.

Vilalba Sasserra. — *Trentapasses.* — Poc abans d'arribar la carretera a la partió d'aigües es troba el camí ral de Llinars, probablement traçat damunt la via romana, car el pas de Trentapasses és obligat per la topografia. Aquest nom, origen de moltes explicacions etimològiques més o menys gratuïtes, apareix el 1199 amb el nom de *Trentapassa* (113), i més tard, el 1426, hem trobat entre les notes de

(112) L. IV, Ant., fol. 31, n.º 94.

(113) *Anales de Cataluña por Feliu de la Peña*, tomo II. El document original és al Llibre III, Antiqu., fol. 46, n.º 131.

(113) Arxiu Catedral. *Diversorum*, Capsa 10, n.º 403 (Nota Mas).

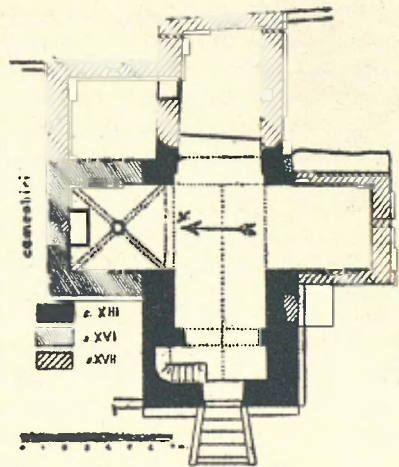

Mn. J. Mas el nom del riu Trentapasses. El carrer de cases no manifesta cap antiguitat; la desigualtat de rasants manifesta haver-se construït a les vores del camí ral.

Església nova de Vilalba. — Abandonada l'església vella, situada a la serra a 20 minuts de la barriada de Trentapasses, s'habilità un petit edifici junt a la gran casa del Comte de Centelles. Fa pocs anys l'arquitecte J. M.ª Pericas projectà una bella església amb porxo d'estil romànic molt ben entès, que és una de les seves obres més reeixides, si bé resulta una mica petita per a les necessitats del poble.

Església vella de Vilalba Sasserra. — Abandonada de fa algun temps es conserva com a església del cementiri que encara s'utilitza. A la banda nord es troba l'esmentat cementiri; s'hi conserva una interessant creu monolítica en un angle de la tàpia. A la banda de migdia hi ha les ruïnes de la rectoria i al davant una plaça sense urbanitzar. L'aspecte de l'església es de desolació i abandó amb el campanar frontier alt i estret i desproveït de campanes i les ruïnes que l'envolten.

A la banda sud es marca encara una senzilla porta tapiada de mig punt, de 90 cms. d'amplada, amb restes de banc i d'un probable porxo que fou la primitiva entrada de l'església. Més modernament, s'obrí un nou portal frontier sense caràcter, al qual s'ha de pujar per una escala de cinc graons.

Església vella de Vilalba Sasserra.

Interior.—Probablement l'església primitiva o la posterior de finals del romànic devia ésser una capella d'una nau amb absis rodó, del qual es conserva l'arc triomfal un xic peraltat; la nau és de volta de canó lleugerament apuntada, amb un dels arcs torals també apuntat junt al cor. La capella de la banda nord fou afegida el segle XVI. A la clau de la volta per ogives hi ha esculpida una tosca Mare de Déu amb l'Infant Jesús. Els arrancs dels arcs recolzen en unes primitives testes humanes. A l'altar abandonat es trobava fins fa poc temps un fragment de retaule gòtic amb l'escena de la Crucifixió. La capella del braç sud, que acaba de formar la planta de creu llatina, és del segle XVIII i actualment no té cap altar.

La capella major sembla moderna malgrat la seva irregularitat, car

la unió amb l'arc triomfal marca una construcció que no respon a la resta de l'obra; la volta és de canó semicircular. L'altar major és molt particular, car fuig dels estils barrocs corrents a la contrada i s'apropa descaradament a l'estil Lluís XV. Està pintat a base de blau i blanc. A banda i banda de la imatge de la Verge de Vilalba hi ha sengles imatges. Es notable el pitxer del segle XVIII de la sagristia.

A la banda esquerra de l'entrada es conserven uns permòdols que havien sostingut el sepulcre de Ramon de Vilalba de la Serra, del 1324 desaparegut de fa temps.

El 1023 apareix aquesta parròquia amb el nom de *Vulpiliarius*, i més tard *Santa Maria de Vullpayeras* en ésser donada juntament amb Llinars, Collsabadell i Sanata a la Canònica de Barcelona; corregué la mateixa sort d'aquestes parròquies en llur expoliació de béns. El 1130 consta com depenent de Collsabadell en l'acta de consagració d'aquesta església amb el nom de *Vulpeiés* (1114). En la restitució i definició de les parròquies els béns de les quals havia retingut el vescomte de Cardona, apareix el nom de "parròquia de Serra", substituint el nom antic, per estar situada a la serra de Vilalba.

No tenim notícies de les construccions antigues que han perdurat en part fins els nostres dies; el 1609 (16 de desembre) es dóna llicència per a engrandir l'església, essent probablement d'aquesta data la construcció del creuer nord i presbiteri (1115).

Santuari del Corredor. — En el punt més alt de la serra que separa el Vallès de la Marina s'aixeca aquest santuari junt a una pagesia que amb el temple fa un cos allargassat. El campanar és de pedra de fil granítica, i de planta quadrada. Té finestrals poc apuntats en el pis de campanes, i gàrgoles a les cantonades, rematant amb marlets triangulars: tot el conjunt és molt harmònic i d'un bonic to gris que li dóna la classe de pedra amb què està bastit.

Tenia tres campanes: d'una d'elles vaig copiar el 1912 la llegenda que deia "AVE MARIA MCXXII". Aquesta gran antiguitat em semblà suspecta i en tornar-li el 1920 per a veure-la millor, vaig trobar la campana feta a trossos; no vaig tenir esma per a recollir-los, no podent així comprovar la data del segle XIII. Recordo, però, que tenia una forma molt estranya, allargassada i molt petita, i el color del metall tirava molt a verd.

La porta és lateral sota un gran arc, al costat del campanar; s'obre a migdia. L'orientació de l'església és la clàssica romànica.

Interior.—Té la forma de creu llatina: la volta és de compartiments ogivals, així com els braços de la creu: hi ha apreciables relleus en les impostes dels arcs i a les claus. L'altar major és plateresc, i amb

(1114) Cúria eccl., Barc. *Speculum Vallensis* (Mas). No repetim les fitxes de tots els documents per haver-les anotat en el lloc corresponent en tractar de Llinars.

(1115) Arx. Episc., Reg. Grat. 1602-10, fol. 140 (Mas).

requadres separats per columnes clàssiques. La imatge de la Verge, de finals del període gòtic, fou trobada en una cova on hi ha una font, prop del Santuari. Tanca el presbiteri una reixa de tradició gòtica amb florons terminals molt ben forjats, destacant el central més ric que els altres. Darrera de l'altar hi ha un cambril on es troben les presentalles i ex-vots; frueix de molta anomenada, essent molt visitada pels devots, els quals celebren un vistós aplec el dilluns de la primera Pasqua.

A la capella de la dreta hi ha un altar amb dues Mares de Déu, probablement les del Roser i de Vilalba, Sant Roc i un Sant Joan amb un be pintat de blau; ambdós sants són de factura molt arcaica; hi ha un altar modern de la Mercè a la mateixa capella. A la capella de la banda esquerra es troben Sant Isidre, Sant Agustí i uns Sants Metges de talla, policromats amb la rigidesa de temps més vells; són probablement del segle xv.

La tradició diu que fou casa de Templers, i assenyala les ruïnes que estan a la banda de migdia com a restes del convent. Una ben treballada columna toscana en peu sembla demostrar l'existència d'un edifici de certa importància, però no s'ha pogut demostrar l'establiment de cap cenobi en aquest lloc. La primera notícia la tenim l'any 1554 (1116). El 1576 es demanà permís per a engrandir l'església, la qual es beneí el 1583. Segurament que entre aquestes dues dades es devia construir l'actual temple. El 1587 es beneí una campana i el 1588 altres dues; probablement una d'elles era l'antiga abans esmentada.

Masies. — Anant cap a Alfàr es troben *Forn del vidre*, on els nostres excursionistes, el 1883, trobaren la casa en peu, però el forn en ruïnes. Més avall, la gran casa *Arenas*, que el 1449 posseïa Miquel Arenas; la casa actual no té detalls d'interès llevat d'algun moble.

Crida l'atenció la *Casa de fusta* o xalet desmuntable anomenat "Villa Lina", construït pel Comte de Belloch, dotada de totes les comoditats; és un bonic pavelló de caça on, en construir-se l'any 1900, s'installà un motor que produïa la llum elèctrica per al servei particular; té també un observatori astronòmic.

Més avall es troba *can Bosc*, gran casal semisenyorial pertanyent al mateix propietari i que passem de llarg per estar fora dels límits de la nostra jurisdicció.

Parròquia de Sant Andreu d'Alfàr. — Aquest temple, amb la rectoria i la bonica casa gòtica *can Guinart* (dues finestres coronelles; tipus II), forma un pintoresc conjunt al pla carener, entre pins. Té el

(1116) Mn. J. Mas. *Notes històriques del Bisbat de Barcelona*, vol. XIII.

(1117) Idem, idem.

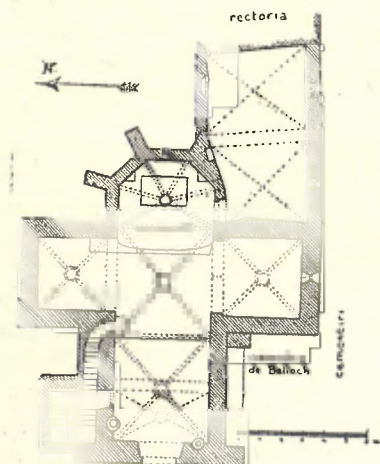
cementiri al costat, en el qual hi ha un sarcòfag de tres cossos adossat a la paret de l'església, pertanyent als Belloch. La cara davantera té una inscripció llatina del segle XVI. El campanar fronter és de planta quadrada i acaba amb marlets. Té quatre campanes. A la part alta del cos de l'escala hi ha una escultura grotesca en forma de gàrgola. En el trascepte es conserven finestres espitlleres i tapiades.

La porta és gòtica, rectangular, senzilla; a la façana s'obre un bonic ull de bou amb traceries gòtiques de directriu inclinada a 45°.

Interior.—La planta és en forma de creu llatina i conserva l'antiga orientació romànica. Tota la construcció pertany al segle XVII i és d'un gòtic molt avançat. Les claus de volta i els permòdols d'arrenc de les ogives presenten variades escultures, predominant els àngels i sants, volutes folials i algun animal; són bastant apreciades.

L'altar major porta la data 1784, data que probablement es refereix a una restauració o daurat; és plateresc i acusa els primers anys del segle XVII; és de tons molt foscos. Els altres altars són de poc interès; remarcuem la imatge del Sant Crist, de rellevant mèrit.

Antigament tenia el nom de Sant Andreu de *Bona Conjuncta*, trobant-se anomenada per primera volta el 28 d'abril del 1164 en la donació d'un alou per Bernat de Faro. El 1178 era parròquia. En el segle XVI apareix junt amb el nom antic, el de

Església de Sant Andreu d'Alfar,
segle XVI.

Sant Andreu del Far. Excepcionalment en un document del 1186 apareix el nom de *Mala Conjuncta*. En temps del bisbe Dimas Loris, 1597, s'independitzà de la parròquia de Llinars, de la qual tenia certa dependència. El nom del Far o Faro li prové del castell del Far o castell vell de Llinars.

Hibernàcula del Turó del Vent. — L'historiador Carreras i Candi, en la seva *Excursió als orígens de la riera d'Argentona*, publicada en el present BUTLLETÍ (anys XIII-XIV), dóna la planta i les dades d'aquesta ciutadella romana de la qual es conserven algunes parets fetes de pedres i fang, una porta i dues torres; ha ampliat el seu estudi en J. de C. Serra Ràfols en el primer fascicle de "Forma Conventus Tarraconensis". En el seu recinte s'ha trobat ceràmica pre-romana amb algun fragment pintat.

Aquest recinte, mutilat pel nou camí amb honors de carretera, es troba a uns 1.500 metres de la parròquia d'Alfar.

Castell Vell de Llinars o del Far. — En la carena dominant la plana del Vallès es troben alguns murs i una construcció més massissa que pertanyeren al castell de Llinars. Al costat hi ha una petita masia dita *Castellvell*. Per les runes podem deduir que era un castell poc important bastit en dues èpoques diferents; la part més antiga sembla del segle XIII.

Citat el 1052 i més explícitament el 1056 (118). Al castell hi havia una capella de Santa Maria, edificada el segle XIV per D.ª Sibila, muller de Romeu de Corbera, senyor del castell de Faro. La relació de la fundació donada el 1336 per Riambau de Corbera al Bisbe de Barcelona dona compte del benifet que s'hi fundà. Subsistia encara a la segona meitat del segle XVI.

Els Corbera foren senyors de l'esmentat castell, que abandonaren el segle XV per a traslladar-se a Llinars, al pla. Aquests Corbera eren els que tenien la jurisdicció de la Rodalia de Corbera a Barcelona.

Capella de Sant Cristòfol a Can Bordoy. — En l'actualitat la casa Bordoy és un xalet modern adjunt a la pagesia, situat a la carena i tocant a la carretera de Llinars a Mataró. Encara es troben vestigis de la vella capella, de la qual es parla en una donació feta el 1025 (119). En fer la reforma de la casa, es bastí una nova capella d'estil gòtic amb un elegant porxo, i s'abandonà l'antiga.

El Far. — Torre romana coneguda per la Torrassa del Moro, a 25' de can Bordoy. Es una magnífica torre amb 9 filades de pedres granítiques de grans dimensions; al damunt, en època més moderna, es bastí un nou pis. Es de planta rodona amb un diàmetre interior que no hem pogut amidar, però que consta, en diverses publicacions, que és de tres metres. Respecte a les filades i dimensions exteriors rectificarem les dades donades per Pellicer i Pagès en la seva obra *Iluro*, les quals han estat erròniament copiades per tots aquells que han tractat de dita torre, àdhuc en les obres de J. de C. Serra Ràfols ja citada, i en *L'Arquitectura romana*, de J. Puig i Cadafalch. Les filades són 9 de 44 a 57 cms. d'alçada. A la banda sud sols són visibles 8 filades. La circumferència a la base té 29'6 m., la qual cosa dona un diàmetre de 9'34 m. La pedra és granítica, encoixinada, i l'alçada de la part romana arriba a 4'36 m. La total, segons Pellicer, és de 8'30 m.

(118) Lib. III, ant., fol. 41, n.º 111, i *Speculum Dec. Vall.*, pàg. 537-39 respectivament.

(119) Lib. III, Ant., fol. 125, n.º 44.

La tradició la suposa palau del rei moro de la contrada. Segons Carreras Candi, en l'obra citada i en altres (120) atribueix la seva erecció a l'existència d'un far anterior vigilant de les antigues vies; la carretera romana de Barcelona i la del coll de Parpers, tenien un bon vigilant en aquesta torre o far des de la qual es dominaven les carreteres del Coll de Parpers, la del Mogent, i els poblats de Céllecs, Castell Ruf, Burriac i del turó del vent.

En una confrontació ve citada la torre de Far el 1056, i és curiós com el nom d'aquesta torre es va córrer fins a la parròquia passant de primer a vincular-se en el castell dels Corbera, l'esmentat castell del Far i més tard, en el segle XVI, en l'antiga església de Bona Conjuncta, que des d'aleshores s'anomenà de Sant Andreu del Far i, més tard, d'Alfar.

Sant Sebastià. — Prop a la torre romana hi ha una capella amagada entre pins, en un cap rocós de serra, i en lloc feréstec. Pertany a Dosrius, però la citem ara per trobar-la tan a prop. Està abandonada, servint de refugi de carboners. No en coneixem la història.

Es de planta rectangular, orientada a llevant. D'espadanya senzilla i de porta rectangular també senzilla. La pica beneitera jeu per terra; és de tradició gòtica. Es conserva l'ara en el front de la qual hi ha pintades les sagetes de Sant Sebastià. La imatge fou traslladada a l'església d'Alcoll.

La tradició diu que al seu voltant es crien unes pedretes molt xiques, a les quals s'atribueixen virtuts prodigioses. Prop de la capella, en una vinya, hi ha dues pedres dretes molt curioses, conegudes pel "dos de bastos".

Sant Esteve d'Alcoll. — Aïllada en un replanet del caient de la serra partionera que hem anat seguint; té adjunt la rectoria. Des de Cardeu presenta un bonic aspecte amb els xiprers del cementiri al davant.

Aquesta capella compta amb un campanar lateral acabat amb una mitja taronja mig amagada per marlets. Té quatre campanes, com és de costum, dues de grans i dues de més xiques. Una d'elles és del 1607. La porta als peus del temple és poc anterior al 1574, car en aquella data els obrers i parroquians de Sanata la prengueren per model en l'engrandiment de l'església (108). Es rectangular amb petxina semicircular al damunt, igual en tot a la de Sanata.

A la mateixa època pertany tota la resta del temple, l'interior de la qual afecta la forma de creu llatina, essent tot ell cobert per ogives

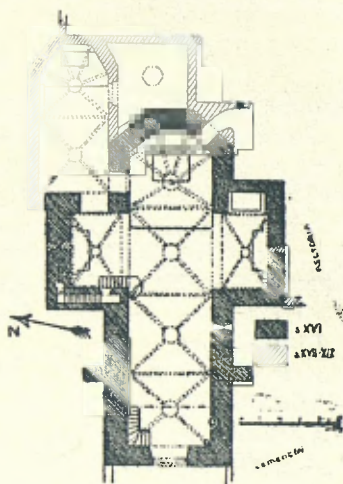

sense arcs formers. A la capella de l'esquerra es troba l'altar amb la doble advocació de Sant Isidre i Sant Antoni, amb columnes que mostren l'ornamentació de faixes viurees i detalls folials; és de començaments del segle XVII. Al costat s'estén una capelleta d'estil gòtic i en la seva porta hi ha la data 1682, probablement referent a l'antiga sagristia, la qual es va córrer darrera de l'absis en fer-se la nova capella.

A l'altar major es conserva un bonic retaule plateresc amb bones pintures de les darreries del segle XVI. A la capella sud hi ha un altre altar plateresc molt apreciable, dedicat al Roser, la imatge del qual es troba esculpida també a la clau de volta. En un altaret construït de cara al poble, i dedicat a la Sagrada Família, s'estatja la imatge de Sant Sebastià procedent de la capella bosquetana avui en runes.

En una clau de la nau hi ha la data 1865, referent a una restauració o pintura general. La pica beneitera és sostinguda per un elegant peu de pedra; a la sagristia es guarden interessants baines de capta, alemanyes, i una finíssima creu d'argent, de les més boniques de la rodalia.

Ve citada la parròquia el 1024 (121). Depengué dels domers, i més tard del rector de Cardedeu. Pertany actualment al municipi de Llinars.

Església de Sant Esteve d'Aicoll, segle XVI.

* * *

Donem per acabat el present recull de notes, deixant de banda el terme i parròquia de Santa Agnès de Malanyanes i la Roca, per haver estat detingudament tractat en les pàgines d'aquest BUTLLETÍ i per fugir del caràcter comú de la contrada que tractem (122). Malgrat l'estil telegràfic usat en les descripcions, temem haver cansat, en la nostra passejada, el pacient lector.

ANTONI GALLARDO

Barcelona, 1936.

(121) Mn. J. Mas, op. cit., vol. XIII.

(122) F. Carreras Candi. *Castell de la Roca del Vallès*, vols. I-IV, i A. Aulèstia i Pijoan. *Excursió a S. Agnès de Malanyanechs i la Roca*. Vol. II de les *Memòries de la A. C. d'E. C.*

D'ART POPULAR PALLARÈS

TREBALLS MANUALS PASTORIVOLS EN FUSTA

BIBLIOGRAFIA

- AGUIRRE, José de.—*Catálogo del Museo Vasco Etnográfico de San Sebastián*.—“Revista Internacional de Estudios Vascos”. T. XVII, n.º 3. Sant Sebastià.—1926 i següents.
- ARANZADI, Telesforo de.—*Aperos de labranza*. “Folklore i costumbres de España”. Editorial Martín.—Barcelona, 1931.
- BUSCHAN, Georg.—*Illustrierte Völkerkundent. Europa*.—1926.
- CORREIA, Virgílio.—*Arte popular portuguesa. Sues relações com a Arte popular de toda a Europa*.—“Terra portuguesa”.—Vol. I.—Lisboa, 1916.
- *Arte popular portuguesa. Os saleiros “bordados”*.—Id. íd.—Vol. I.
- *“Cossoiros” do Baixo-Alentejo*.—T. P. I.
- *Castanholas enfeitadas*.—T. P. I.
- *As colheres “Bordadas”*.—T. P. II.
- *“Tarros” do Alentejo e Beira-Baixa*.—T. P. I.
- *Arte popular portuguesa*.—“Terra Portuguesa”.—I.
- *Os idolos-placas*.—“Terra Portuguesa”.—Vol. III, 1917.
- *Cabeceiras de sepultura medievales portuguesas*.—“Terra Portuguesa”.—Vol. III, 1918.
- *“Pintadeiras” ou “Chavôcs” alentejanos*.—“Terra Portuguesa”.—Vol. I. 1916.
- *Rocas enfeitadas*.—“Terra Portuguesa”.—II.
- *“Arrôchos” de Larinho e felgar (Moncorvo)*.—“Terra Portuguesa”.—Vol. II.
- CARMO, Antonio M. do. — *A Arte rustica em Evoramonte*. — “Terra Portuguesa”.—Vol. II. 1917.
- DURAN, Félix.—*La Escultura Medieval Catalana*.—Editorial Caroggio, Madrid. Sense data.
- ESTORNES LASA, B.—*Artistas anónimos. Nuestros pastores*.—Trellall magníficament il·lustrat, publicat a la “Revista Internacional de Estudios Vascos”.—Tom. XXI, n.º 3.—Sant Sebastià.—París, 1930.
- *El Valle de Eronkari*.—*Arte Popular Infantil*.—*Tejidos, bordados y cucharas pastoriles*. — Dins la Rev. In. Vas. — Tom. XXI, any 1924.
- FRANKOWSKI, Eugeniuž.—*Estelas discoideas de la Península ibérica*.—Memòria n.º 25 de la “Comissió d'Investigacions Paleontològiques i prehistòriques”.—Madrid, 1920.

- *As cabeceiras de sepultura e as suas transformações*.—“Terra Portuguesa”. Vol. III.—1918.
- HABERLANDT, Michael.—*Etnografia*.—Traduïda a l'espanyol per T. de Aranzadi.—Editorial Labor.—Barcelona, 1929.
- KRÜGER, Fritz.—*Die Hochpyrenäen. B. Hirtenkultur*.—Hamburg, any 1935.
- PLA CARGOL, Joaquim.—*Art Popular i de la Llar a Catalunya*.—Tercera edició. — Dalmau Carles, Pla, S. A. Editors. — Girona, MCMXXX.
- PUJOLS, Francesc.—*L'art primitiu, l'art infantil i l'art modern*.—Dins la “Revista mensual del Foment de les Arts Decoratives”. Número d'agost del 1928. Barcelona.
- VIEIRA NATIVIDADE, M.—*As Rocas da Minha Terra*.—“Portugalia”. Vol. III. Lisboa.
- VILARRASA, Salvador.—*La vida dels Pastors*.—Ripoll, 1935.
- VIOLANT I SIMORRA, R.—*El pastoreig a les Valls del Flamisell*.—Obra inèdita.

L'ART PRIMITIU

PER més avaluar aquest art ingenu del poble, ple de rusticitat, però sadollat de gràcia i per tal de comprendre l'essència i copsar-ne l'encís, anem a reproduir uns mots sobre art primitiu, del literat Francesc Pujols, com a capçalera a les nostres humils notes d'art primitiu o popular. Diu així: “Tots els que tenen sensibilitat artística han pogut observar trenta mil vegades que l'art primitiu conté un principi vital intensificat i refermat a proporció de la mateixa primitivitat que el caracteritza, amagat en l'expressió ingènua i infantil dels començaments de l'art humà, i que amb seguretat completa és un principi fill d'aquesta mateixa ingenuïtat i infantilitat.” Tots sabem que en les èpoques d'art més primitives que hom ha pogut descobrir en les pintures prehistòriques, l'artista posava o deixava en l'obra una intensitat d'expressió que ha anat desapareixent en la successió dels temps històrics, fins arribar als nostres dies o època moderna: en què segons ell el veritable sentiment artístic ha anat desapareixent; mancant-li a l'art modern “aquell element vital estètic, que panteixava al cor i al fons de totes les obres dels temps passats” (1), malgrat la seva imperfecció.

a) L'ART PASTORIVOL

Tan vell potser com les pintures rupestres, són les aficions de l'home a treballar la banya i la fusta, més o menys artísticament, això és, a *fusteiar-la*; car que fou d'aquests dos mate-

(1) Pujols. *L'art primitiu*.

rials, junt amb la pedra, que primerament es serví per a elaborar els primers atuells i estris de la llar; puix que, en l'estadi superior de l'estat salvatge de la humanitat trobem ja un cert domini de la producció dels mitjans d'existència, *vasos i atuells de fusta*, el teixit a mà (sense teler) amb fibres de troncs, cistelles trenades amb peles o joncs, utensilis de pedra polimentada (neolític) (2); amb els quals utensilis començaren les talles populars, segurament de primer antuvi tallant i buidant trossos de tronc (si fa o no fa com els *coms* o ovits d'avui), per construir-se els primers atuells culinaris o de la llar, i més tard gravant-los a punta de ganivet, per així aixornar-los. Car el sentiment de bellesa és una cosa innata en l'home. Ja en les edats més reculades, aquest sentiment presidí moltes de les activitats humanes (2 bis). I segons opinió d'Eduard Piette, l'escultura, com a manifestació artística, "va precedir la pintura; i fonamenta la seva opinió en que, encara que la primera ofereix més dificultats d'execució, la segona, ideològicament, és més complicada; puix que en el dibuix o en la pintura s'hi han de representar els objectes en un sol pla, i s'ha de donar la sensació del relleu mitjançant la perspectiva i les ombres" (3).

Les quals aficions a *fustejar* i àdhuc a ornamentar la fusta, ens ha llegat d'aquelles pretèrites i reculades cultures, el poble de cultura rudimentària, sobretot els pastors. I no solament en els pastors del nostre Pirineu, sinó que les mateixes aficions a fustejar i a fer treballs artístico-manuals trobem, des de temps immemorial, en tots els pastors de la vella Europa. Al Càucàs, a Rússia, a Ucraïna, als Cárpat, als Balcans, al Tirol, als Apenins, a l'Auvèrnia, i a Portugal. A Suècia i a Noruega, durant la llarga hivernada, els homes del poble també es dediquen a fustejar, "*alöjd*" (4). Els pastors portuguesos, sobretot els d'Alentejo, es dedicaven més que res a fer collars per al bestiar, filoses, fiambreres de suro, que són una meravella. Els basco-navarresos també treballen la fusta, tant per fer atuells i estris per a llur ús, com treballs artístics (5). El qual art pastorívol és una bella mostra d'art primitiu que la tradició ens ha llegat i que els seus *bigarrats* ens parlen de cultures ben diverses, car l'afició i l'entusiasme per l'adornament, per l'ornamentació fantàstica de totes les coses que procedeixen de l'esforç humà són característiques de gairebé tots els pobles primitius, amb rares semblances, sorgint com a producte d'una activitat desenrotllada durant els moments d'oci, i l'encant de la qual no pot sostreure's ni el noi que traça els seus ninots a sobre del paper o de la pissarra (6). Puix, com diu Correia, ja és una tendència innata que porta l'home a *bigarrar* i fer tornar més agradós a la vista les coses que viuen amb

(2) Engels. *Origen de la Família y de la Propiedad privada*.—Barcelona, 1923.

(2 bis) Pla. *Art Popular*.—P. 22.

(3) Citat per Pla. *Art Popular*.—P. 22.

(4) Correia. *Terra Portuguesa*.—Vol. II. P. 118.

(5) Aranzadi. *Aperos*.—P. 376.

(6) Haberlandt. *Etnografia*.—P. 156.

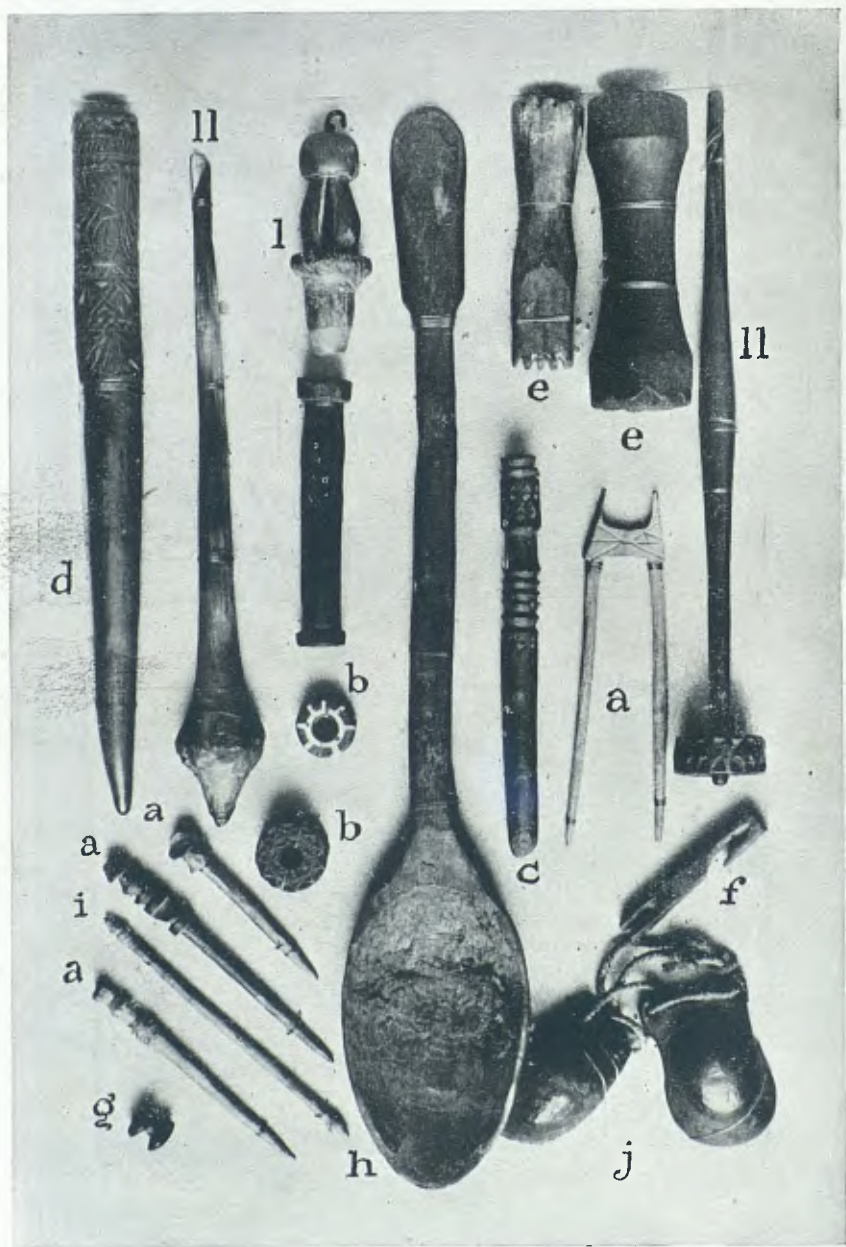
SANT ESTEVE D'ALCOLL. — Altar Major, de finals del segle XVI.

Cl. A. Galardo

LA TORRASSA DEL MORO. — Torre o far romà
amb afegitons posteriors

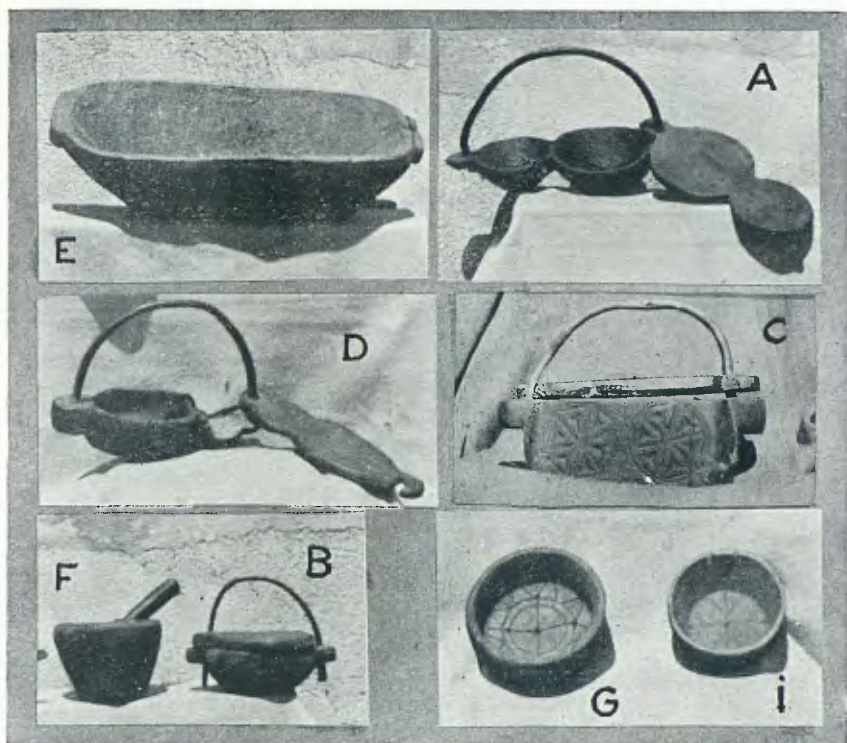

Cl. «Arxiu Mas» (Col·lecció Violant i Simorra)

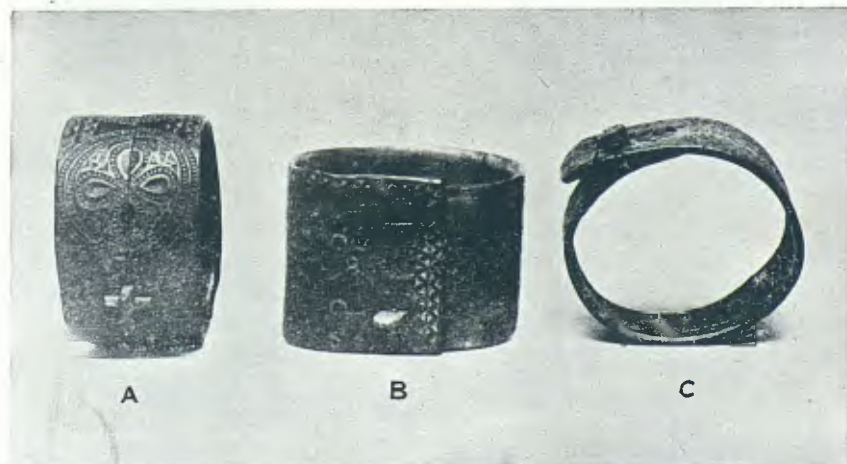
Fot. 1 — a) Rosteres. — b) Torteres. — c) Palillos de fer mitja. — d) Garrot. — e) Bigarradors. — f) Ganxet. — g) Botó. — h) Culler. — i) Agulla de «monyo». — j) Castanyoles. — l) Tap de barral. — ll) Fusos de filar cànen i llana.

Fot. 2 — ATUELLS DE FUSTA DE LA LLAR PALLARESA. — a) Salera de dos compartiments. — b) Salera d'un sol compartiment, procedent de casa de l'autor. — c) Saliner fotografiat per Batista Roca, a Tor. — d) Salera de dos compartiments, procedent de casa Quico, de Sarroca de Bellera. — e) Pastereta de fer el *mandongo*. — f) Morter de Sarroca de Bellera. — g) Formatgera de Castellnou. — i) Formatgera de Sarroca de Bellera.

Cl. «Arxiu d'Etnografia i Folklore de Catalunya» i Violant i Simorra (Col·lecció de l'autor)

Cl. «Arxiu Mas» (Col·lecció Violant i Simorra)

Fot. 3 — COLLARS BIGARRATS. — A) Procedent de Benès. — B) Procedent d'Abella d'Adons. — C) Procedent de Sarroca de Bellera.

a

b

CANDELERS: a) Tornejat a mà. b) Tornejat al torn.

Cls. «Arxiu Mas» (Col·lecció Violant)

MARE DE DÉU

Estela allargada romana
de la ciutat de Lleó.

Estela allargada romana
de Lara dels Infants.

(De l'obra de Frankowski)

ell continuament (7). I d'altra banda, Haberlandt afegeix: "el sentit de l'ornament no posseeix en si un principi, una significació exclusivament decorativa; l'ornament es refereix a un propòsit supersticiós, religiós o màgic, i ha de preservar, en primer terme, al que el porta o posseeix de tota sort d'influències malignes" (8).

Es comprèn, doncs, que els pastors, com hereus que són de les primitives cultures més avançades, ho entenguessin així. L'afició tan gran que tenien antany de *bigarràu* tot, tant els estris i atuells de llur ús, àdhuc els més insignificants, com els dels animals i altres de ben humils, ens ho fa creure, puix que sembla que si no hagués existit un remot sentit de creença o pràctica màgica, per més que els pastors tinguin el sentit innat d'artistes, potser no ho haurien eixornat tot amb tanta freqüència i assiduitat. I basant-nos en aquest fet, qui sap si els ornaments o dibuixos esculpits en les talles populars tenen l'origen en alguns signes cabalístics o màgics dels començos de la Humanitat? Compareu, sinó, els signes cabalístics marcats a la sorra pels salvatges australians en llurs pràctiques màgico-religioses d'iniciació, i en els simulacres de combat; en els arbres, a tall d'esteles de caràcter màgic; com també pintats en els escuts i maces de guerra i de caça, i sobretot en el cos llur com a tatuatge, en les cerimònies màgico-religioses i quan són cridats a guerrear. (Ziga-zagues, figures quadrangulars, etc.) (9). I no solament és amb els treballs en fusta, sinó que també en les marques de pega del bestiar trobaríem deixalles d'art primitiu i, per tant, de la cultura espiritual dels començos de la Humanitat. Sobretot en els bigarrats o *guarnits* que els pastors d'abans guarnien els moltons preferits, el dia que marcaven amb pega el bestiar, car moltes marques de pega de les cases ramaderes d'avui ens recorden alguns signes d'inscripcions prehistòriques, com veurem més endavant.

El fet que tot l'art popular d'aquesta mena tingui un cert parallelisme o germanor, no és pas per pura casualitat, puix que segons suposicions d'eminents etnògrafs, els motius de l'art popular, reproduïts sobre distints monuments i objectes d'art, que en la mateixa forma es troben en altres comarques d'Europa, podrien ésser supervivències de l'art prehistòric portat ací (Península Ibèrica)) per les invasions dels pobles nòmades pastors (10). Tampoc no ens hem d'estranyar molt que aquest art es trobi preferentment en poblats eminentment muntanyencs. En totes les serralades d'Europa, en tota la gran serralada pirinenca i en les altres serralades peninsulars, en preferència al pla. Aquest fet no té res d'estrany, car les velles muntanyes d'arreu han servit de refugi als indígenes bo i fugint del pla, en veure's envair llur país i per tant perseguits pels invasors. D'aquesta manera, cada

(7) *Terra Portuguesa*.—Vol. II, p. 81.

(8) Haberlandt. *Etnografia*.—P. 159.

(9) *Las Razas Humanas*.—Vegeu aquests pobles en Vol. I, i fotografies sèpia de les pàgines 64, 409 i 418.

(10) Frankowski. *Estelas*.—P. 169.

invasió ha portat nous pobladors i noves cultures als cims muntanyencs.

Les comunicacions difícils amb el pla ha estat el factor principal que s'hagin perpetuat allí una pila de trets etnològico-folklòrico-etnogràfics molt interessants d'estudiar.

Com que els pobladors muntanyencs d'arreu de la península Ibèrica són pastors, perquè llur element primordial de vida és la riquesa pecuària, i com ja hem dit, foren empenyuts a les altes valls pels pobles invasors; per això no és d'estranyar que aquests artistes siguin els continuadors d'aquells primitius conqueridors de la nostra península i, per tant, rics arxivadors de cultures molt primitives (11).

b) L'ART DELS PASTORS DEL PALLARS

Si bé les talles populars que coneixem dels pastors del Pallars no tenen la majestuositat dels treballs artístics dels pastors ripollesos ni portuguesos ni d'altres països tampoc, no per això deixen de tenir un interès prou remarcable; puix que si bé són talles humils, també tenen el seu valor, tant arqueològic com etnogràfic. I si els treballs manuals que coneixem no tenen el valor artístic que tenen els treballs pastorívols en altres indrets, això no vol pas dir, però, que els pastors pallaresos no fossin tan artistes com els d'altres bandes, car per l'obra que fins ara coneixem no els podem pas jutjar, malgrat posseir algunes obres de força vàlua, les més molt humils, puix que no són suficients per a fer-los la crítica de llur obra artística.

També hem de dir en favor de llur obra, que durant les nostres excursions d'investigació folklòrica pels pobles del Flamisell hem vist algun exemplar artístic, sobretot collars, que sobrepassen de gust (a Benés i a les Iglésies) artístic i d'execució difícilíssima als que tan bellament ornem la secció de pastors del Museu de Ripoll. Però ni amb precs ni pagant-los bé no els hem pogut posseir, per la qual cosa no els podem estudiar.

Actualment, ja gairebé cap pastor no fustreja, i si n'hi ha algun que ho fa, tot el més farà alguna cullera o forquilla, canó de fer mitja o bé alguna *rostèra*, però de collars, Mares de Déu ni cap objecte artístic, ni pensaments. Per aquest motiu, tampoc no podem citar noms dels autors de les obres que donarem ni d'altres que coneixem, perquè tothom us dirà que foren fetes d'un pastor que van tenir de Manyanet, i molts ni això, perquè són coses que ja les han trobades a casa i que sempre les hi han vistes.

(11) Per això l'estudi de les nostres valls pirinenques obren els braços en tots sentits i branques del saber als investigadors segurs que hi trobaran dades i materials preciosos. Bé prou que ho saben els gran filòlegs i etnògrafs alemanys, més que no pas nosaltres. Entre ells l'eminent romanista de l'Institut de Llengües Romàniques d'Hamburg, doctor Fritz Krüger, el qual ha estudiat la nostra gran serralada perenne en tots els sentits de la cultura material i lingüística, en la seva obra gegant *Die Hochpyrenäen*, a, b, c, d...

Malgrat això, citarem alguns pobles del Pallars i de la Ribagorça on hi ha hagut algun artista de l'art de la fusta, pastor o no. De la nostra infantesa recordem al Ramon Jordana, natural de la casa de 'Serra', de Sarroca de Bellera, al qual tothom coneixia pel "Ramon de Serra". Era el *cabalèr* o fadrister de la casa, i com que no es casà, va fer de *bordalèr* tota la vida, això és, curava dels animals a la borda o mas. I allí, alternant aquesta feina amb la d'abellaire, passava el temps fustejant i produint veritables mostres d'art popular, car era un perfecte artista popular de la fusta. Era molt religiós i supersticiós (com tots els pastors) a la vegada, i no s'havia mogut mai de la comarca ni gairebé del poble. A Manyanet (poble molt ramader) sempre hi ha hagut pastors molt hàbils en l'art de la fusta; encara avui, al Mesull hi ha el "vell del Casó", el qual durant la hivernada elabora algun que altre estri de fusta de boix, i sembla que el seu fill ho ha heretat (12). A Hortonedà (Pallars Jussà) fins fa pocs anys hi havia hagut un individu, mut de naixença, el nom o renom del qual ignorem, que tan aviat feia de pastor com de llenyataire, que s'havia especialitzat en fer pipes, el buc de les quals feia imitant les testes de les persones. I segons ens digueren a la Pobla de Segur (poble on anava a vendre la llenya i els objectes obrats) tenia una gran traça a imitar la fesomia de l'ex-rei Alfons XIII d'Espanya, només havent-ne vist algunes estampes.

La Vall de Boí (Alta Ribagorça) també ha tingut i encara conserva, alguns artistes populars de l'art de la fusta i de la banya, sobretot a Taüll (13).

Com a treball més rudimentari d'aquest art, hi podem posar encara els renomats *socaires* de Llessui, gairebé tots d'ofici pastor, els quals durant l'hivern elaboraven *socs* que després anaven a vendre per les fires pallareses de la primavera i de la tardor. Socs que es distingien de tots els altres per un segell típic que sabien imprimir a les línies externes en obrar-los.

També es construïen socs a Tabescan, a Manyanet, i avui a les Iglésies. Però, sembla que els pastors pallaresos i ribagorçans han sobresortit sempre com a grans artistes de la fusta, els quals es dedicaven amb molta assiduitat a la talla d'imatges religioses, sobretot Mares de Déu. Tant és així, que àdhuc Vallmitjana, en la seva obra de costums de la Vall de Boí, *Muntanyes Blanques*, ens presenta un dels pastors

(12) El coneguérem fent de vaquer comunal de Cabdella, a la muntanya de Filià, l'estiu del 1935, i ens explicà el que hem dit del seu pare.

(13) L'hivern del 1933 coneguérem un vaquer a casa de Gassol, de Sarroca de Bellera, fill de Taüll, el qual vaquer, a l'estiu, feia de pescador als llacs de Caldes i de guia, i ens digué que, a més de les de fusta, feia forquilles de banya de bou; li encomanàrem diversos objectes i ens prometé que els faria, i encara els esperem. També el vaquer comunal d'Espui, del 1935, consultat a Filià, ens parlà de molts individus de Boí que treballaven la fusta i la banya.

(Erta, acte III) en un *pletiu* pirinenc fustejant molt hàbilment (a judicar pels comentaris d'un altre pastor) una bella Mare de Déu (14).

Però tots els pastors, més que res, es dedicaven a altres talles més modestes, si bé de tant o més vàlua artística, com *collars, rostères, candeleros, tortères, palillos, garrots, bigarradors, ganxets, botons, formatgères, salères, ascudélles de fust, culleres i cullers, furquilles, agulles de monyo, agulles i ganxets de tricotar la llana, socs, castanyoles, flaviols, taps de barral*, etc. (15), els quals treballs manuals, a més de tallar-los en fusta i banya, els *bigarraven*; Pallars, *bigarrar*, al Ripollès, *musicar* (16); a Portugal, *sarnicar, enfeitar i bordar*; a Borao, *pintar*; a Astúries; *escribir*; Cantàbria, *picar* (17). A més de *bigarrar's* la punta o *nèro* dels socs, la cullera de boix i altres estris del seu ús, també bigarraven el mànec del *marcadór* de pega i els collars dels *moltons* i crestons, en els quals collars és on es llüen més; tant era el sentiment gairebé místic que sentien molts pastors per l'art de fustejar i bigarrar.

Malgrat ésser gent rústega, car no havien rebut instrucció de cap mena, molts dels pastors, a més d'ésser molt traçuts, posseïen un remarcable gust artístic, la qual cosa proven a bastament les obres que anem a descriure i els dibuixos i bigarres que les ornen.

Si bé en els treballs dels pastors pallaresos (per allò que coneixem) no hi trobem un art tant d'investiva i imaginari com en les belles talles populars basques (*bastons, culleres, caps de llumins*, etc.), que hom pot admirar a les pàgines de la R. I. D. Es. V., tampoc, però, no hi trobem un art tan rudimentari i no hi veiem tan d'infantilisme. Si comparem les unes i les altres obres, en les bigarres i escultures dels treballs pallaresos hi veiem potser sempre el mateix, car són motius decoratius llegats dels uns als altres, de qui sap quines cultures, això és, són purament tradicionals, mentre que la manera de bigarrar els objectes els pastors bascos, més aviat semblen, sobretot en les culleres, dibuixos executats per infants, i imaginats i inspirats en qualsevulla cosa d'actualitat (*naips, monedes*), els quals treballs a vegades, ens porten a recordar unes caps de llumins que els noiets de 10 a 12 anys de Sarroca de Bellera de 50 anys enrera, feien molt hàbilment al costat de *bastons, ninos i sants* que tallaven en fustes toves, com arrels de lli i altres, sense comptar altres treballs artísticopopulars infantils que estudiem i descriuim en el primer volum de la nostra obra de pròxima aparició "Cultura Popular Infantil", *La joguina tradicional construïda pels propis infants*.

(14) Juli Vallmitjana. *Muntanyes Blanques*. — Drama en quatre actes. — Llibreria "L'Avenç". — Barcelona, 1912.

(15) Si fa o no fa, els pastors del País Basc i els hongaresos elaboren els mateixos objectes. Estornes Lasa. *Artistas*. — P. 404.

(16) Vilarrasa. *Pastors*. — P. 84.

(17) Correia, en els treballs esmentats de *Terra Portuguesa* i Krüger. B. 64.

Aquesta nostra opinió sobre el treball dels bascos-navarresos el mateix Estornes Lasa ens referma: "Tots aquests assumptes —diu— de decoració, no obstant estar inspirats en els gustos populars, difereixen notablement dels de les caixes i altre mobiliari, en els quals la decoració consisteix essencialment en talles geomètriques buides, d'arestes vives, els quals dibuixos han estat transmesos de pares a fills com el llegat més preat, sense que les tosques imaginacions filials s'hagin atrevit a alterar els models que els pares havien conservat tan fidelment. Si bé més avall sembla que vulgui rectificar un xic: "No obstant, a pesar de la diferència anotada, alguns motius de les caixes han passat a les culleres de boix; no sembla sinó que tinguin tan pregones arrels que no vulguin desprendre's del repertori de l'artista popular" (18).

També hem de dir que en estudiar l'art dels pastors de la nostra comarca, no hem estat tant de sort com els bascos ni els portuguesos ni els ripollesos, puix que tots els qui han estudiat l'art humil d'aquests pobles, han trobat moltes facilitats, car tots els que s'hi han dedicat, han pogut adquirir i àdhuc encomanar al seu gust i a temps, les obres que els han convingut, als pastors o artistes populars més notables de la localitat llur. Per exemple; pel que ateny a casa nostra, el fundador i director del Museu del Ripollès, senyor Tomàs Raguer, en instal·lar-hi la secció de pastors, va encomanar unes quantes obres a uns pastors de la comarca; i així pot restar arxivat un aspecte molt interessant de les indústries pastorívoles més típiques. Mentre que nosaltres, hem d'anar recollint les coses així que la casualitat ens les posa a les mans, i encara si els seus posseïdors se'n volen desprendre, cosa que no sempre sol succeir, i, a vegades, ni fotografiar-les permeten.

Però com que no intentem de fer cap estudi definitiu, sinó tan solament, donar un tast o mostra d'aquest bell tema del gust popular del Pallars, d'aquí que ens decidim a fer un estudi complet d'art popular, encabint-hi altres coses a més de les talles populars (labors femenines, reliquiàries, presentalles, ferros, etc.), ja potser haurem trobat d'altres mostres més majestuoses que paral·lelament podran acostar-se i d'altres que avui ens fan la competència.

LES OBRES I LLURS AUTORS

a) ATUELLS DE LA LLAR

Dins les llars pallareses hom troba avui encara una pila d'objectes de fusta, tals com *saléres*, *mortérs*, *pasteretes de fer el mandóngo*, *formatgères*, *cullérs*, *bigarradórs* i altres coses que bé poden comptar-se entre les moltes obres d'art primitiu del poble, i per tant, belles obres

(18) Estornes Lasa. *Artistas*.—P. 413.

d'artistes humils, les quals a poc a poc van perdent-se, en canviar tan radicalment la manera de viure dels pobles. Per això, abans de descriure els estris i objectes que per llur gust i execució artística ja entren de ple en l'art popular, ens sembla bé de descriure uns quants d'aquests atuells casolans fets per *arreuaires* o fusters poc primmirats, molts dels quals saben l'ofici d'afició, els quals atuells de fusta són, sens dubte, romanalles d'antigues cultures que la tradició ens ha llegat, que si bé careixen d'ornaments, no per això deixen de lluir unes línies de conjunts força escaients.

Saleres. — L'atuell casolà típicament pallarès per excel·lència és la *salera*, la qual, a tall de cistella penja en la *falda* de xemeneia o en un clau o *ficot* dels murs en gairebé totes les llars o *focs* de la comarca, tant en les riques com en pobres.

Fins ara coneixem tres tipus de salers, i tots tres són fets d'una sola peça de fusta, generalment d'om, treballada i buidada a cops d'aixola. A Sarroca, el tipus que abunda més és el de dos compartiments, tallada la fusta gairebé en forma de 8. plana de sobre i arrodonida de sota i dels costats com si fossin dues cassoles unides de costat. Al compartiment gran hi posen la sal i al xic hi tenen sempre un bocí de *satgí* i l'hi *mairen* abans de tirar-lo a l'olla. De sobre, tant aquesta com les altres, van tapades per una fusta plana i tallada de la mateixa forma que la boca de la salera, la qual tapadora va unida de l'un cap per un forat a la *ancera* i, a l'altre, hi va una mena de ganxo que en girar horitzontalment la tapadora, encaixa a la nansa quan tapa el recipient. L'ancera és feta d'un bastó o branca de fusta blincadissa doblegada de l'una punta a l'altra de salera en una mena de marlets proveïts de dos forats, i perquè no relisqui cap amunt l'en priven unes *pitges* o tasconets que hi ha clavats a cada punta de nansa, a sota del marlet. La que presentem (làm. II i figura 1. a) és procedent de casa Torres, de Sarroca de Bellera, la qual adquirirem de la "Gepa de Tonet", actual mestressa de la casa Torres, l'any 1933; ens digué que sempre l'havia vista penjada al foc. Amida 0'40 m. de llargada per 0'16 d'amplada el recipient gran, i 0'12 m., el xic; per 0'08 i 1/2 m. d'alt el gran, i 0'07 m. el xic.

L'altre tipus és d'un sol departament, però també arrodonida i un xic ovalada (làm. II, fig. 1 b). Aquesta és procedent de la nostra casa pairal de Sarroca de Bellera, i és obra d'un aficionat a treballar la fusta, natural de Larén (Flamiséll), al qual només li coneixem el renom, "Cassola de Larén". Aquesta salera és de les més petites que coneixem. Amida 0'23 m. de llargada per 0'12 d'amplada de boca i per 0'07 m. d'alta. La que donem a la làmina II i fig. 1. c, fotografiada pel senyor J. M.ª Batista i Roca el setembre de l'any 1921, a Tor (Vall Ferrera), encara que bigarrada, pot formar part d'aquest tipus, car també és d'un sol compartiment, i per més que sigui més llarga, és tallada arrodonida com l'anterior. I les mateixes línies d'aquesta sa-

lera, encara que no tan fonda, les té una altra que conservem de dos compartiments, procedent de casa Quico, de Sarroca de Bellera, la qual adquirirem l'estiu del 1935, però que de tant fer-la servir, el compartiment petit està menjat de les vores. (Foto. II d.)

L'altre tipus de salera, i per cert molt escaient, és tallat en forma que recorda les línies d'una petita barqueta (fig. 1, d), la qual fou fotografiada per l'eminent lingüista Fritz Krüger a Noris (Vall Ferrera), deu fer uns 8 ó 9 anys, Aquest tipus, a més del que presentem dibuixat, també l'hem vist, però sense bigarrar, a casa de Casal de Manyanet.

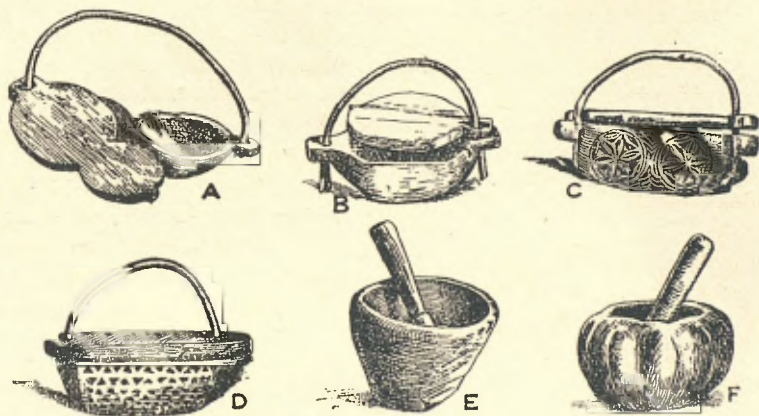

Fig. 1. — Atuellis de la llar. a), b), c) i d), Saleres; e) i f), morters.

La bella salera toredana —segons notes de l'arreplegador esmentat—, és feta i ornamentada per l'amo de la casa. El seu motiu ornamental és molt corrent a la regió (Batista), el qual motiu, com es pot veure, figura una bella estrella de sis puntes realçades amb un buidat de llarg a llarg al mig de les puntes o fulles.

Pasteretes. — Així com arreu de Catalunya trobem el gibrell de terrissa per a pastar la pasta del embotits quan es mata el porc, a la nostra comarca, ho fan en una *pastereta*. Antigament, aquest atuell era fet d'un tronc d'arbre, buidat a cops d'aixola a tall de petit *com*, donant-li la forma més o menys polida d'una petita banyera; tal és la que presentem (foto. II, e), l'original de la qual conservem dins la nostra col·lecció d'atuellis de fusta de la llar pallaresa. Aquest atuell avui és molt rar: amida 0'58 m. de llargada, per 0'32 d'amplada de boca o 0'15 d'alt. Procedeix de la casa "Filipa", de Sarroca de Bellera. Es fet al mateix poble, fa una pila d'anys, per l'arreuaire anomenat Joaquim Rei (a) "Filipa", el qual es dedicava a fer *sòques*, *réus*, *jous* i mànecs d'eines de treballar la terra.

Al mateix poble hem vist una altra pastereta d'aquestes, encara més polida que la nostra (19).

Morters. — També hom troba encara avui, a totes les llars humils pallareses, el típic i rústec *morter de fust* (làrn. II i fig. 1, e); manta vegada fet pels arreuaires, pels pastors o per qualsevulla persona aficionada a fustejar, ja amb ganivet o bé amb aixola. Aquest també és fet per en Rei i procedeix de casa seva, el qual, junt amb la pastereta, en féu ofrena als nostres pares ja fa anys. Amida 0'17 m. d'alçada, per 0'12 i 1/2 m. de diàmetre de boca i 0'20 m. de llargada la *mà*.

Tots els que hem vist construïts per aquests modestos artistes gairebé són iguals. Però a Norís en trobem un de molt artístic, fotografiat per Krüger, que reproduïm del seu llibre (fig. 1, f.).

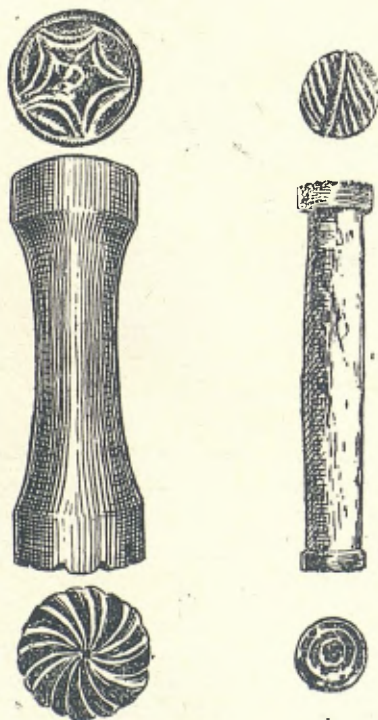

Fig. 2. — Bigarradors de redorts.

Cullers. — L'estri que acaba de desaparèixer del tot de les llars pallareses, és el *culler*; cullera molt grossa de boix que antigament feien els pastors i que hom feia servir per a remenar els guisats, les farinetes i la llet en fer el formatge. El que presentem (làrn. I), és fet per Sebastià de Vilella, d'ofici pastor alternat amb el de pagès. Com es pot veure, la cassoleta és molt poc i molt mal buidada, puix que es veu clarament que aquest atuell fou fet només amb ganivet, sense emprar la *raspa* o gratussa. Aquest culler ens fou ofert pel seu fill l'hivern del 1935, el qual ens explicà que fou fet pel seu pare. Amida 0'41 m. de llargada.

Bigarradors. — Mena de manetes, amb bigarres més o menys artístiques a cada extrem i dibuixos buidats a punta de ganivet, amb els quals eixornaven bigarrant-los, els *redorts bons* de la festa major, quan les coques, i aquests eren les postres obligades de la diada. Abans de posar-los al forn, bo i apretant-hi, marcaven els extrems mostrejats,

(19) En el catàleg de l'Aguirre, del Museu de Sant Sebastià, hi trobem l'atuell de fusta "Txali" (mena de font o plàtera) que és molt semblant a la nostra pastereta.—P. 717, fig. 17.

alternant-los, del bigarrador, i no cal dir que col·locades les bigarres amb traça, hi feien molt bonic. Avui, com que ja no es fan redorts ni a penes es pasta a casa, han caigut en desús els bigarradors, i és molt rar trobar-ne cap. Els que donem, són tots procedents de dos forns públics de Sarroca de Bellera: el forn de Serra i el forn del Fuster. El primer, més gros i més bell, és fet per l'anomenat Ramon de Serra (làm. I i fig. 2, a). El motiu decoratiu és una estrella de cinc puntes a l'un extrem i una esvàstica índia multiratllada a l'altre; les dues figures són buidades amb força simetria. Es fet de fusta d'om. Amida 0'11 m. i 1/2 de llargada.

L'altre, més xicarró (làm. I, i fig. 2, b), duu per ornament o marca unes línies diagonals buidades, partides pel mig per una ratlla recta; i a l'altre extrem hi ha tres cercles molt finets i formant relleu, bo i ficats l'un a dins de l'altre. Aquest bigarrador, si bé ostenta uns ornaments tan rudimentaris, no per això deixa de tenir valor, car estan molt ben executats. Amida 0'10 m. de llargada i procedeix del forn del Fuster. Ens fou ofert junt amb dos més per la filla de la casa, Isabel Ferrero, l'estiu del 1933 (20).

b) ESTRIS I ATUELLS D'US PASTORAL

Collars. — Per tal de penjar les esquelles al bestiar, els pastors es valen d'uns collars de fusta construïts per ells mateixos. Aquests collars són d'ús general a la nostra península i als Alps.

Els collars de les esquelles petites (*picardes* i *picaròls*), solen ésser estretets i sense ornar, tot el més, hi graven amb incisos la marca de la casa (fig. 3, a). Però els *collans* dels moltons i crestons que ha de dur penjat el *truc*, i la *crabónera* o *crestónera*, són molt amples i bellament bigarrats (fig. 5). Moltes vegades, a més de bigarrar-los, els eixornaven amb *tatxes de guarnir* de cabota daurada, i manta vegada, a més, els pintaven de mangra (21).

Solen fer-los de fusta de pi, de *lladronér* (lledoner) o de *salanca* (sàlzer), puix que creuen que l'altra mena de fusta pela el coll del bestiar. Per a fer-los, agafen un tió d'aquesta fusta, més o menys gruixut, segons l'amplada que hagi de tenir el collar, i l'aplanen bé amb

(20) A Bascònia els pastors també feien uns marcadors de pa amb fusta de boix, el qual motiu ornamental era la marca ramadera de la casa. Aquests marcadors són treballats en forma de petita escultura rudimentària.—B. Estornes Lasa. *Artistas*. Pàgs. 408 i 429.—També els d'Alentejo (Portugal) feien uns marcadors per a marcar o bigarrar unes boles de mel i mantega i unes coques que les dones pastaven el dissabte de Glòria, els quals marcadors reben el nom de "Pintadeiras" o "Chavoës". Correia. *Terra Portuguesa*. Vol. I, pàg. 29.—Com també en trobem de diverses formes i mides als Pirineus Centrals per a ornar o embellir les boles de mantega, així que els pastors l'han tretat del saler.

(21) Aquest costum de pintar de vermell els treballs manuals, els pastors, està molt estès per tota la serralada pirinenca; a Portugal, a més, empen el blau i el groc. Correia, *Os ídolos*. *Terra Portuguesa*. Vol. III, pàg. 32. Tres colors dels més primitius que gairebé emprà l'home.

l'aixola o destraleta o bé amb el ganivet. Després el fan estovar amb aigua i el tomben, i bo i lligat dels dos caps encavalcats, el deixen assecar uns quants dies fins que ha agafat la forma. Després l'acaben de polir, hi obren els forats de cordar-lo, fan el *torróll* o *torrólls* (fig. 3. b), necessaris i la *botonera* per a cordar-lo (fig. 3. c), i ja està llest el

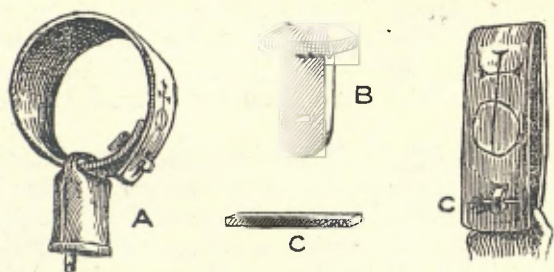

Fig. 3. — Collar d'ovella. a), collar i esquella; b). torróll; c i c), botonera.

collar, i a punt de penjar-hi l'esquella. Si el collar és estret, amb un torróll en té prou, però si és ample, en són necessaris dos.

La marca de pega del collar d'ovella (fig. 3, a), és la de casa de Gassol, de Sarroca de Bellera, els quals ens l'oferi-

ren l'estiu del 1935. Aquesta marca figura una creu travessant una circumferència, la qual creu va ornada per un triangle buidat a cada extrem de braç. Aquesta marca ramadera incisa, ens porta a recordar un signe prehistòric molt semblant que trobem gravat en un bloc de pedra al costat d'altres signes, com formant una inscripció, procedent d'un dolmen de Corao (Astúries), conservat al Museu Arqueològic de Madrid i reproduït a *Terra Portuguesa*, núm. 13 i 14, de l'any 1917. Aquest signe el donem al costat de la marca esmentada i d'altres de semblants d'algunes cases ramaderes del Pallars.

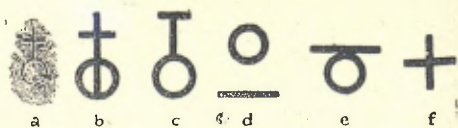

Fig. 4. — Marques ramaderes de pega. a), Signe prehistòric; b), marca de Gassol de Sarroca de Bellera; c), marca de la casa Hereu d'Erdo (Bòsia); d), marca de Sta. Coloma d'Erdo; e), marca de casa de Tonya de Bellanos (Bòsia); i f), marca de la casa de Bonet de Castellnou.

Collar fig. 5, a i foto III, a: Aquest, com es pot veure, està eixornat per dues belles roses de quatre fulles, orlades pel voltant per dues línies de quadrats repujats. Demés, tres di-

buixos gravats amb incisos que volen representar, sembla, unes fulles. Va orlat dels costats amb ziga-zaga. Aquest bellíssim collar, un dels més bonics que coneixem, és de moltó i fou adquirit per nosaltres a casa de Castell de Bonés, l'agost del 1935. Amida 0.09 m. d'amplada.

Collar fig. 5, b i foto III, b: Aquest va eixornat per dues grosses estrelles de 14 puntes la primera, totes desiguals, i de 8 l'altra, la qual ostenta una simetria menys perfecta que l'anterior. Esbargides per ací i per allà, hom hi pot veure algun motiu floral convertit en tres o quatre fulles petites. A més, a la vora dels forats de cordar hi ha

Fig. 5. — a) Part ornamental d'un collar de moltó, vist desplegat.

Fig. 5. — b) Part ornamental d'un collar de moltó, vist desplegat.

Fig. 5, c. Part ornamental d'un collar de moltó, vist desplegat.

dues P. P. Va orlat pels costats per una ziga-zaga allargassada a l'un cantell i més espessa a l'altre. L'un i l'altre repujats. Aquest també és de moltó, i fou adquirit pel nostre pare per a la nostra col·lecció, amb el truc, a Abella d'Adons, junt amb un *collar de ganxos*, l'any 1933. Aquest collar és dels més amples que coneixem, i si bé no és molt bigarrat, no obstant és molt polit, i per tant, molt ben deixat. Amida o'12 metres d'ampлада.

Collar fig. 5 c, i foto III, c; L'ornament, ben original, per cert, d'aquest collar, puix que defuig dels altres collars, sembla que vulgui representar una custòdia, car tot el dibuix gravat segueix una relació que lliga una figura amb l'altra, cosa que no trobem en la resta de collars. Descriuint tota la figura del collar veurem que de primer antuvi trobem una mena de sòcol o peu de figura, de forma piramidal, coronat per dues menes de banyes corbades enfora; després bé una figura que sembla un cor; també una circumferència ornada amb triangles que la volten, i una estrella de vuit puntes formada per petits triangles i una estrella de vuit puntes formada per petits triangles huidats al mig. les quals figures, junt amb el cor, són orlades pel voltant, per altres petits triangles; a continuació ve una ratlla horitzontal que aguanta tres mitges circumferències; després un sol radiant amb els raigs mig corbats i trencats pel mig per una circumferència amb una estrella de set puntes al centre formades per set triangles; tres més al mig; la qual circumferència radiada o sol va orlat pel voltant per petits triangles. Al nostre juí, aquesta figura radiada és la que vol representar la part central de la custòdia, això és, on va col·locada la Sagrada Forma. Corona el sol una mena de cornisa formada per triangles amb una circumferència a cada costat de punxa, ornades del centre i del voltant, també amb triangles. L'extrem o acabament d'a-

questa cornisa no ens la deixa veure prou bé una marca de foc (segurament de la casa ramadera), que hi ha tocant els forats de cordar, car per aquest motiu són cremats alguns incisos de la línia corba com mitja circumferència oberta enfora, formada per triangles, amb què acaba aquesta original figura del present collar, el qual, si no fos per la marca de foc que duu, diríem (i no en dubtem gaire), que és fet de Ramon de Serra, car procedeix d'aquella casa, i essent com era, un home d'un gran fons religiós, encara ens ho fa creure més. Però el fet d'haver-hi una marca de foc que no és la d'ells, ens fa dubtar un xic. Potser algun dia ho esbrinarem. Aquest collar a més, es veu que havia estat pintat de verd tot el tros que resta sense bigarrar. Amida 0'08 m. al seu costat més ample. També anava amb truc, però la seva mida pot servir per a crestonera. Ens fou ofert per la Jèpa de Serra (mestressa d'aquesta casa) de Sarroca de Bellera, l'agost del 1932.

Escudelles de fust.—L'*ascudella de fust*, és la cassola que abans empraven els pastors per a menjar sopes i altres viandes sucoses quan sojornaven a la muntanya, a la pleta o la borda; i avui encara hi ha algú que l'empra quan és a muntanya (21 bis). N'hi havia unes de molt polides, les quals a vegades es bigarraven amb estany fos, tirat per una *piponaire*. Això també ho feien per *anaïd's* (22) ells mateixos. Quan se'ls esquerdaven o foradaven, hi feien un buidat que fes bonic a cada costat d'esquerra, els quals buits després feien omplir d'estany; així tapaven els forats i esquerdes, i de passada l'eixornaven. Tal és la que presentem (fig. 6, a) procedent de la casa de l'Hereu d'Erdo (Bòsia), però que hi falta l'estany del buidat en forma d'espina. Ens fou oferta per la mestressa de la casa, Maria Perucho de Canut, l'estiu del 1932. Amida 0'21 m. de diàmetre de boca, per 0'09 m. d'alçada.

N'hi ha unes altres molt més rudimentàries que són més estretes de boca i més profundes, que acostumen a fer de les berrugues dels oms, per a la qual cosa, serren ben arran del tronc la berruga escollida, que poleixen i buiden després a cops d'aixola i acaben de polir amb el ganivet (23). D'aquestes n'hem vist una a casa del Bordaler de Manyanet.

Culleres.—Gairebé tots els pastors empraven la cullera de boix, més o menys tosca, feta per ells mateixos. També les bigarraven, tant amb incisos com amb estany, però no en recordem cap de molt artística, tot el més, la part de sobre del mànec gravada amb incisos i triangles i omplert algun buidat amb gotes d'estany.

(21 bis) Al Ripollès diuen escudella a una mena de tassa de boix molt polida, feta pels propis pastors per a beure aigua. Vilarrasa. *Pastors*.—P. 80.

(22) *Anaïd*, també és ajuntar o unir les esquerdes d'un atuell casolà qualsevolga, ja sigui de fusta com de terrissa, mitjançant unes gafes de filferro o d'aram que hi subjecten els adobacossis i gibrells.

(23) Explicat pel vaquer d'Espui, a Filà l'estiu del 1935, Ramon Bringuier, de Taüll.

Recordem, però, de la nostra infantesa una cullera i forquilla bes-sones, feta de boix, amb una anelleta d'estany o de llauna al mig del mànec, trobada a casa Maquë d'Espui, l'any 1913, i feta per un pastor d'aquella casa, segons ens digueren.

Formatgeres.—Per a fer el formatge, hom es serveix d'una mena de cassoles o *moggles*, amb el fons més o menys bigarrat formant ca-

Fig. 6. Atuellis d'ús pastoral. a) escudella de fusta; b), c) i d) formatgeres, i e) gormanda.

naleta, amb uns forats que travessen a fora i per on s'escorra el *xirigot* en apretar-hi el *mató* en fer els formatges. Aquesta canaleta i forats solen ésser gravats i tan ben calculats i amb tanta simetria que bé pot dir-se que en resulta una bella (encara que humil), obra d'art popular. Vegeu, sinó els dibuixos geomètrics formats per dos cercles amb una creu al mig voltada d'una ziga-zaga o dens de serra pel voltant, formant una estrella de nou puntes, amb un forat a cada punta, un altre a cada braç de la creu i un altre al bell mig de l'encreuament; en conjunt, catorze forats (fig. 6, b i foto, IV, a). Aquesta formatgera és procedent de Costellnou (Bòsia), on fou adquirida pel nostre pare l'any 1932. Amida 0'10 m. d'alçada, per 0'17 m. de diàmetre de boca. L'altra formatgera (fig. 6, c. i foto IV, b.), més petita, té el fons format per una creu fent espiga a cada extrem de braç, amb un forat a l'extrem de cada canaleta, i un altre al mig, els quals dibuixos queden marcats a les dues cares dels formatges, que, per aquest motiu, resulten més o menys bellament ornats. Aquesta procedeix de casa de Serra, de Sarroca de Bellera, i segurament és feta pel Ramon Jordana. Es de factura molt més delicada tota ella, car no s'hi coneixen tant les *llepades* de l'aixola com en l'anterior. Ens fou oferta per la Jepa, de la mateixa casa, l'any 1933. Amida 0'15 i 1/2 m. de diàmetre de boca, per 0'09 m. d'alçada.

A la comarqueta del Flamisell i alta Ribagorça, les formatgeres generalment, no duen cap agafador, llevat d'una petita rebava a la banda de fora del cul. En canvi, a la Vall d'Aneu i Ribera de Cardós, les trobem amb una i dues nanses (fig. 6, d). (24).

Gormandes.—Són una mena de *llòsses* o cullerots molt rústica-ment treballats, emprats pels pastors per a remenar les sopes, les farinetes i, més que res, la llet de fer els formatges (25). Nosaltres, ja no n'hem vist cap al natural; la que donem (fig. 6, e), es tracta d'una fotografia d'estris pastorals de la Vall d'Aneu, que conservem al nostre arxiu. Sabem, però, que per a fer-les, els pastors buscaven una fusta que tingués una grossa berruga i una cua, en la qual berruga, després de polir-la més o menys, hi buidaven la cassoleta que feia de recipient i la cua servia de mànec. A vegades les feien d'arrels d'om o de *freix* que tinguessin aquesta forma, per tal de facilitar-los el treball, tal com hem dit en parlar de les segones escudelles (26).

Mànecs dels marcadors.—El mànec d'agafar el *marcador* de marcar el bestiar amb pega, com hem dit, també era objecte de lluïment pastorívol, i per tant, el bigarra-ven si fa no fa com els garrots, els quals descriurem més endavant. No n'hem vist cap (27).

Botons.—Per a cordar-se el davantal de les calces curtes al trau del davant i, també com a fer-malls de les corretges de la motxilla, es feien uns botoins que requerien molta traça i enginy per a fustejar-los, sobretot els que duïen a les corretges (fig. 7 a; i foto I), el qual amida 1 i 1/2 centímetres de diàmetre per 1 centímetre d'alt, i és fet de fusta de boix. Essent una peça tan menuda, sembla estrany que la poguessin fustejar i a la vegada sostenir-la amb els dits. Es fet per un minyó fill de casa de Casó del Mesull (Bòsia), el qual ha heretat el fustejar del seu pare. Fou adquirit per nosaltres l'estiu del 1935. Aquest minyó feia de vaquer comunal de Cabdella, a Filià.

Els de les calces, eren quatre vegades més grans i manta vegada

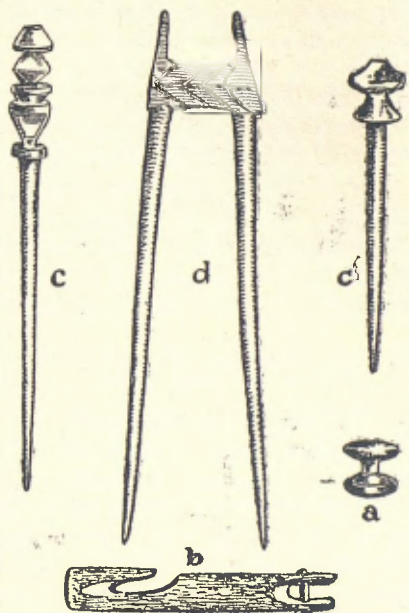

Fig. 7. Estris d'ús pastoral: a) botó de boix. b) ganxet de motxilla. c) i d) roteres.

(25) Al *Butlletí de Dialectologia Catalana*.—Vol. XIX, fig. I. Hom pot veure a la fotografia un pastor davant d'un orri al Pla de Beret, amb d'altres pastors fent formatges, i sostenint una gormanda amb les mans.

(26) Explicat per Casimir Torrobella, de Sarroca de Bellera. A ell li ho havia explicat ja fa molts anys Gepet d'Artal, de Vilella, casa tradicional ramadera.

(27) Explicat per Marcellí Bertrand, de Benés.

molt bigarrats del davant. En recordem alguns, per haver-los vist, quan érem minyons, a Aguiró.

Ganxets de la motxilla.—Estris fustejats en forma de ganxo, més o menys treballats i a vegades bigarrats, que feien servir els propis pastors i *vaqueróns* per a subjectar-se la motxilla al davant, fent-se creuar la corretja pel pit. El que presentem (fig. 7, b; fot. I), és fet pel nostre germà. Amida o'07 m. de llargada.

Rosteres.—Són una mena d'agulles o punxons de diverses mides, que empen els guardians de bestiar per tal de sostenir, clavant-la-hi, la *rósta*, o tall de cansalada, que els donen per a *bréna*, al pa, perquè no se'ls hi en vagi per la motxilla. Generalment, totes les rosteres, sobretot les que són fetes i emprades pels vaquerons o petits guardians, són d'una sola pua (fig. 7, c; fot. I). Amiden o'12 m. de llargada, la més llarga, i o'08 m. la més curta. Però les que feien i empraven els pastors solien ésser de dues pues i totes d'una sola peça; la que presentem (fig. 7, d; fot. I) és molt rudimentària i senzilla, la qual és feta per Ramon Mateu, pastor de Manyanet (Bòsia), l'hivern del 1934. Amida o'14 m. de llargada. N'hi havia algunes que ostentaven dos o tres pisos o *barréts* bigarrats, així com aquesta només en té un.

Les dues rosteres anteriors (fig. 7, c; fot. I) i el ganxet de la motxilla, són fets del nostre germà Josep quan tenia deu anys, mentre guardava els animals. Com també feia jous miniaturats, amb els quals junyia parelles de gats. Tots els vaquerons, com també la mainada dels pobles, feien una pila d'instruments musicals i joguines (28).

c) ESTRIS I OBJECTES BIGARRATS DIVERSOS

Torteres.—Són una mena de rodets de boix més o menys treballats (típics d'aquesta comarca), que les filadores empraven per a col·locar-los al fus de filar llana, quan ja estava mig ple de fil, per tal que amb el pes i en fer-los rodar hi imprimís un moviment més ràpid de rotació (fot. I). Per ésser un estri tan menut i insignificant, podem dir que és un dels treballs populars en què més gust han vessat els pastors. Potser ens farà comprendre això el fet que aquest estri era d'ús exclusiu de les dones, tal com els garrots i els bigarradors.

La tortera (fig. 8, a; fot. I) és l'exemplar més bell de tots els que coneixem, car podem dir que és una perfecta obra d'art popular, tant és l'enginy i gust artístic en la col·locació dels motius decoratius, i sobretot, l'admirable simetria que guarden tots, i d'una manera especial, les dues ziga-zagues que adornen la circumferència i que forma dues belles estrelles de vuit puntes la central, i onze la del voltant, partides

per una circumferència formada per una sanefa de ratlles verticals. Tots els triangles buidats de la part esferoïdal, estan pintats de vermell i verd blavós, bo i alternats un sí i un no de totes dues estrelles i resultant un contrast que s'adiu molt amb les bigarres i amb el color grogós del boix dels relleus. Totes dues bandes són bigarrades i pintades iguals. El costat està ornat per dues creus formades per ratlletes incises i triangles buidats en els seus angles, les quals creus estan voltades per un cercle incís; a més, dues osques en forma d'ull, orlades del voltant amb ratlletes que imiten molt bé els ulls. Les esmentades figuretes, estan separades per unes creuetes (quatre) formades per quatre triangles buidats. A més, una ziga-zaga a cada costat i de llarg a llarg, acaba d'arrodonar la bella i escaient franja, tan ben resolta de dibuix i de simetria. El que augmenta el valor d'aquests artístics buidats i relleus, és la paciència i l'enginy, ultra el gust artístic amb què aquell pastor els devia executar, car aquest petit estri solament amida 2 i 1/2 centímetres de diàmetre per 2 centímetres de gruix. Per

Fig. 8. Tortera, vista a tamany natural

aquest motiu, gairebé sembla impossible que essent com és tan dura la fusta de boix, pogués ésser treballada en l'alt grau amb què ho és en aquesta magnífica tortera que de sempre hem vist a casa nostra.

Un altre tipus de torteres eren les bigarrades amb estany (fot. I). Aquesta és procedent de casa del Nen, de Sarroca de Bellera, la qual adquirirem fa poc temps, però que la hi sabíem de molts anys. Amida 2 centímetres de diàmetre, per 1 de gruix. El dibuix de les dues bandes esferoïdals, és format per una mena de roda radiada de 7 raigs i d'un cercol que volta el forat, el qual bigarrat és fet d'estany. La sanefa del voltant està formada per dibuixos de figures indeterminades, també d'estany.

Encara en conservem altres tipus de més grans, completament lli-ses o bé bigarrades amb triangles buidats amb molt mala gràcia (la del fus de la fot. I), procedent de la casa del Montsió, de Sarroca de Bellera.

Garrots.—Les *lligadores*, per tal de nuar el *benzill* en lligar les garbes, en fer-li donar el tomb, empren una mena de punxó, fet de boix, d'un pam i mig de llargada aproximadament, anomenat *garrot*. Anti-

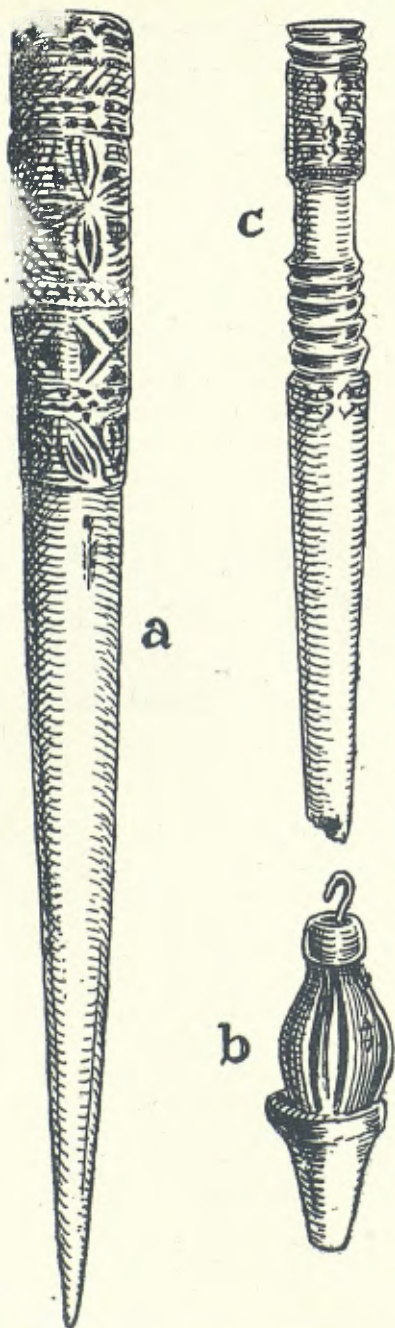

Fig. 9. a) garrot de lligar garbes; b) tap de barral, i c) canó de fer mitia.

gament solient ésser molt bigarrats, sobretot, els que ofrenaven a les noies en maridar-se, costum que estava molt en ús a la Vall del Bòsia, per la qual cosa, els feien fer, encomanant-los, als pastors. El que presentem (fig. 9; fot. I), és fet d'un pastor de Manyanet, el qual en féu ofrena als de la casa de Xirina de Xerallo, que és d'on procedeix, i que ens fou ofert per la seva posseïdora i filla d'aquesta casa, Ramona Farré, l'estiu del 1932. Podem dir que aquest és dels senzills, però en la nostra infantesa n'haviem vist de molt bigarrats i ornats amb gotes d'estany, tant les inicials que hi solien gravar com els altres buidats. Com es pot veure, l'ornament d'aquest garrot, per bé que un xic esmolat pel refrec de l'ús, és format gairebé tot ell per orles i bandes o faixes, ja en creu, buidats en triangle o bé incisos senzills, ja creuats o inclinats diagonalment. També hom hi pot veure dues franges formades per motius florals; per cert, que la superior, que és la més bella, és molt mal calculada, car unes fulles o flors, són ficades a dins de les altres i no n'hi ha cap d'igual. Són buidades en incís, i algun que altre buidat de ganivet. Amida 0'27 metres de llargada.

Taps de barral.—Per a tancar els barrals (recipients de tragar i contenir aigua, també feien uns artístics taps, amb cadena feta de filferro, per a lligar-los a la nansa. El que donem dibuixat, és tot d'una sola peça artísticament esculpida, que bé podem dir que és una petita escultura popular (fig. 9, b; fot. I). Aquest, únic dels models

que coneixem, és fet per un pastor de Manyanet que va estar llogat a casa de Sebastià, de Vilella, fa molts anys. Són molt rars. Ens fou ofert per l'hereu d'aquella casa, l'hivern del 1934. Amida 0'08 i 1/2 de llarg.

Castanyoles.—Molts pastors, ultrafer-se el flabiol i altres instruments populars de música, també feien castanyoles. Les que presentem (fotografia I l), les hem vist a casa nostra, a Sarroca, i només sabem que són fetes per un pastor. Però ens sembla que el més natural és que siguin fetes per dues mans, això és, per dos pastors. Compareu, sinó, l'una castanyola de línies correctíssimes amb l'altra que només consta d'una cosa arrodonida i buidada del mig sense gràcia i exageradament tosca i rudimentària, amb els cops de ganivet gens dissimulats, al revers de l'altra que sembla pulimentada. A més, la primera es veu molt més antiga i envellida pel temps, de color vermellós, mentre que l'altra encara conserva el color grogós de la fusta de boix amb què són fetes. L'una i altra son buidades de la cassoleta a punta de ganivet sense emprar gratussa. I totes dues duen els forats de la corda fets al foc, i l'un, de la més nova, és trencat. No sabem que les bigarressin.

Palillos.—També solien fer, encomanats o per a ofrenar, *palillos* o canuts de fer mitjà, els quals feien molt bigarrats. El de la fig. 9, d, fotografia I c; és obra d'un pastor de Manyanet, que el féu quan estava llogat a casa de Gassol, de Sarroca de Bellera, fa una pila d'anys, i que l'oferí a la filla de la casa, anomenada Jepa, i ella ens l'oferí fa uns quants anys. El forat és fet amb un ferro *bruent*. Amida 0'16 metres de llarg, però n'era més, car es trencà, per la qual cosa es arrodoní de la cua. Avui encara hi ha algun pastor que en fa, però sense bigarrar.

Agulles del monyo.—Són les agulles que antigament duïen les dones, clavades horitzontalment al darrera del pentinat, al clatell, per a cabdellar-s'hi les trenes llargues del cabell, les quals agulles feien de boix (fot. I j), imitant les que es venien manufacturades, de vidre i d'altres matèries boniques. La nostra àvia no n'havia emprat d'altres que les de boix, que àdhuc a vegades se les havia fet ella mateixa. Amida 0'13 m. i procedeix de casa nostra.

Mares de Déu.—La que presentem fotografiada (fot. V) tan llastimosament mutilada, és procedent de casa nostra, la qual imatge trobaren els nostres pares en un forat de xemeneia en una casa on habitaren a Sarroca de Bellera. El nostre pare ens diu que no és una Mare de Déu, sinó un Sant Antoni, i que fou fet per un pastor. Nosaltres sempre l'hem vista sense el braç dret i amb el fillet gairebé com és avui, naturalment, que nosaltres, fent-la servir en les nostres pro-

cessons infantívols, i les nostres germanes, de nina, l'hem acabada de mutilar; però, amb tot i això, per la indumentària, no ens sembla pas un sant, sinó una Mare de Déu. I concretant més, si ens hem de guiar pel tros de rosari que se li veu a l'un costat, el qual rosari abans li devia donar el volt als costats, sembla ésser la Mare de Déu del Roser. Nosaltres l'havíem vist sempre d'un color negrós per la pàtina del temps o qui sap si d'estar-se a dins del fum. I és clar, com que la trobàvem lletja, tinguérem la mala pensada de pintar-la amb argila vermellosa perquè fes més bonic en dur-la en baiard a la processó (29). Avui, ja de grans, hem volgut treure la terra esmentada, però també n'ha saltat aquella pàtina negrosa tan bonica, a sota de la qual ha aparegut la fusta obrada a cops de ganivet, i encara que ben fustejada, s'hi coneixen les llepades de l'eina. Voldríem poder estudiar bé aquesta imatge, però no podem sinó fer ressaltar la tècnica i bellesa del plegat de la túnica, el mantell passat per la cintura i cobricelant-li el cap, les proporcions del cos i algun altre detall més. Però, de la cara no se'n pot dir gairebé gran cosa, perquè les parts realçades són quasi malmeses per refrec. Amb tot, però, el pastor que construï aquesta talla, era un perfecte i veritable artista. Amida 0'20 i mig m. d'alçada, al mig de la testa hi ha un tall vertical que devia ésser fet per a col·locar-hi una corona de cantell.

Candeleros.—El Ramon de Serra esmentat, una vegada féu prometença de fer uns *candeleros* per a l'altar de l'esglesiola de Xerallo (total, dos) (30), els quals hi han perdurat fins el juliol de l'any 1936. Eren exactes al que donem fotografiat, però així com aquest no està pintat, aquells, sí, els quals eren de color vermell i verd; foren pintats per Jaumet de Jaume, de Vilella.

El candelero que nosaltres posseïm (fot. IV b), bo i tornejat amb el ganivet, és còpia, igual que els dos citats, d'un altre de tornejat al torn (fotografia IV, a), els quals, perquè hom vegi la diferència i el contrast, donem fotografiats l'un al costat de l'altre. Ambdós procedents de la capella de Santa Eulàlia del mas de Serra, de Sarroca de Bellera, oferts per la seva mestressa, la Jèpa de Serra.

Com es pot veure, per ésser com és fet a cops de ganivet, està força ben imitat, puix que totes les motllures són força ben buidades i així mateix repujades. Allò que està més mal imitat, són el peu i la cassoleta de posar-hi el ciri. Però, tractant-se de buidar un tros de tronc tan gruixut per tal de fer les motllures, hem de dir que és una excel·lent obra d'art popular. Amida 0'28 m. d'alçada.

(29) Processons que féiem d'infants pels carrers del nostre poble nadiu, Sarroca de Bellera, parodiant sobretot les de Setmana Santa feta amb armats i portant la Mare de Déu vestida de Dolorosa, les quals processons tenien el do d'ésser presenciades sempre per tot el poble, resultant, per tant, un bell espectacle.

(30) Segons ens explicà Ramon Violant i Carlà, el nostre pare.

Recordem, de quan érem infants, que els de casa de Serra, de Sarroca de Bellera, duïen cada any al monument de Setmana Santa, una posteta llarga on hi havia enganxats bo i drets dues rengleres d'armats amb el Natzarè i el Cirineu. Figuretes miniaturades de fusta, tallades pel cèlebre Ramon esmentat, segons models presos dels armats del mateix poble, i altres figures de Setmana Santa. A part d'aquest grup, i també en una posteta, duïen un altre grup compost de la Sagrada Família junt amb la ruqueta, camí d'Egipte.

Aquestes malaguanyades figuretes foren arreconades en morir el seu autor i acabaren fetes malbé i cremades. Així és que avui no podem apreciar llur vàlua artística ni fer-ne la crítica, puix que, de grans, no les hem vistes. Encara que podem jutjar un xic les seves escultures imatgeres per un Fillet de Déu que aguanta en el braç esquerre, una Mare de Déu que a dins d'una capelleta ha presidit fins fa poc la sala de la casa de Serra, o sigui la casa pairal del Ramon, car es veu que es devia malmetre el primitiu i ell en féu un que ens recorda perfectament aquelles talles rudimentàries de la Polinèsia, puix que de bon tros no tenia ni les proporcions ni la gràcia de la Mare de Déu que acabem d'estudiar, ni l'enginy ni gràcia artística del *candelero* fet per ell.

Ganxets, fusos i agulles de fer mitja.—Tenien molta traça a fer ganxets de tricotar la llana i agulles de fer mitja, els quals estris feien molt polits, i si bé no són cap peça artística, també es necessitava tenir molta traça i paciència per a fer-los ben finets i llisets, prims i llargs. També feien fusos de filar el cànem (fot. I, i) i moltes altres coses que s'hauran perdut.

ELS MOTIUS ORNAMENTALS

Les bigarres o motius que decoren els objectes descrits i estudiats, podem dividir-los en tres grups: I. Figures geomètriques. II. Temes florals. III. Temes religiosos.

Corresponen al primer grup: cercles, cercles amb arcs formant l'esvàstica índia multiratllada, rosetons, estrelles, dents de serra o zigzagues, combinació de triangles formant ja faixes o orles a requadres, cercles amb quadriculats, etc., que, com hem vist, són els motius ornamentals que més abunden, no solament en l'art popular pallarès, sinó arreu. Pertanyen al segon grup, els motius inspirats en les plantes, flors, fulles, etc. I al tercer grup, ni caldria dir-ho: el Sagrat Cor, monogrames dels noms de Jesús i de Maria, custòdies i sobretot, la creu, que tant abunda en totes les ornamentacions de l'art popular, tant en les talles en fusta com en les labors femenines; i potser no sempre en el sentit religiós, puix que, segons Gonzalo de la Torre, la creu ja l'empraven com a signe simbòlic en llurs estendards de

guerra, els cantàbrics, la creu Cantàbrica, *cantabrarium* i que en venir Roma a dominar la Península l'adoptaren els seus exèrcits per a coronar els estendards (31), i també com hem vist, ja es troba en inscripcions prehistòriques. Ultra els motius decoratius esmentats, aquells que coneixien l'abecedari, també hi gravaven llurs inicials, i si es tractava de treballs encomanats o d'ofrena, les dels qui els havien de posseir. També era motiu d'ornament la marca de la casa a què el pastor o ramat pertanyia.

a) SOBRE EL POSSIBLE ORIGEN

Molts d'aquests motius ornamentals ens porten a recordar, com veurem, els ornaments esculpits a les esteles funeràries d'Ibèria i en els capitells i cornises romànics, amb els quals poden molt bé tenir una relació tradicional (32). Com també ens recorden les talles populars portugueses, basques, escandinaves, esclaves o russes (33).

El dibuix geomètric, sembla ésser el que primitivament va dominar com a treball artístic, però no amb l'exactitud matemàtica de les talles modernes, sinó amb una felicitat irregularitat, fidel reflex de les inquietuds pastorívols (34). I com que el treball es feia exclusivament amb la punta del ganivet, sembla la cosa més natural que el dibuix més antic sigui la simple ratlla horitzontal ornada o formada amb triangles buidats (35). Opinió que referma l'arqueologia, car l'eminent arqueòleg portuguès Vergílio Correia, diu: "Entre els elements ornamentals de l'art popular de gust més primitiu, cal comptar-hi els triangles o rectangles; segueixen després els cercles, les dobles SS o "svàstica" i la rosa de sis fulles" (36). I parlant de les culleres *sarnicades* i de les filoses *enfeitades*, diu "o simples entalhe triangular, de gosto prehistórico" (37). "As rosetas de sis folhos, abundantissimas" (38), "so, svàstica, mitja lluna, símbols de més remota ascendència" (39).

L'ornamentació preferentment rectilínia segons Graebner, caracteritza la cultura patriarcal, la de sanefes amb triangles o arcs, en general, amb travessers, a la totemística, com a la Polinèsia, que també s'aficiona a les ziga-zagues. Certes analogies s'observen en els indogermans i pastors asiàtics i africans; en canvi, l'ornamentació curvilínia caracteritza la cultura matriarcal i àrtica (amb la paleolítica euro-

(31) Gonzalo de la Torre. *Tradiciones cantábricas*.—Madrid, 1899.

(32) Frankowski. *As Cabeceiras de sepultura*.—T. P. III, pàgs. 13 i 19.—*Cabeceiras de sepulturas medievales*.—T. P. III, p. 20. Duran. *La escultura* pàgs. 13 i 15.

(33) Buschau. *Illustrierte Völkerkunde*.—Pàgs. 573 i 574.

(34) Estornés Lasa. *Artistas*.—P. 413.

(35) Id. id., id., p. 406.

(36) *Terra Portuguesa*.—Vol. I, pàgs. 82 i 83.

(37) Correia. *Os idolos-placas*.—T. P. Vol. III, p. 12, i Frankowski, *Estelas*, pàgs. 24 i 25.

(38) Correia. *Terra Portuguesa*.—Vol. II, p. 80.

(39) Id., id., vol. II, p. 118.

pea); la de meandres i concèntrica a l'exogàmica de dues menes: la d'espivals a la dels melanesis i congolesos, així com algunes d'americanes (40).

Sobre l'origen de l'estrella pentagonal de cinc puntes, Frankowski suposa que podria ésser presa la forma de l'estrella del mar, la qual cosa no li sembla gaire probable; més segura dona la hipòtesi de la figura humana. Amb realitat —diu— figures humanes que s'atanzen a aquest signe, abunden dins l'art de l'home prehistòric, el mateix que en altres produccions decoratives dels pobles mig civilitzats. Una de les puntes representaria el cap, i de les altres quatre, dues els braços i dues cames (41), la qual suposició o hipòtesi, segons ell, la hi referma les estilitzacions que ha sofert el bust regi en les monedes visigòtiques d'Espanya (42). L'esmentada estrella pentagonal, perdent el seu origen antropomorf i degudament estilitzada en forma de tres triangles isòscels, entrà en els ritus populars ja en la remota antiguitat, com un símbol desconegut; signe poderós i amulet (43).

Sobre l'hèlice o esvàstica, alguns autors —diu Correia— la creuen d'origen indú per considerar-la com un emblema misteriós de la deessa índia Kali. Però el cert és que és d'origen pre-romà, i que junt amb la rosa de sis fulles se la troba ja gravada en les edats del bronze i del ferro, i sobretot, en el període romà, sobre mosaics, marbres i bronzes decoratius (44); com per a ornar edificis, atuellis i estris pre-romans, visigòtics, romànics i gòtics. I del segle XIII cap ací trobem les dues marques ornamentals en molts objectes.

Frankowski suposa que l'aparició de l'esvàstica en molts monuments funeraris i en molts objectes d'art popular de la Península Ibèrica, no obeeix a cap significació simbòlica, sinó amb la facilitat amb què s'executa (46). I creu que l'esvàstica multirratllada o hèlice, ha nascut en les esteles discoides com a farciment més típic i ingenu de la superfície circular, en perdre's la significació de les línies de la cara humana (47). Al costat, però, dels ornaments més primitius i, per tant, tradicionals, en floreixen d'altres que són inspirats en les manifestacions i influències de la Natura i de la vida social i religiosa: plantes, flors, animals, cors, monogrames, càlzers, custòdies, imatges de sants, etc. (48). I més modernament, altres motius decoratius inspirats en els elements de la vida moderna.

(40) Haberlandt. *Etnografia*.—Citat pel traductor en la nota (1) de la pàgina 160.

(41) *Estelas*.—P. 166....

(42) Id., id., i vegeu fig. I de la mateixa obra, pàg. 20.

(43) Id., id., p. 166.

(44) *Terra Portuguesa*.—Vol. I, p. 83.

(45) Id., id.—Vol. I, p. 83.

(46) *Estelas*.—P. 167.

(47) Frankowski. *Estelas*.—P. 150 i vegeu fig. 66.

(48) Correia. *Terra Portuguesa*.—Vol. I, p. 83.

b) LA TECNICA

Els pastors del Pallars, per a fustejar i bigarrar la fusta, només empraven el ganivet plegadís que sempre porten penjat a l'armilla; però per a fer els buidats de les culleres i de molts objectes artístics i dels socs, empraven la raspa, i per a les feines més grolleres i grosses, això és, per a preparar-la abans de polir, usaven l'aixola i la destraleta, i per a fer forats, un punxó que a vegades feien posar ben *bruent* al foc. Poc més o menys, les mateixes eines que empen els pastors de tot arreu (49).

Per fustejar, en primer lloc s'han de seguir sempre les fibres de la fusta, puix que si es fa a contrafibres (o a repèl que diríem), s'aixequen estelles i el treball no pot eixir perfecte de cap manera. I ensem, saber escollir la fusta de bon treballar. Generalment, però, tots els treballs els acostumaven a fer en fusta tendra o verda, grassa, que per aquest motiu, és de més bon treballar.

La fusta que més empraven era: el boix, per als treballs de factura delicada, com: ganxets de fer punta i per a la motxilla, agulles, roteres, botons, palillos, torteres, culleres, forquilles, castanyoles, punxons per a cosir amb *correions*, flabiols i altres objectes fins que en treballar-los s'haurien *ascarfallat*, o se n'haurien aixecat repelons, car el boix, per les seves qualitats fortes i dures, i pel seu bonic color grogós, és la fusta preferida pels pastors d'arreu. El pi i les arrels del freix, per a fer socs; el pi, la salanca i el *lladronér*, per a fer collars i les caneules; l'*orió* (mena d'arbre que fa la pela vermella, les fulles en forma de mà i de fusta molt tova i fluixa), per a fer formatgeres; i l'om, per a escudelles de *fust*. També, sobretot els pastors de la Vall de Boí, empraven la *bana* de bou per a fer forquilles.

Les bigarres gairebé totes són fetes a punta de ganivet, ratlletes, osques en forma d'ull, creuetes formades de quatre buidats en forma de triangle, ziga-zagues ja repujades o incises, arribant àdhuc al baix relleu. A vegades, les bigarres molt enfonsades o buidades dels objectes més artístics, les feien omplir d'estany fos per un *estanyet* o piponaire ambulat. Aquest metall, degut al refrec per l'ús, arribava a semblar argent cisellat, tal era el bon efecte que els devia causar als ulls llurs (tortera).

---

(49) Les eines emprades pels pastors portuguesos són: un ganivet plegadís molt punxegut, com a eina principal, de vegades un "ponteiro", o punxó, i la "legra", mena de gratussa o raspa o culleraire (Correia. *Terra Portuguesa*, Vol. I, p. 25), que l'arquòleg Virgilio Correia ens descriu així: "legra", instrumento característico, formado por una folha de navalha, de barba dobrada en ganxo numa das extremidades, com cabo apropriado". Id., id., id. Vol. II, p. 8.—La qual descripció correspon a la gratussa de Ripoll. Vilarrasa. *Pastors*, p. 89 i la raspa del Pallars (Fenera).—Els pastors ripollesos empraven si fa no fa les mateixes eines; "Per al seu treball es valen de ben poques eines: un *cullerer* o *gratussa*, ganivet corbat per a fer els buidats; un compàs o cosa semblant i un ganivet ordinari amb la punta del qual graven els dibuixos, el que diuen ells *muscar*". Vilarrasa. *Pastors*.—P. 84.

Orles i faixes.—Com hem vist, l'ornament com a orla, sanefa o faixa que predomina en tots els treballs artístics bigarrats (collars, garrots, torteres, palillo), és la ziga-zaga, ja tallada amb incisos (fig. 10, a) o bé en baix relleu (fig. 10, b). Després hom troba la creu en aspi, buidada amb incisos (fig. 10, c) i també en relleu formada pels quatre buidats en angle a punta de ganivet (fig. 10, d). Hom troba també l'orla formada per ratlletes incises diagonals o verticals (figura 10, e). I després, ve l'orla formada per dues línies de triangles buidats, separades per una ratlla repujada al mig (fig. 10, f). Com aquesta altra, formada per dues ziga-zagues buidades i encaranades de les dents de cada costat (fig. 10, g). I també aquesta altra formada per puntades de ganivet buidades en triangle (fig. 10, h); i per últim, aquestes formades per triangles buidats i col·locats de diverses maneres (fig. 10, i).

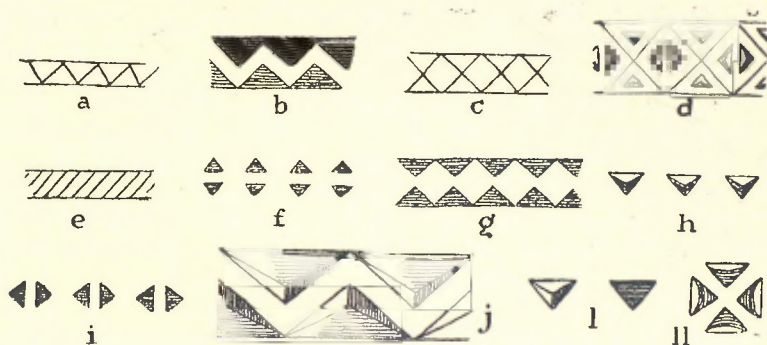

Fig. 10. Mostrari d'ornaments.

Altres motius decoratius.—Les ziga-zagues repujades, són formades per dues ensorrades de ganivet, l'una endins i l'altra, enfora; les dues primeres, tallada la fusta, clavant la fulla del ganivet formant angle, bo i apretant la punta i el tall en sentit vertical. Després, clavant la fulla plana de punta cap a l'angle se li lleva el trosset de fusta tallada anteriorment. I així, tallant i buidant la fusta, formant línia recta o bé cercle, ben simètricament, queda formada l'orla dentada o faixa en ziga-zaga. I amb aquest procediment, són fets molts dels ornaments que embelleixen els treballs manuals dels pastors (fig. 10, j).

Amb quatre puntades de les descrites anteriorment, bo i encaranades pel vèrtex de l'angle ensorrat, és formada la bella creueta que eixorna la faixa del voltant de la tortera (fig. 10, ll) i que tant abunda en aquesta mena d'obres de l'art popular.

Amb dues enfonsades de ganivet, col·locada la fulla mig inclinada cap a dins, formant osca allargada i adornada del voltant amb una orleta de ratlletes, són formats els ulls de la tortera.

També trobem sovint la figureta del triangle buidat dels tres costats posant la fulla de ganivet vertical formant un triangle molt ensorrat (fig. 10, 1).

L'estrella de sis puntes.—Per a traçar aquesta estrella (saler) es necessita menys habilitat que per a dividir un cercle per dos diàmetres perpendiculars; puix, en el primer cas, el compàs que ha traçat el cercle, en el mateix radi dibuixarà al seu interior sis semicercles, els quals formaran una estrella de sis puntes (50). Per aquest procediment, però servint-se d'una forqueta de torrar pa, durant la nostra infantesa havíem vist traçar roses de sis fulles i de quatre als murs ennegrits dels focs de Sarroca de Bellera. Procediment poc més o menys de què es devien valer els pastors i artistes populars per a traçar les estrelles esmentades; segurament, com a compàs, es devien servir d'una forqueta tallada d'una branca aforcanada, això si no la traçaven a ull i per tanteig per tal de distribuir els semicercles. Encara que, com ja hem dit, els pastors ripollesos empraven el compàs.

L'hèlice o esvàstica índia.—Aquesta és tant o més senzilla de traçar que l'anterior, car es pot fer a ull o bé, encara millor i per tant més simètrica, amb un compàs o forqueta. Primer traçarem el cercle o circumferència o no, i després, bo i posant l'una punta de forqueta o de compàs al cercle traçarem les estries que voldrem, per tal de formar l'hèlice o esvàstica multirratllada, tot fent saltar una punta de forqueta o del compàs cada vegada.

Collar fig. 5, a.—Les fulles de les roses o estrelles de quatre puntes d'aquest bellíssim collar són buidades en forma de petita cullera, sobretot les de la forma arrodonida; per tant, podria ésser que fossin buidades no amb el ganivet sinó amb la raspa.

Collar fig. 5, b.—Les estrelles d'aquest collar són formades tallant verticalment la fusta en donar la forma al voltant de la fulla o de la punta de l'estrella, i després buidada la fusta tallada col·locant mig inclinada la fulla del ganivet bo i tallant la fusta mig de pla, per la qual cosa les fulles queden en semirelleu o repujades del centre i de llarg a llarg. Igualment són buidats els petits eixornaments florals.

Collar fig. 5, c.—L'ornament d'aquest interessant collar és tot ell gravat de petits incisos buidats a punta de ganivet, ja verticalment per a les ratlles horitzontals, i mig inclinat el tall, i de punta per a buidar els raigs del sol i els cercles. Els triangles més grans són buidats clavant la fulla vertical apretant cap a la punta, una vegada per a cada costat

de triangle, això és, tres puntades de fulla de ganivet i després buidada la fusta amb la punta de la fulla, quedant, per tant, bastant enfonsat el triangle (fig. 10 1). Els més xics són buidats com els triangles de les ziga-zagues.

c) L'ORNAMENTACIO PALLARESA COMPARADA AMB LA DE FORA DE LA COMARCA

Orles, creuetes i fulles.—Les mateixes orles i faixes que hem descrit més amunt, o molt semblants, trobem a Bascònia (51) i en moltes obres d'art popular d'arreu.

La ziga-zaga.—El mateix motiu ornamental trobem en l'orla d'una artística creu ripollesa, i en un trencanous (52). Molt semblant a la circumferència amb ziga-zagues de la tortera (fig. 8), és un motiu ornamental d'un collar del Museu de Ripoll, reproduït a la pàgina 85 del llibre de Vilarrasa. I la mateixa ziga-zaga del voltant de la tortera es pot veure en unes "chavôes" d'Alentejo (Portugal) (53), i també l'empren com a orla i amb el mateix buidat els pastors bascos per a ornar llurs treballs manuals (54). Com també la trobem en una fiambrera de suro d'Extremadura (55). Les esteles de Cambo (país basc francès), 2 i 3 de la pàgina 94 de l'obra de Frankowski, tenen un cert paral·lisme amb el gravat de la tortera esmentada suara, tant de dibuix com de tècnica, car la ziga-zaga del voltant, en totes elles, està formada gravada en baix relleu amb un cercle pel voltant. El mateix ornament format per triangles buidats, això és, en relleu, pot admirar-se com a orla d'una estrella, en una estela allargada de Lara dels Infants (56). També el trobem actualment en la ceràmica "yacuta" (Asia), la qual recorda molt la prehistòrica (57). La mateixa, però amb incisos, pot apreciar-se també en els objectes ornamentats (tambors, maces, ídols, llances, etc.) d'algunes tribus del Congo, de les illes Salomon, Brasil i de l'Amaçones (58). L'ornament amb ziga-zaga, com anem veient, és un dels més antics, car ja es troba gravat en els ídols-plaques de pissarra dels reculats temps eneolítics (59), i en els gravats incisos dels vasos també d'aquesta època trobats a la península Ibèrica, Ciempozuelos (Madrid), Cartanyà (Tarragona) i a Frankental (Rhin, Alemanya) (60).

La creu en aspi.—L'orla o bigarrat en creu d'aspi (garrot fig. 9, a)

(51) Estornés Lasa. *Artistas*.—P. 412.

(52) Vilarrasa. *Pastors*.—P. 87.

(53) Correia. *Terra Portuguesa*.—Vol. I, p. 23.

(54) Estornés Lasa. *Artistas*.—P. 417.

(55) Frankowski. *Estelas*.—P. 167.

(56) Id. id., p. 155 i fig. 69.

(57) *Las Razas Humanas*.—Vol. I, p. 189.

(58) Haberlandt. *Etnografia*.—Pàgs. 150, 158, 160.

(59) Correia. *Os ídolos-placas*.—T. P., Vol. III.

(60) *Las Razas Humanas*.—Vol. I, p. 37.

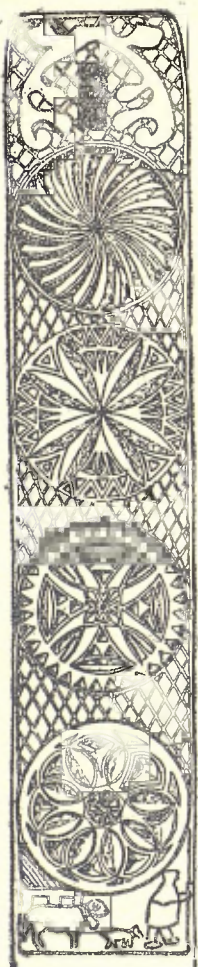

Fig. 11. Part ornamental d'un collar de mol·tò, vist desplegat.
De l'obra de Vilarrasa

també és comú al país basc (61), tant per a ornar els treballs dels pastors com a sobre dels mànecs de cullera, com per a embellir el cantell de molts d'altres atuells d'ús exclusiu dels carboners (62). La qual orla trobem com a ornament al cap i costat d'una cara d'una estela ibèrica de pedra de la segona edat del ferro de la cultura ibèrica de l'Urgell, del segle III a. de J. C., la qual estela es conserva al Museu d'Arqueologia de Barcelona.

La creueta formada amb triangles.—La creueta formada amb quatre buidats en triangle com a la tortera (fig. 8), també la trobem en unes culleres basques (63).

Les fulles i espines.—El motiu decoratiu en forma de fulla o d'espina i buidat amb incisos també el trobem en els motius ornamentals dels pastors basco-navarresos (64). També és de gust prehistòric.

ROSES, ESVASTIQUES I ESTRELLES

La rosa de fulles rodones del collar fig. 5. a.—Les mateixes línies principals que donen forma a aquesta magnífica rosa o rosetó de gust romànic, però amb les fulles un xic escapçades, la trobem en unes esteles de Neger (Síria) (65), en una altra d'Ortiz (Navarra) (66), també en unes esteles de Magdalaine (país basc francès) (67) i en una de portuguesa (68), com també en un collar del Ripollès (69) (fig. 11).

L'altra rosa de fulles punxegudes del mateix collar, en els seus trets essencials la trobem en una estela de la Vall de Beztan (Navarra) (70) i en una de portuguesa (71). Igualment la trobem en uns collars ripollesos (72) (fig. 11).

(61) Estornés Lasa. *Artistas*.—Pàgs. 417 i 426, i figs. 9 i 21.

(62) Aguirre. *Catálogo*.—P. 717.

(63) Estornés Lasa. *Artistas*.—Pàgs. 417 i 426.

(64) Estornés Lasa. *Artistas*.—P. 405.

(65) Frankowski. *Estelas*.—P. 114 i fig. 51.

(66) Id. id., P. 67 i fig. 20.

(67) Id. id., fig. 38, p. 91.

(68) Id. id., figures 46 i 47, i pàgs. 107 i 109.

(69) Vilarrasa. *Pastors*.—P. 85.

(70) Frankowski. *Estelas*.—Fig. 28, p. 77.

(71) Id. id., fig. 47, p. 109.

(72) Vilarrasa. *Pastors*.—P. 85.

L'esvàstica multirratllada.—La mateixa esvàstica del bigarrador, trobem en un collar de la Vall d'Aneu (Pallars) i del Ripollès i, en moltes esteles; entre elles, en una de romana de la ciutat de Lleó, i també en les esteles dels primers temps de l'Era cristiana, a la regió dels Duero (fig. 12) (73); també en els treballs manuals dels pastors basconavarresos (74). I és tan comú arreu que se la troba en les talles populars de gairebé tots els pobles d'Europa (75), puix que l'esvàstica i la

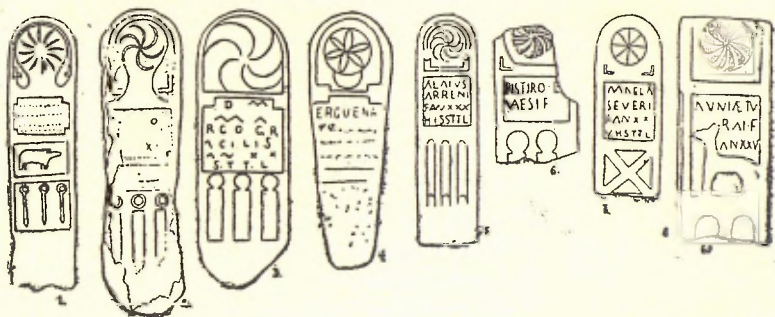

Fig. 12. Esteles allargades de la regió del Duero.

rosa de sis fulles, que gairebé sempre van juntes, es troben emprades encara actualment per molts pobles de cultura molt diversa: Bascònia, Herzegovina, Montenegro, Càrpats, Rusthenos, Rússia Central i del Nord, entre els berebers de la costa d'Àfrica, a França, Auvèrnia, Bretanya i Provença (76).

Rosa de sis fulles del saler, fig. 1, c.—La mateixa rosa o estrella graven els pastors de Bascònia als seus treballs populars, en boix, sobretot a les culleres i als vasos de banya (Koporo) (77), com també els portuguesos en diversos objectes de l'art de la fusta (78). També la veiem en una caixa de fusta de Sogu (Noruega) del segle XVIII; en uns "valki" (mena d'espases de fusta) de la Gran Rússia; com en una "testera" d'un trineu d'Ukrània (Petita Rússia) (79); en uns ribots bigarrats escandinaus (80); també en una làpida de Clúnia, que alguns suposen romana, magníficament reproduïda en fotogravat en "Estelas discoideas...", pàgina 158, i en una estela romana allargada de Lara

(73) Frankowski. *Estelas*.—Pàgs. 153 i 151.

(74) Estornés Lasa. *Artistas*.—Pàgs. 420 i 430.

(75) Vegeu sinó les reproduccions a *Terra Portuguesa*.—Vol. I, pàgs. de la 81 a la 87.

(76) Id. id., Vol. I, p. 84.

(77) Estornés Lasa. *Artistas*.—Pàgs. 420 i 430.

(78) Correia. *Terra Portuguesa*.—Vol. I, pàgs. 25 i 93.

(79) Id. id., Vol. I, pàg. 84, fig. 7.

(80) Reproduïts en fotogravat a *Las Razas Humanas*.—Vol. II, p. 352.

de los Infantes, la qual es conserva al Museu de Burgos (fot. V) (81). El mateix gravat, molt semblant, trobem en una altra estela d'Eransus (fig. 13) i en una altra de Valcarlos (Navarra) (82) i en un timpà d'una portalada de Sant Pau del Camp (Barcelona).

Fons de les formatgeres.—El fons de les formatgeres de Castellnou (fig. 6, b; fot. 2), té moltes analogies amb el gravat de les esteles de Cambo (país basc francès) (83).

En l'altra formatgera (fig. 6, c; fot. 2), trobem que les bigarres del fons formen una

creu exactament igual al dibuix d'una estela de Riocerezo (Burgos) (figura 14), que Frankowski suposa molt primitiva (84), el qual dibuix ostenta a les dues cares.

Com acabem d'observar, ben pocs són els motius ornamentals típics de cada poble, car tots ells són emprats per gairebé tots els pobles lides de temps molt re-

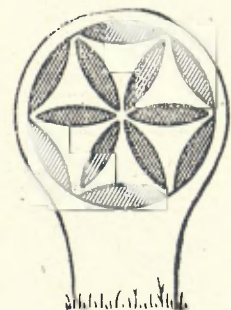

Fig. 13. Estela de Transus (Navarra).

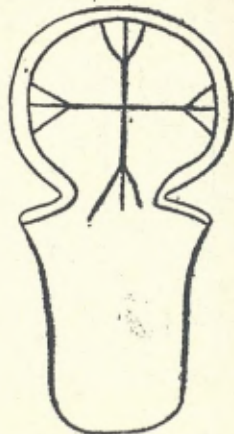

Fig. 14. Estela de Riocerezo (Burgos).

lots. Amb tot, però, cadascú, amb el seu humil art primitiu indígena i el que ha manllevat a d'altres cultures forasteres, ja per efecte de les invasions o bé en l'intercanvi comercial, ha creat un art popular autòctonament llur, que si bé conserva uns trets generals parells a d'altres cultures, posseeix un segell propi que cada poble s'ha sabut crear i per tant distingir-lo dels altres.

Com a colofó d'aquest modest treball, hem de fer constar el nostre més sincer agraïment al distingit amic i consoci del CENTRE i preat dibuixant, senyor Francesc Caula, pel seu interessant treball en dibuixar les magnífiques il·lustracions que tan bé embelleixen aquestes notes d'art popular. Col·laboració que estimem molt.

R.VIOLANT I SIMORRA

Guinardó - Barcelona, juny del 1938.

(81) Frankowski, *Estelas*.—P. 155.

(82) Id. id., pàgs. 76 i 84.

(83) Id. id., fig. 41 de la pàg. 94.

(84) Id. id., pàgs. 40 i 42.

OBRES AL CAMPANAR DE LA SEU BARCELONINA

LA notícia més antiga de l'existència d'un cloquer a la catedral de Barcelona, és de l'època de Ramon Berenguer I, en l'ocasió de l'apedregament del palau dels nostres comtes per homes col·locats a posta en la summitat del campanar de la nostra Seu (1).

Ensems ve constatada aquesta data per la llicència atorgada per Umbert, bisbe de Barcelona, a favor de Ramon, levita i canonge de la catedral, per tal de fer construir un arc damunt la paret de la torre d'aquella mateixa Seu (2).

Segles més tard, es degué construir una altra torre nova, quan el 1376 es fa esment del cloquer vell (3).

Possiblement el campanar de novella construcció, hom el pot identificar amb el que tingué acabament el 1386, el qual, juntament amb l'edificació complementària que donava cabuda a la caixa d'escala d'ascensió al cloquer, anomenada torre del cargol, consta que es bastia en el mes de maig d'aquella mateixa anyada.

Es distingia aquell campanaret amb tal qualificatiu per tal que en la seva part sobirana es destacava un colossal cargol, vistent encara en els nostres dies (4).

Palesada la necessitat d'utilitzar el cloquer per a rellotge de la ciutat, el consell de cent jurats de Barcelona, el 1391, disposava la fabricació d'un seny o campana per a atendre el servei esmentat (5).

(1) *Homenatge a Antoni Rubió i Lluch*. Miscel·lània d'Estudis Literaris Històrics i Lingüístics, II. Barcelona, 1936, p. 492. *El palau reial major de Barcelona*. Recull de notes històriques per JOSEP M.ª MADURELL i MARIMON.

(2) Arxiu de la Catedral de Barcelona. *Diversorum B. Mitja Escala*. doc. 1688: 1 de setembre del 1078.

(3) Arxiu de la Catedral de Barcelona. *Obreria*, anys 1375-1377: 2 d'agost del 1376. En un assentament trobem anotada la compra d'una biga per a la teulada propera al "cloquer vey".

(4) *Butlletí de l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*. VII (1913), p. 128. *Les obres de la catedral de Barcelona*, 1298-1445, per FRANCESC CARRERAS CANDI.

(5) BRUNIQUEL, Esteve Gilabert, *Rúbriques de Bruniquer*, V. Barcelona, 1916, p. 69. *Butlletí de l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, VII (1913), p. 129. Acord del consell barceloní del 2 d'agost del 1391.

Mossèn Gudiol esmenta l'existència de rellotges públics d'ençà del segle XI. Entre els de l'època trescentista assenyala el de l'abadia alemanya de Sant Albon el 1326 i els de Cluny, Pàdua i Strasburg, respectivament, dels anys 1340, 1344 i 1352. (La Veu del Montserrat XXIII (1900), p. 4. *El rellotge de la catedral de Vic*, per JOSEP GUDIOL i CUNILL.)

Seguint l'ordre cronològic la documentació esmenta que a l'any 1356 fou construït el del castell de Perpinyà amb el seny que li corresponia. (*Miscel·lània Finke d'Història i Cultura Catalana*. Barcelona, 1935, p. 375. *Pere el Cerimoniós i les obres públiques*, per JOSEP M.ª MADURELL i MARIMON.

Aquesta fou una de les més destacades entre les nombroses obres públiques dutes a terme durant el regnat de Pere III el de les Cerimònies (*Homenatge a Antoni Rubió i Lluch*,

Dues anyades més tard es procedia a la fosa del seny de les hores al palau de l'arquebisbe tarragoní, situat al cor de la ciutat comtal (6).

El prelat i capítol de la nostra Seu, a instància i prec dels consellers i consell barceloní, atorgaren la corresponent llicència per a col·locar a la torre, aleshores acabada de construir, el seny o campana destinat a fer sonar les hores.

Era condicionada aquella llicència, amb la col·locació de la campana a l'esmentat cloquer "en la volta més alta que aquell" (7).

Ja en possessió de l'autorització anterior, els consellers barcelonins disposaren el solemnnial trasllat del seny de les hores, el qual, tot enramat i muntat damunt de carretes, fou transportat processionalment des del casal de l'arquebisbe de Tarragona a la Seu.

Una volta arribada la campana al lloc de la seva destinació, es practicà el cerimonial d'imposició del nom d'Honorat, essent-ne padrí el conseller en cap Berenguer de Santcliment (8).

Prèviament preparat el muntatge de suficient resistència per tal de practicar l'ascensió de la campana —d'un pes aproximat de 130 quintars— es féu la seva elevació fins al cim del cloquer, on hauria de fer definitiva estada.

Poc dies més tard, les batallades d'aquell seny començaren a recordar als ciutadans barcelonins el pas de les hores (9).

D'aleshores ençà hom pot suposar que el consell barceloní i el capítol catedralici intervendrien conjuntament en tot el que fes referència a la visura del campanar de les hores o campanil (10) —com apareix algunes vegades en la documentació—, com així mateix tindrien cura de la inspecció del bastiment de fusta i ferro sustentador del seny i ensems proporcionar l'oli necessari per al seu greixatge.

Aquesta doble vigilància, el 1480, consta que portava una llarga data de contínua efectivitat (11).

Miscel·lània d'Estudis Literaris Històrics i Lingüístics, III, p. 423. *Dietari de l'obra del rellotge i la campana del castell de Perpinyà l'any 1356*, per Lluís Camós Cabruja).

Resten a assenyalar encara del segle XIV els rellotges de Courtray del 1382, el del palau de justícia de París, el 1370, el del castell de Montargis, l'any 1380, i finalment el de Metz, el 1931. (La Veu del Montserrat), XXIII (1900, p. 3), alguns d'ells de funcionament mecànic anteriors al de Barcelona i per tant no és el cinquè en l'ordre històric com indica Bonaventura Ribas (*Diario de Barcelona*, 23 de juliol del 1892, p. 8738. *El reloj de la Catedral de Barcelona*, per BONAVENTURA RIBAS).

Primitivament el rellotge de la Seu de la ciutat comtal era de pulsació manual, segons ho corrobora l'oferta d'un home de fabricar cert artifici amb contrapesos, (BRUNIQUE, obra citada, V, p. 69: 5 de març del 1453).

(6) Ajuntament de Barcelona. *Recull de documents i estudis*, Barcelona, 1920, I, p. 159, n. 170: *Crònica del Racional de la ciutat de Barcelona*, anys 1334-1417. *Manual de Novells Ardits o Dietari del Antich Consell de Barcelona*, Barcelona, 1892, I, p. 41. BRUNIQUE, obra citada, V, p. 69: 13 de novembre del 1393.

(7) Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona. *Notularum Quartus*. Anys 1483-1491, f. 231.

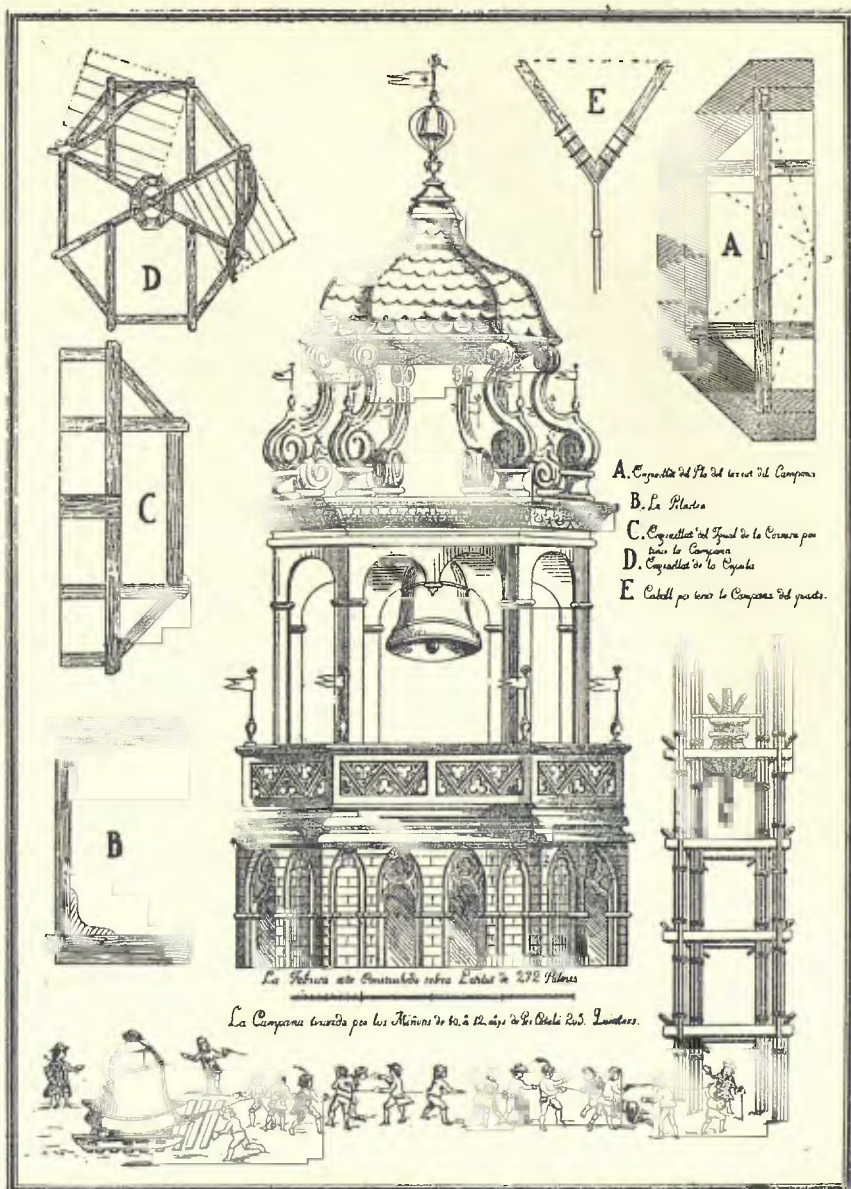
(8) *Crònica del Racional*, etc., I, p. 159, n. 170. *Manual de Novells Ardits*, I, p. 41: 20 de novembre del 1393.

(9) *Manual de Novells Ardits*, I, p. 42: 28 de novembre del 1393.

(10) Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona. *Clavaria*, vol. 19, 20. Anys 1394-1398, f. 145. Pagament fet per les despeses de comprar fusta per tal de fer "bastiment on stiguieren en lo campanil de la Seu j. seny".

(11) *Butlletí de l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, VII (1913), p. 131.

Aquest dibuix vuitcentista ens mostra un projecte no reeixit per a l'acabament del campanar de la Seu barcelonina i del bastiment que s'utilitzà per a l'alçament al lloc de la seva destinació de la campana Honorata de 205 quintars de pes. Detall curiós que el dibuixant ha volgut perpetuar, és l'èxit obtingut pel trasllat d'aquella campana dut a terme per 260 nois enmig de gran gatzara des de l'Hort d'en Fabà fins al portal major de la nostra Seu, prescindint dels cavalls i bous preparats per a practicar aquella operació.

En recordança d'aquella audàcia infantil la municipalitat barcelonina acordà consignar aquell esdeveniment en un cartró en el qual trobem reproduïts els escuts d'armes dels regidors de la ciutat comtal, la data del trasllat i la campana col·locada damunt d'una plataforma i una corrua de nens que amb una llarga corda l'arrossegaven. (Bonaventura Ribas Quintana, *El rellotge de la Catedral de Barcelona*, publicat al «Diario de Barcelona» del 5 d'agost del 1892, pàg. 9241). Vegeu descripció minuciosa *Excursions d'en Rafel d'Amat Cortada i Sentjunt per Catalunya i Rosselló en l'últim quart del segle XVIII*, publicat pel CENTRE, Barcelona, 1919, pàg. 157.

El prelat i els canonges barcelonins, en atorgar la llicència de què suara hem fet esment, no podien preveure el conflicte que posteriorment s'originaria; qüestió que dissortadament es perllongà moltes anyades.

A fi de manifestar les incidències d'aquest afer, ha estat la motivació del present treball.

Un assentament del llibre d'obreria del nostre temple catedralici ens informa del pagament de mig jornal al mestre de l'obra d'aquella Seu per haver acudit davant del Capítol canonical i a la casa de la ciutat a presència dels consellers barcelonins en companyonia de l'ardiaca major i mossèn Jordi Navarro per a significar el perill en què estava el campanar d'aquella Seu. L'eficàcia d'aquella gestió amistosa feta als representants de la ciutat, no degué donar resultat quan vint anys més tard s'originà una qüestió enutjosa entre aquells i els canonges barcelonins, com veurem tot seguit (11 bis).

Una requesta del procurador i ecònom de la Seu, amb data del 20 de novembre del 1489 adreçada als consellers de la ciutat comtal, és prou explícita per tal de donar un petit historial del procés i desenvolupament de la qüestió plantejada entre ambdós capítols, catedral i municipal.

L'allegació exposada en la requesta que suara estem comentant, era la que el muntatge i col·locació de la campana "en la sumitat o sobre la darrera volta" de la dita torre, no podia pressuposar per ambdues parts litigants que produís tal perill i dany.

Així mateix es constata que l'atorgació de l'esmentada llicència bisbal i canonical era per a complaença i honor de la ciutat amb tota indemnitat del prelat i capítol catedralici.

Un afegitó encara a la mateixa requesta, ve expressat amb els següents termes: "E com experiencia, la qual en las cosas praticas es mestressa, haja monstat e clarament monstra" que en l'espai de temps transcorregut d'ençà de la col·locació de la campana, proper a cent anyades, l'esmentat cloquer, degut a l'excessiu pes d'aquella —130 quintars— complementat amb el del bastiment o travament de fusta, que així mateix hom calculava que era poc més o menys igual al del seny de les hores.

En concreció, les causes originàries del moviment d'aquella torre, segons l'allegació esmentada, eren dues: el pes excessiu de la campana i el del bastiment o base de la seva sustentació.

D'altra banda, cal assenyalar que homes pràctics en construccions,

---

(11 bis) Arxiu de la Catedral de Barcelona. *Obreria* 1479-1481, f. 50: 28 de gener del 1481.

judicaven que l'última volta del cloquer fou fabricada tan sols com a cloenda d'aquell i per tant mancada de les condicions de resistència necessàries per a sostenir la càrrega del seny de les hores.

Tot això que suara acabem d'esmentar esdevenia en dany i perjudici del campanar, el qual restava en grandíssim perill, segons feia remarcar el procurador del bisbe i capítol canonical.

Calia, doncs, proveir urgentment, a fi d'evitar l'enderroc i total destrucció, no sols de la torre esmentada i de la catedral, si que també de les campanes col·locades al seu cim i així mateix per la indemnitat de tots els circumveïns de la Seu.

Per altres raons allegades encara pel procurador catedralici, hom dedueix que eren conseqüència de la visura feta "per molts e diversos artifices en obres experts" al campanar de les hores.

Entenien a més els esmentats visuradors, després d'examinar prèviament el perjudici que podria esdevenir al campanar de la Seu, que el remei s'obtindria davallant el seny i procedir després a la reparació dels danys que havia sofert aquell cloquer.

Finalment, aquells mateixos facultatius declaraven que la torre no era "sufficient ne tant grossa o ferma" perquè pogués sostenir en la seva summitat el pes del seny de les hores i el del seu bastiment.

Exposats verbalment els raonaments —dels quals ja hem fet esment— pel representant del bisbe i capítol catedralici, davant dels magnífics consellers barcelonins, que ensems eren pregats i requerits perquè manessin fer davallar aquella campana i reparar la torre dels estralls rebuts.

Poca eficàcia obtingueren els precés anteriors, car els consellers de la ciutat comtal res no disposaren per a solucionar aquest afer.

Dissortadament en perjudici de la torre campanar, un nou dany s'hi afegia encara.

Els mestres de la ciutat, en l'ocasió de fer un nou travament al seny de les hores, deixaren abandonat el fustam vell en la mateixa volta on estava col·locada la campana, el qual, degut a la pluja, s'havia podrit i corromput en la seva major part.

Evidentment, això era en perjudici d'aquella volta, degut al gran pes de la fusta esmentada i per tant es multiplicaven els danys i perills "que de continuo prenen augment", segons sembla per l'afirmació feta pel procurador catedralici al qual tantes vegades ens hem hagut de referir (12).

Els consellers de la ciutat comtal representats en la persona del seu síndic Rafel Cervera, manaren fer la corresponent resposta a la requesta

(12) Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona. *Notularum Quartus*. Any 1483-1491, ff. 231, V.º 231: 20 de novembre del 1489.

i protest del bisbe i capítol catedral, molts dies més tard, el 5 de desembre d'aquella mateixa anyada (13).

Per l'ocasió del report de l'ecònom de la Seu barcelonina, els consellers proveïren que l'esmentat campanar fos reconegut per mestres de cases, "persones expertissimas en tal mester".

Per tal que la visura fos feta "ab maior compliment" es disposava que s'havia de practicar amb l'assistència d'un dels consellers barcelonins.

Un petit ressò d'aquest reconeixement pericial i de la seva minuciosa descripció el trobem expressat en el paràgraf següent: "Los quals mestres vehent y mirant, hoc encara faent sonar axi la campana o seny gran, com les altres campanes, per que's vehes lo moviment que feya lo dit campanar per causa del dit sonar de campanes o toquar les ores del dit seny, qui sonen a batallades sens miviment de la dita campana. E fonch vist ocularment que lo sonar de les dites campanes feya y causaria lo gran moviment del dit campanar y no lo toquar de les dites hores".

En evident desacord amb els experts elegits pel bisbe i capitulars de la Seu, els visuradors dels consellers judicaven que el pes del seny major i el del bastiment de fusta "era pus tost" una causa de seguretat per al campanar i no un damnatge, per ésser llur creença que així s'aminoraria el moviment de la torre-campanar.

El parer donat pels veedors mestres de cases elegits pels consellers, es concretava en el que el perill i ruïna per al cloquer, era el giravoltar i tritlleig de les campanes i no el del seny de les hores que sonava a batallades.

Com a natural conseqüència d'aquest judici, la reparació del cloquer hauria d'anar a càrrec i amb els cabals del bisbe i capítol canonical de la Seu nostra i no a despeses de la ciutat comtal.

Cal encara posar de relleu la comunicació verbal que el síndic de la ciutat féu com a afegitó a la resposta de la requesta esmentada, per ordre dels consellers barcelonins i adreçada al venerable capítol de la Seu.

La contesta no era altra que una proposta per tal que l'esmentat cloquer fos reconegut per facultatius "mestres o persones aptes y experimentades" —en dir del document—, els quals haurien d'ésser elegits per part dels dos capítols, el municipal i el catedral.

La missió encomanada als esmentats experts era condicionada perquè després de practicada la corresponent visura, determinessin la causa de la ruïna, dany i "perill eminent" de la torre-campanar de la nostra església catedral.

Ensems es sollicitava que els experts declaressin a càrrec i a despesa de quina de les dues parts litigants, s'havien de practicar les obres i reparacions necessàries per a la consolidació del cloquer, o bé si cada una de les dites parts hi haurien de prestar el seu ajut pecuniari.

El zelós representant del consell barceloní exposava que amb la major promptitud els facultatius haurien de determinar tot el que fos de justícia i raó en el cas a examinar per tal de proveir "a la concorrent necessitat" d'aquella reparació amb el mínim de dany i despeses.

Com a final, el síndic de la ciutat comtal oferia que si alguna fusta havia restat al campanar de les hores procedent del seu bastiment, de fer-la retirar (14).

Es, doncs, ben patent el desacord en els dictàmens emesos pels experts d'ambdues parts litigants, en exposar les causes dels estralls soferts pel cloquer de l'església-catedral barcelonina.

La documentació no ens aporta gaires noves. En el llibre d'obreria de la nostra Seu es consignen les quantitats esmerçades l'any 1490 per clavó, perns, gafes de ferro, materials emprats per als bastiments del campanil major, sustentadors de les esquelles o campanes anomenades l'una Oleguera i les altres dues Sant Vicenç (15).

Ens és coneguda la quantitat esmerçada —154 sous— en la renovació del bastiment del cloquer, la qual s'esmenta que fou practicada l'any 1491 (16) segons deliberació del consell de la ciutat comtal (17).

Atesa la urgència de la reparació del campanar de les hores, els consellers barcelonins, el 1492, deliberaren manar fer les obres necessàries a càrrec i a despeses comunes del dos capítols litigants, el municipal i el catedralici.

L'acord anterior anava acompanyat d'una protesta que la ciutat no hi era obligada a contribuir en aquella reparació (18).

Altres anotacions del llibre d'obreria suara esmentat ens assabenten de diversos pagaments fets per les obres executades al campanar de la nostra catedral.

Es remarcable la redacció que encapçala els diversos assentaments que comentem, la qual fa constar que les quantitats pagades per a aquells adobs o reparacions eren per a la part a satisfer per l'obra o administració de la nostra Seu, car l'altra havia d'anar a despeses de la ciutat, la qual cosa corrobora la deliberació del consell barceloní feta l'any 1492 de què ja hem fet esment.

Les despeses comprenien la compra de fusta de València aplicadora

(14) Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona. *Notularum Quartus*. Anys 1483-1491, ff. 230, 230 V.º: 5 de desembre del 1489.

(15) Arxiu de la Catedral de Barcelona. *Obreria* 1489-1491, f. 61: 7 de febrer del 1490. Pagament de 34 sous i 2 diners a Esteve Baso, ferrer.

(16) *Diario de Barcelona*: 5 d'agost del 1892, p. 9240. *El reloj de la Catedral de Barcelona*, per BONAVENTURA RIBAS.

(17) BRUNIQUER, obra citada. V. p. 70. Acord del 25 d'abril del 1491.

(18) *Ibidem*. V. p. 70: 4 de maig del 1492.

per al bastiment sustentador del campanar de les hores i els jornals emprats per mestre Mas (19).

Hom endevina que no hi degué recaure acord en la controvèrsia iniciada el 1489 a fi de determinar quina de les dues parts tenia l'obligació de reparar el campanar de les hores del nostre temple catedralici.

Aquesta suposició és corroborada per la reproducció de la mateixa qüestió el 1508 (20), en l'avinentesa de pujar al cim del cloquer de la Seu barcelonina la campana amb el sobrenom de seny del lladre i que en les aigües baptismals rebé el títol patronímic de Sever (21).

Poques dades ens ofereix l'aportació documental. Un estudi més aprofundit podria donar noves clàrícies a aquest afer, el qual tingué moltes anyades de duració.

Com a cloenda d'aquest treball, cal consignar que el 1530 es convingué que dels cabals de la ciutat comtal serien satisfetes totes les despeses pertanyents al rellotge o seny de les hores com ja era acostumat (22).

Heus ací un petit historial de les diferències entre els capítols catedralici i municipal per la reparació de la torre de la Seu barcelonina.

Es de doldre que la documentació incompleta és estada motivació d'una recensió escadussera.

Hom pot suposar que la consolidació definitiva del cloquer tantes vegades esmentat, s'escauria amb la seva total terminació assenyalada a les primeries del segle XVI (23).

Les batallades del seny de les hores durant set centúries han fet contínua recordança als ciutadans barcelonins d'ara i als de temps reculats, de com els dies passen i els segles rodolen.

JOSEP M.ª MADURELL I MARIMON

(19) Arxiu de la Catedral de Barcelona. *Obreria*, anys 1491-1493, f. 69 v.º i següents.

El 21 de setembre del 1493, pagament de 7 lliures a Antoni Carbonell, fuster, per la meitat que tocava a la Seu per tal de comprar fusta a València.

El 7 de febrer del 1493, per 5 somades de pedra a raó de 10 diners la somada: 9 lliures 2 sous. Altre pagament a un serrador francès anomenat Senyer, per tal de serrar 17 "fusts correntens" portats així mateix de València per a dit campanar, treball fet a escarada.

A mestre Mas li foren pagades una lliura, 12 sous i 4 diners a prorrata dels jornals que havia obrat al campanar de la Seu.

El 25 d'abril del 1493, apareix en un assentament que mestre Mas hi començà a fer feina el 16 de gener d'aquella mateixa anyada.

El 27 d'abril d'aquell mateix any, un altre pagament a mestre Mas, per a ell i dos joves "per anelstir tota la obra que avien feta en lo campanar".

En total les despeses fetes en l'adob del cloquet de les hores, sumaven la quantitat de 58 lliures, 7 sous i 4 diners.

Posteriorment, el 17 d'abril del 1501, trobem consignada una despesa per al lloguer de 60 antenes, les quals serviren per a fer els ponts del campanar major. (Arxiu de la Catedral de Barcelona, *Obreria*, anys 1499-1501, f. 43).

(20) *Bulleti de l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, VII (1913), p. 131.

(21) *Manual de Novells Ardits*, III, p. 213: Comes, Pere Joan. *Llibre de algunes costes assenyalades*. Barcelona, 1878, p. 355: 21 de novembre del 1508.

(22) BRUNQUER, obra citada. V. p. 70; 16 d'octubre del 1530. *Bulleti de l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, VII (1913), p. 131.

(23) MAS, JOSEP. *Notes històriques del bisbat de Barcelona*. Barcelona, 1906, I, p. 23.

EL POBLAMENT DEL VALLÈS

(Acabament)

La dispersió vallesana.—Segons ja vam explicar en l'article precedent, al Vallès s'hi observa una zona de dispersió i una altra de concentració, considerant els censos oficials del 1860 i del 1930. Dintre el mateix article parlarem una mica de la zona de màxim augment humà. Servint-li de contrast, hi ha la dispersió dels habitants que ha estat un fenomen petit al Vallès occidental; només Gallifa, Rellinars i Vacarisses, si bé tots tres pobles són de dispersió intensa: 41, 34 i 48 per cent. Els dos darrers corresponen a nuclis d'altitud inferior a 400 metres i encara Vacarisses amb estació de ferrocarril en el seu terme; amb tot, el terreny poc fèrtil i trencat, la proximitat de les poblacions industrials amb el contrast de vida fàcilment observable pels seus habitants, han provocat el despoblament.

A la comarca oriental hi ha una zona extensa de dispersió; dels 39 pobles de la seva àrea, 17 d'ells han sofert una disminució d'ençà del 1860, situats pròximament als 400 metres d'alçada, en terrenys de poc valor econòmic per als conreus i fora dels llocs de trànsit en general. A excepció de Montmany de Puiggraciós, en el qual passa el ferrocarril pel nucli del Figaró, cap d'ells no té ferrocarril en el poble; en aquest municipi de Montmany, la disminució ha esdevingut als turons del seu terme i de Vallcàrcara, però Figaró tampoc no ha pogut expansionar-se en la vall encaixonada del Congost fins després del 1920 que l'estiueig ha fet créixer un xic la població.

Aquests pobles de la zona de dispersió no estan situats en terrenys de plana, tan abundant al Vallès; el seu terme és muntanyós, malgrat que a voltes algun nucli agrupat aprofiti planells escadussers per a la seva instal·lació. Solament Sant Esteve de Palautordera no aconsegueix aquesta condició, però la seva disminució ha estat solament d'un habitant en el període que considerem; si l'hem comptat en aquesta zona ha estat a causa de les disminucions intermèdies, que no ha arribat encara a superar en 1930.

En general aquestes poblacions de dispersió són d'habitatge escampat o bé d'un nucli reduït, proporcionalment al nombre total d'habitants. De totes maneres Castellterçol i Sant Feliu de Codines escapen a aquesta sistematització: viles d'antic poblament, que el 1708 tenien ja 1.310 i 1.300 habitants respectivament, la seva creixença fou contínua fins el 1860, en el qual any assoleixen 2.084 la primera i 2.926 l'altra. El descens fou sobtat, sobretot a Castellterçol; el 1877 aquest passa a 1.423 i Sant Feliu també baixa a 2.837; deu anys més tard el descens principal succeeix a Sant Feliu, que arriba a 2.361, mentre Castellterçol perd ara solament 56 habitants. Pobles sense comunicacions

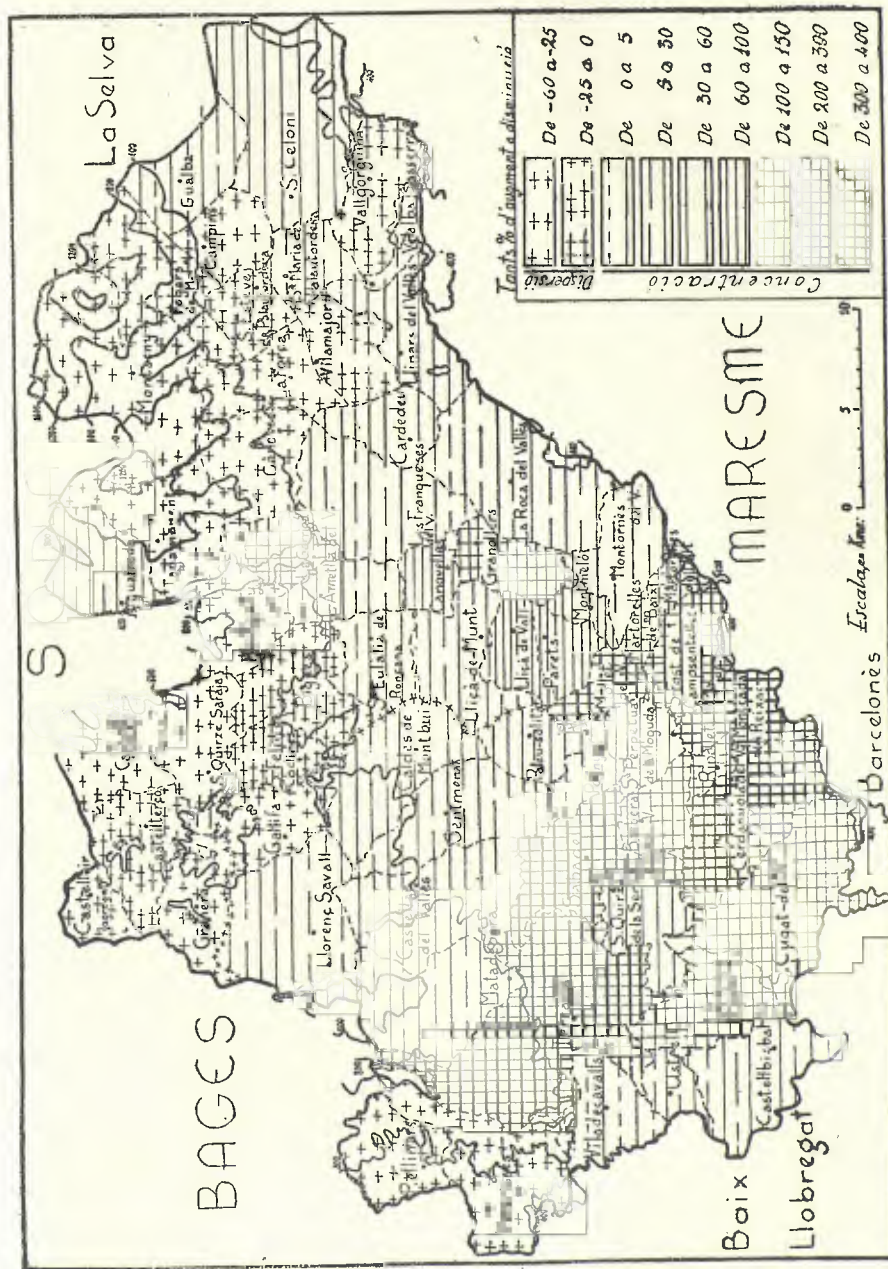
ferroviàries, el trànsit de la vella indústria a la moderna, s'hi realitzà de manera difícil i d'aquí vingué una crisi de treball que determinà l'èxode d'una part de pobladors. Del 1900 ençà, la població ha tornat a pujar fins tenir el 1930, 1.633 habitants Castellterçol i 2.445 Sant Feliu de Codines.

Aquest fenomen s'observa de manera molt semblant a toda la zona assenyalada com de dispersió i sobretot és idèntic el descens del 1877. En l'any 1860 els habitants que tenia eren 16.326, però en el cens següent eren ja només 13.877. Contrastant amb aquesta disminució de 2.449 pobladors, a la zona que anomenem de concentració passen de 26.991 a 28.341 habitants, és a dir, que augmenta en nombre de 1.350. El fet que sigui la població muntanyenca que disminueixi en aquesta època, ens fa creure en la influència de la guerra dels carlins, amb els seus cops de mà i "guerrillers", que foragitaren la població de muntanya, bon xic desemparrada.

Encara la població disminueix força a la zona de dispersió fins el 1887, car arriba en aquest any a 12.746. La disminució mitja anual observada és de 144 habitants en el primer espai intercensal i de 113 en el segon, en moviment gairebé general i uniforme en tots els municipis; però en els censos subsegüents comencen les oscil·lacions d'augment en uns llocs i de descens en altres, si bé fins el 1900 segueix disminuint globalment per augmentar després una mica i arribar al 1930 com al 1900 aproximadament. A Bigues, Castellterçol, Montmany —per la influència de Figaró—, Sant Esteve de Palautordera, Sant Feliu de Codines i Vilamajor, en els trenta anys darrers s'hi observa un redreçament que en els altres no es veu pas. La màxima línia de descens és a Granera, que en baixa progressiva arriba al 59 % de despoblament calculat sobre la xifra de 1860. El segueix Sant Quirze Safaja amb 46 % i Tagamanent amb 42.

Granera i Sant Quirze amb roques calcàries que formen el terreny del seu terme, és poc apte per a una bona agricultura. Amb pluges insuficients, l'aigua a l'estiu, fuig aviat entre les esquerdes de les roques calcàries; ni l'agricultura ni el bestiar hi tenen vida pletòrica i això porta a l'emigració. Al NO. del Vallès oriental molta gent abandona les masies; a Bertí, poblament a part dintre el terme de Sant Quirze Safaja, els fenòmens són ben semblants, com també a Castellcir, que ha tingut un despoblament de 25 %. Solament vers el Pla de la Garga, damunt de la continuació de les cingleres de Bertí, però dintre el municipi de Sant Martí de Centelles i per tant no comprès en la nostra comarca, és un xic més fix el poblament, potser pel seu relleu d'altiplanell, ajudat de fàcils comunicacions per la proximitat de la carretera de Centelles a Castellterçol i sembla també per una major abundància de pluges. A Tagamanent, les calcàries i arenisques són poc fèrtils per als conreus; els pagesos abandonen cases i terreny perquè els sistemes de vida, tot i ajudant-se del bosc, no els cobreixen les necessitats. Encara, damunt els 900 metres s'hi conserven les masies

perquè la pluja és ja major i salven més les collites i el bestiar pot pasturar més fàcilment. La manca d'una carretera ha accentuat el despoblament, el qual fóra més agut si el seu terme no arribés a Santa Eugènia del Congost, a la vall d'aquest riu, on s'ha fixat una part de la seva població.

Variacions del poblament.—La població a les dues zones vallesanes ha estat la següent:

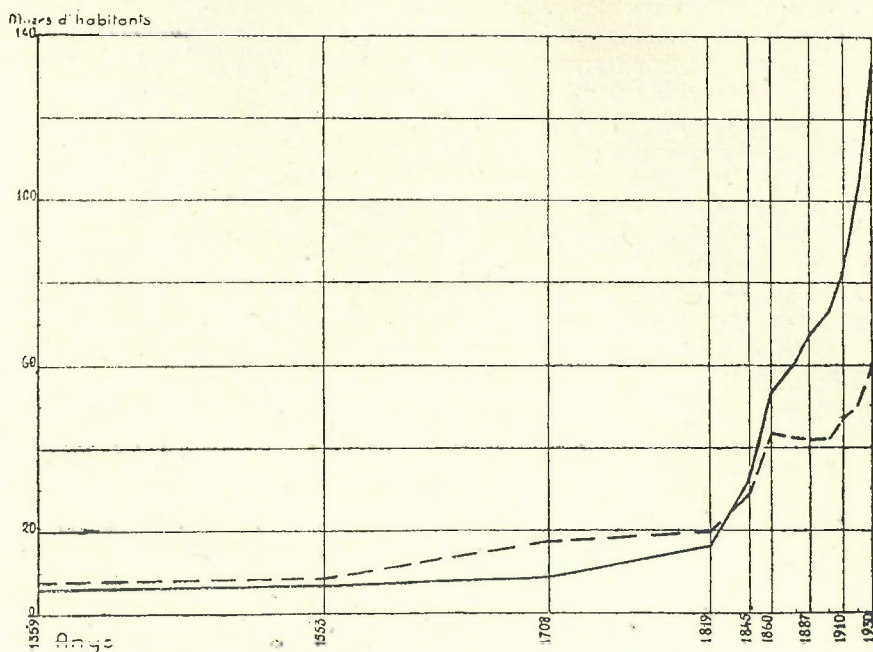
ZONA DE CONCENTRACIO			ZONA DE DISPERSIO	
Censos	Vallès occidental	Vallès oriental	Vallès occidental	Vallès oriental
1860	51.262	26.991	1.847	16.326
1900	71.902	30.003	1.379	12.349
1930	133.027	47.756	1.048	12.354 (16)

Així podem precisar que d'ençà del 1860, els municipis muntanyencs es despoblen en contrast amb l'augment dels de la plana (vegeu gràfic. n.º 2), en els quals a hores d'ara en molts d'ells hi ha una o altra indústria tèxtil, sobretot d'ençà de l'increment dels transports per carretera. Però aquest despoblament muntanyenc existeix així mateix dintre els municipis que tenen una part de plana al seu terme, malgrat no es trasllueixi en el cens de la població; els pagesos de muntanya es dirigeixen vers la vall i a voltes al seu terme mateix. Un cas típic de despoblament al Vallès, és Sant Sebastià de Montmajor, agregat al municipi de Caldes, que el 1887 ja tenia només 66 habitants i el 1930 en té solament 21, i en canvi 20 cases destinades a eixoplugar-s'hi. També Montnegre, actualment dintre Sant Celoni, com Olzinelles i Vilardell, segueixen despoblant-se sense traslluir al cens general del municipi actual. Però a la resta de la serralada de llevant, entre els 300 i 500 metres en què es situa el poblament, persisteix la població per les bones condicions del seu terreny, per la facilitat de comunicacions, pel seu relleu suau i relativa abundància d'aigua que facilita l'establiment humà i àdhuc una mica de regatge.

L'altitud absoluta, no és pas naturalment una raó suficient per al despoblament vallesà, car les muntanyes són poc altes, a excepció del centre montsenyenc, i no entren als límits habituals de la vida humana, si bé caldria considerar també l'altitud en relació a l'alçada total de la muntanya i en relació a la profunditat de les valls. El relleu, la composició del terreny i la situació, són la raó primordial de l'èxode, per bé que molt sovint van unides amb l'altitud; però, a part de l'alçada, si les altres condicions no són desfavorables, pot continuar la creixença de la població en les vores dels cursos d'aigua importants del Vallès en cerca del regadiu i en les zones de passatge; hom té, per exemple, Ma-

(16) Comptant-hi 400 habitants d'Olzinelles i Vilardell, i Montnegre i Batllòria agregats abans del 1930 a Sant Celoni.

tadepera, a 423 metres damunt el nivell de la mar, però a la vall de la riera i amb bones comunicacions que ha augmentat els habitants en un 29 %; Sant Llorenç Savall, a 466 metres a la riba del Riell i a la carretera de Sabadell a Prats de Lluçanès, amb un augment del 9 %; Aiguafreda, a 405 metres, a la vall del Congost i vora la carretera de Ribes,

Els habitants del Vallès a través dels anys (La línia seguida correspon al Vallès occidental; la línia trencada a l'oriental)

ha augmentat el 10 % després d'anteriors disminucions; i Figaró, si bé dintre el municipi de Montmany, sembla que hagi baixat de poblament, ha augmentat del 24 % des del 1887, a la mateixa vall del Congost i carretera de Ribes.

El poblament vallesà és el tipus característic del poblament mediterrani que fuig dels turons i carenes muntanyenques, s'estableix als vessants per cercar l'aigua i sobretot a les valls. Altrament, l'altitud, amb els fenòmens a ella inherents, ha imprès els seus efectes en l'habitatge; el 1930, fins als 400 metres estatjava 183.089 habitants, o sigui, el 94'3 % del total de la població; 10.576 habitants dels 400 als 800 metres; i 520 des d'aquella alçada fins als 1.210 metres, límit de poblament (17).

(17) J. M. Puchades, "La densitat de població al Vallès i la seva distribució altimètrica". Butlletí de l'Agrupació Excursionista de Granollers. Setembre-octubre del 1934. Aquestes dades han estat ara corregides d'acord amb l'actual determinació oficial del Vallès.

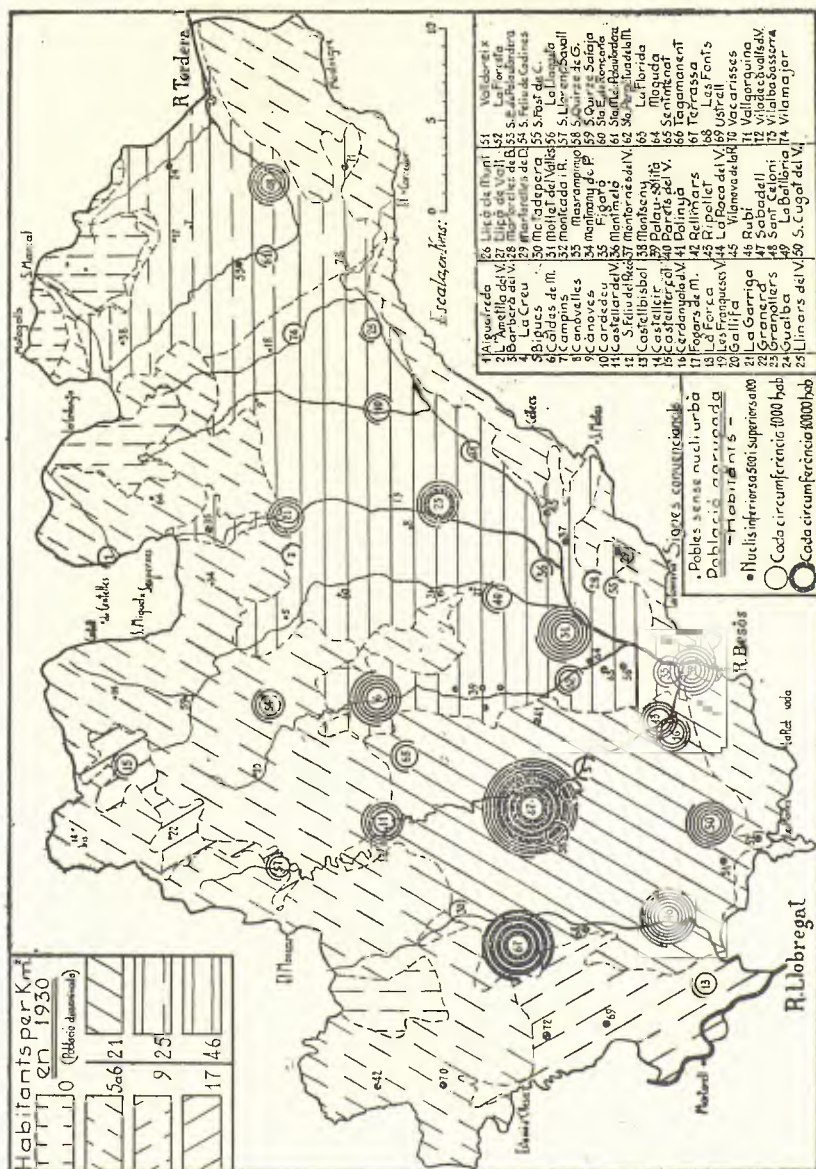
EL POBLAMENT ESCAMPAT I L'AGRUPAT

El Vallès té favorables condicions per al poblament disseminat, especialment a la seva part central, amb les valls alluvials de les rieres d'argiles quaternàries, el relleu suau que limita les seves conques i l'aigua per al regadiu que fàcilment aflora a l'exterior en les èpoques estivals extreta dels terrenys sub-alvears per mitjà de bombes hidràuliques, o recercada per mines d'una certa longitud, i encara, a les parts altes de la comarca, recollida simplement de la superfície si el llit del riu o torrent és impermeable. Al centre del Vallès abunda aquesta forma de poblament en coexistència amb la forma agrupada, però hi ha també així mateix l'exclusivament disseminada. A les Franqueses, el Pla de Llerona, és un exemple característic d'aquest poblament absolutament escampat; els conreus de regadiu envolten les masies per tota la plana, en la qual ara només tendeix a formar-se un petit nucli a Corró de Vall, vora la carretera, al peu de l'estació del ferrocarril.

Als terrenys muntanyencs del costat oriental, a la seva banda del Nord i de l'Est almenys, el poblament també és absolutament dispers. Les terres granítiques de la serralada herciniana divisòria del Maresme, amb la seva avançada erosió que li dona a voltes un aspecte quasi tabular, és ben favorable a l'agricultura, sobretot que les fonts no hi són escasses. Igualment és dispers el poblament de la banda vallesana del massís del Montseny, amb les diverses valls del costat de Llevant, orientades de NO. a SE.; en elles el poblament disseminat és abundant en forma més o menys graonada. Aquesta abundància s'estén en les petites carenes de Campins i en les vessants meridionals dels darrers estreps occidentals de la cadena montsenyenca (Samalús, Cànoves, La Força). A l'ampla vall oberta del Tordera, el poblament disseminat es situa a la vessant assolellada de cara al SO., que és un bon recer per als conreus; al costat de castanyers creix la vinya prop de 700 metres d'altitud, a la parròquia de La Costa, en el municipi de Fogars. Aquesta orientació de la vall ha fet possible l'existència del petit agrupament de Santa Susanna en la seva vessant obaga, a la qual a l'hivern arriben encara una part de raigs solars que entren pel NE. Damunt dels 1.000 metres hi ha un bon seguit de masies, les quals no és estrany trobar prop d'una font o d'un corrent, fins a la de can Penyacans, a 1.210 metres, que és el límit d'altitud del poblament vallesà (18). A les baixes planes alluvials de la cintura del Montseny, molt recercades pel regadiu, s'hi han format els nuclis de població agrupada.

A l'altre costat, al NO. de la comarca, trobem l'excepció muntanyenca de Sant Feliu de Codines, que té el poblament apilat; però, prop d'ell Bertí, i més enllà Sant Quirze Safaja, Castellcir i Granera en poblament isolat.

(18) Excloent deliberadament l'observatori meteorològic del Turó de l'Home a 1.713 m.

MAPA N.º 2 — La densitat de població a la comarca tenint en compte només el nombre total d'habitants i la seva superfície, és de 124,4 per km.² El valor canvia comptant a part solament la població escampada, que força regularment repartida pel terreny, consta al mapa dividida en zones d'ocupació d'aproximada densitat prescindint de divisions administratives. En representació geogràfica superposada, hi ha el poblament de nuclis agrupats, superiors a 100 habitants, com a densitat separada només de valor local.

A l'extrem oest de la comarca occidental, en el qual es fa sentir més l'escassetat d'aigua, el poblament és quasi tot agrupat, àdhuc a les poblacions rurals. Aquesta causa, la menor aptitud agrícol·la i la menor extensió superficial d'aquella banda occidental, fa que s'observi molta diferència en el poblament disseminat de les dues comarques vallesanes.

Dades i límits utilitzats.—Aquestes diferents formes d'habitatge podem examinar-les només des del segle passat i encara el moviment dels habitants únicament des del 1887; el sol nomenclàtor publicat anteriorment és el del 1860 i conté solament les dades referents als edificis isolats sense esment de llurs habitants; en canvi, en els posteriors hom troba aquestes dades amb força exactitud; de totes maneres, en la determinació dels nuclis agrupats a través dels nomenclàtors diferents, no sempre han tingut el mateix criteri seleccionador els funcionaris d'estadística; sovint, i en certs anys, es considera com a nucli una població que tenint els seus edificis isolats no són molt distants entre ells, i, en canvi, altres vegades s'ha tingut un criteri canviat; això ha procurat subsanar-se amb el coneixement directe de la població i creiem que en aquest punt l'error està reduït al mínim. Ja és més important per a la comparació de dades, que en el 1887 no consten en el nomenclàtor els edificis destinats a vivenda, separats dels d'usos diferents i caldrà tenir-ho present en interpretar les dades obtingudes.

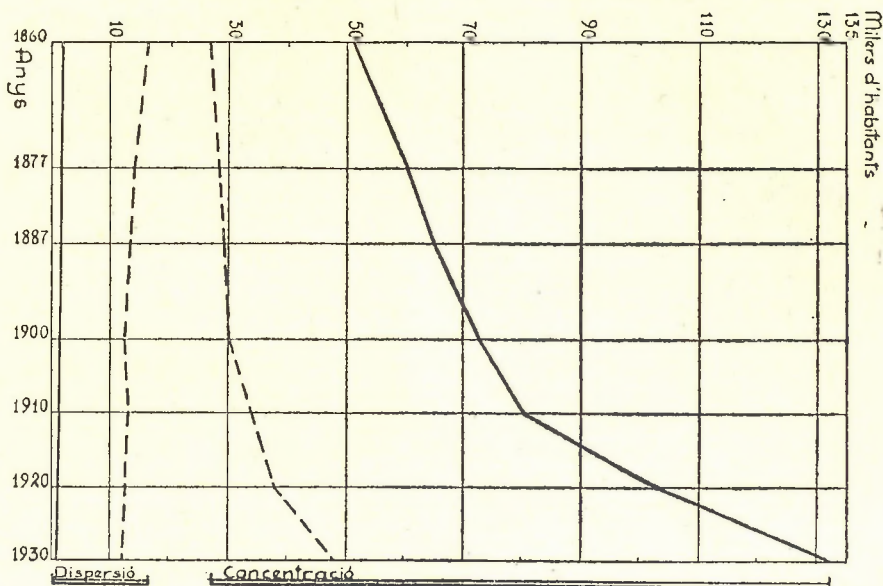
Per a la separació del poblament agrupat i disseminat hem pres el límit convencional de 30 cases o bé 100 habitants, en cada cens per sí, que viuen en un nucli agrupat; els pobles que no arriben a una d'aquestes dues xifres límit, s'han considerat de poblament escampat. Cal fer notar que s'han afegit als nuclis principals els carrers o barris que en el nomenclàtor constaven com a entitat isolada, però que per la seva proximitat a la població aconsellava considerar-ho homogeniament.

Moviment general.—El poblament dispers no ha tingut gaire moviment d'ençà de la darrera centúria, al revés de l'agrupat que ha pujat contínuament. Encara el poc augment que aquell ha tingut, és degut en molta part a l'estiueig que en les estadístiques figuren moltes vegades com a edificis i habitants fora de nucli de població, tota vegada que molt sovint es tendeix a construir isolades aquestes vivendes; de totes maneres la influència dels habitants és disminuïda en el pedró, car la immensa majoria no es troben en la localitat en l'època en què s'ha fet el cens. El cas és que en el 1860 tenim 6.654 edificis per a habitació humana, en poblament escampat i en el 1930 un total de 6.515. En canvi, en l'agrupat, de 13.398 edificis destinats a vivenda en el 1860, passa a 38.740 en el 1930. En el nombre d'habitants, les línies segueixen la mateixa tendència; el 1887 hi havia 82.703 habitants que vivien en cases agrupades i 25.580 en vivendes isolades; en el 1930 eren 165.963 dels primers i 28.222 d'aquells darrers.

Sabuda la marxa de la concentració i la dispersió del poblament vallesà, prou explicades en pàgines precedents, és natural constatar l'agrupament dels habitants, els quals, ja que cerquen principalment la indústria, s'acumulen a les viles i ciutats. Així els habitants que viuen en edificis apilats, representen el 76,4 % de la població en l'any 1887, mentre que els altres arriben solament al 23,6 %. En l'any 1930, aquells arriben al 85,2 %, mentre la resta assoleix únicament el 14,8 % del total de la població.

La pagesia.—El poblament disseminat representa, en general, la població pagesa i ha progressat ben poc en 70 anys. Si bé a muntanya

Línia seguida, Vallès occidental. Línia trencada, Vallès oriental. Moviment dels habitants des del 1860 en les zones corresponents de dispersió i concentració.

els pagesos emigren, això no succeeix a la plana; però la població pagesa hi progressa poc, car a més de l'atracció de la vida urbana i de la jornada reduïda de la indústria, la qual sollicita molta joventut, no hi existeixen noves terres disponibles per a conrear a causa del major abast de les noves eines de cultiu. Els conreus actualment són més extensos i intensos i àdhuc més complicats, però s'han simplificat bon xic les operacions de conreu per l'acció de la maquinària agrícola. Amb tot, a les planes centrals vallesanes existeix una petita part de joventut immigrada que baixa de la part alta de la comarca, o bé del Moianès, Plana de Vic i àdhuc Pirineu; aquests joves es lloguen de mosso a les

cases de pagès i en contraure matrimoni, gairebé sempre procuren obtenir terres, que treballen pel seu compte.

Seguint aquesta identitat suposada de la població disseminada amb la pagesa podem comptar al Vallès amb un mínim de 5.116 famílies pageses en el 1887 o bé amb 5.654 cases de pagès en el 1860, segons considerem el cens d'habitants (comptant-n'hi 5 per família) o el de vivendes isolades. El 1930, seguint el mateix càlcul d'habitants, hi trobem 5.655 famílies i no és pas aventurat calcular-hi, tenint en compte els pobles rurals agrupats i altres causes a assenyalar, 8.000 famílies dedicades als treballs propis del camp; un nombre aproximat també podem calcular-hi en el 1860, car si bé en el cens modern trobem més edificis en l'estadística del poblament disseminat, també aleshores no hi havia els edificis escampats d'estiueig i abundava més la pagesia dintre les viles vallesanes.

Els edificis i els habitants.—Com correspon a les característiques ja examinades de la comarca occidental, la població disseminada és considerablement menor, comparada amb la de l'altra banda del Vallès; dels 5.654 edificis escampats que existeixen en el 1860, 4.255 són al Vallès oriental; és clar que l'extensió és diferent, però tot i així repartint el poblament disseminat resulten 2,2 d'aquells edificis per quilòmetre quadrat a l'occident vallesà i 5,2 també per quilòmetre quadrat a la comarca de llevant. El contrast hi és millor representat, observant que a la comarca de ponent, en el mateix any, al costat de 1.399 edificis isolats n'hi ha 8.980 d'agrupats destinats a vivenda, mentre que en l'altra, els edificis agrupats tenen únicament un lleuger excés de 163 damunt dels del poblament escampat.

La relació de 1 a 3 que es troba en comparant les dues comarques vallesanes el poblament disseminat, aproximada a través del temps, si bé puja una mica en el 1920 i sobretot en el 1930, el valor de la banda ponentina. Amb tot, aquesta modificació en el 1930, la podem tenir poc en compte en la comparació, car és producte, en part, de l'augment d'habitacions destinades a estiueig i per tant és un nou factor que ara ja es presenta amb caràcters clarament determinats. Però, en el cens anterior, aquest augment és produït per la tendència a l'expansió als afores dels habitants de les importants poblacions. L'augment principal de la població disseminada occidental del 1920 damunt de la del 1910, s'escau a les ciutats i viles del Vallès en lloc dels pobles rurals; a Sabadell, Terrassa, Montcada, Rubí i Caldes i en menor escala Sant Quirze de Galliners i Santa Perpètua de la Moguda; en els uns com a suburbi propi i en altres com a suburbi reflex.

L'examen del quadre numèric representatiu de la distribució i evolució del poblament agrupat i isolat, permetrà comparar directament els valors diversos:

Anys	POBLACIO AGRUPADA				POBLACIO DISSEMINADA			
	Habitants		Edificis per a vivenda		Habitants		Edificis per a vivenda	
	Vallès occident.	Vallès oriental	Vallès occident.	Vallès oriental	Vallès occident.	Vallès oriental	Vallès occident.	Vallès oriental
1860			8.980	4.418			1.399	4.255
1887	60.165	22.538	14.751	5.709	6.232	19.348	1.835	4.884
1900	67.411	23.640	16.057	6.369	5.870	18.708	1.159	4.172
1910	75.345	27.018	17.872	7.061	6.340	19.903	1.286	4.343
1920	96.046	30.925	19.872	8.156	7.776	19.279	1.509	4.445
1930	125.833	40.077	28.332	10.463	8.242	20.033	1.844	4.620

En el quadre s'observa una intermitent i lleugera progressió de la població disseminada a través dels anys; en les dades dels seus edificis per a habitació humana existeix un salt brusc en el 1887, a causa de constar plegats tots els edificis sense distinció d'ús; en el mateix poblament les xifres mínimes s'escauen en 1900.

En parlar de la zona de condensació hem esmentat l'augment considerable de les poblacions industrials occidentals, en referència als seus habitants, sense parlar del fenomen paral·lel de l'augment urbà d'aquelles poblacions. És natural que en pujar el nombre d'habitants, augmenta en major o menor proporció el dels edificis que ha d'allotjar-los, el qual es pot observar en la casella corresponent del quadre comparatiu; aquest demostra com del 1860 al 1930 ha pujat de 19.352 cases al Vallès occidental, les quals, cal fer notar, s'han concentrat en molta part als municipis que en el cens del 1930 superen els 4.000 habitants, car de l'augment total, 16.226 corresponen a aquestes poblacions, quedant, per tant, 3.071 d'augment a repartir entre els altres pobles occidentals.

La casa de planta baixa.—Conseqüència també d'aquesta plenitud industrial i de l'època de millorament econòmic dels anys de la Gran Guerra i dels immediatament subsegüents, ha estat l'afany de molts obrers de posseir casa pròpia. La puja del preu dels lloguers afavorí aquest impuls i l'abundància de terrenys per a edificar i el sistema d'emfiteusi en l'adquisició dels terrenys, donà majors facilitats. Per ésser-los més assequible el preu de la seva construcció, s'abandona el sistema de planta baixa i primer pis per a tota la família, amb entrada àmplia, característica vivenda fins el segle passat, pel procediment de cases d'una sola planta. Aquesta classe d'edificis han arribat a totes les vil·les vallesanes, i és característic dels obrers industrials que en general les habiten com a propietaris. Als pobles agrícoles abunda poc aquesta forma d'habitació, car es necessita gran espai per a l'enrenou pagesívol i per tant les cases molt vastes.

Per a veure un xic l'abundància d'aquestes edificacions en els llocs industrials, hem triat les poblacions que en el 1930 excedien de 4.000

habitants dintre del nucli agrupat (19). En elles es constata que en el 1860 entre totes tenien únicament 222 edificis de planta baixa (incloent-hi els d'usos industrials i tot) el 1910, 937; en canvi, en el 1920 ja són 2.708 i en el 1930, 4.097.

L'augment principal s'ha produït en el cens del 1920 i en el següent, època del major increment industrial, encara que dintre d'aquestes xifres cal comptar-hi alguns xalets i torres, també de planta única.

Però tot i aquesta extensió de cases baixes a les poblacions, la gent viu en menys edificis ara que abans, proporcionalment als seus habitants. En el 1900 per cada 1.000 habitants hi havia 262 cases, en el conjunt de pobles industrials que considerem, i en el 1930 només els en pertoca 227 també per 1.000 habitants. Es probable que es pugui explicar això per la tendència que els propietaris de cases per a explotació, les han construïdes altes i amb força divisions de pisos; a més, moltes cases de baix i pis s'han habilitat com a dues vivendes, a fi d'obtenir-ne un major rendiment.

Les cases d'estiu.—Les cases d'estiu o de repòs han augmentat molt al Vallès; si el clima no hi és molt adient, la proximitat a la capital i les facilitats de comunicacions han curat d'expandir-les. Ja en el segle passat, a Montcada començaren els avis barcelonins les torres per passar-hi l'estiu; Joan Cadevall diu que en aquest poble hi ha "magníficas quintas" i V. Plantada Fonolleda, el 1893, afegeix: "Montcada és molt conegut dels barcelonins que hi van a passar l'estiu en gran nombre. Aquesta concurrència ha creat una població nova amb magnífics edificis particulars, fondes i un luxós teatre". Però, després, abandonat l'estiu en aquesta població, s'ha estès per moltes bandes de la comarca dintre d'aquest segle. L'abundància de pins al Vallès occidental, a les serres i turons del NO. de Barcelona, junt amb el tren elèctric dels FF. CC. de Catalunya, ha fet poblar ben aviat aquells verals boscosos; en altres llocs vallesans, l'anomenada de les aigües, o una tradició estiuant conservada de llargs anys (la Garriga, Cardedeu), ha fet progressar el poblament d'estiu. Més modernament encara, les comunicacions ràpides obtingudes amb les línies regulars d'autoòmnibus, la concepció de comoditat de la vida moderna, la vulgarització de la higiene i el general retorn a la Natura i a l'esport, han estès per tota la comarca l'habitatge d'estiu. L'electrificació de la línia del Nord vers Manresa i Sant Joan, amb l'escurçament de temps de viatge i abundància de trens, n'han completat l'expansió.

La major part dels pobles vallesans —en temps normals— tenen més o menys població estiuenca; però, com és natural, hi ha pobles on aquest poblament és més important. Aiguafreda, l'Ametlla, Cardedeu, Castellterçol, la Garriga, Sant Feliu de Codines, Sant Fost; però pre-

(19) Són les següents: Caldes, Granollers, Mollet, Montcada, Rubí, Sabadell, Sant Celoni, Sant Cugat i Terrassa.

pondera més a Cerdanyola i Sant Cugat. En aquests dos, com a les Fonts, en el municipi de Terrassa, han traslluït en el cens del 1930 amb un ínfim coeficient d'habitants per a les cases disseminades; a Cerdanyola, el barri de can Cerdà té 8 habitants i 24 cases i el barri de Montflorit 169 habitants per 142 cases; a Sant Cugat, fora del nucli urbà, consten 234 habitants solament, inscrits en entitats de població dintre del seu terme i 381 cases (colònia Mas Fuster, de Sant Domènec, Valldoreix, la Floresta, la Rabassada); a les Fonts, dintre Terrassa, consten 48 habitants per 56 edificis, i a la Florida, dintre Santa Perpètua, 36 habitants i només 33 cases. Des de les carenes d'Ustrell, hom veu destacar-se en el paisatge, les abundants vivendes de repòs que ennig dels boscos de Collcerola baixen cap a Valldoreix i Cerdanyola. Fins el 1936 almenys, aquest poblament d'estiueig ha progressat contínuament.

EL POBLAMENT AL SOLELL I OBAC MUNTANYENC

Ja sabem que les poblacions tendeixen a cercar el sollell com a recer septentrional i bona exposició solar en els llocs on hi ha part obaga, l'existència de la qual suposa ja de sí un relleu muntanyenc. Aquesta llei és general en el poblament de la muntanya i naturalment també existeix en la part alta del Vallès. Però aquest fenomen, encara que sigui general, creiem que involuntàriament ha estat considerat exageradament en tractar de la nostra comarca. El nostre mestre Pau Vila, en les notes al "Assaig de Geografia Humana de la Muntanya" de Raoul Blanchard i en "El Vallès" ja citat, posa com a exemple del poblament al sollell de muntanya una bona part dels pobles vallesans superiors a 200 metres i totes les poblacions de més enllà del Besòs, Mogent i Tordera, considerant-les així de caràcter muntanyenc. L'amic J. M. Puchades també en l'article esmentat anteriorment parla d'aquestes poblacions i n'estudia la densitat.

Ens cal objectar, però, que aquest fenomen és bon xic més complex que el simple joc de sollell i obac. A més, en el cas concret que considerem, cal remarcar que damunt dels 200 metres hi ha poblacions sense cap caràcter muntanyenc; tal és Castellar, sobre 300 metres amb 3.375 habitants en el nucli principal, la Garriga, Santa Maria de Palautordera i molts d'altres que a la part més poblada del municipi no tenen ni el relleu ni l'altitud ni el clima ni la composició litològica de les muntanyes i s'han poblat seguint les mateixes orientacions que la resta de la plana. Encara podem dir que en la divisió que comentem hi ha la Roca i Montornès, en les quals predomina el sollell sobre l'obac i tot i així figuren en la divisió obaga; a més, cal considerar que moltes poblacions del sollell tenen també part del seu terme al costat ombrívol i per tant les diferències d'exposició entre uns pobles i altres no són ja tan importants. El cas és que a cada una de les dues zones assenyalades, l'amic Puchades ha trobat una densitat absoluta de 57 habitants per qui-

lòmetre quadrat i això ve a corroborar com a simple juxtaposició solell-obac és poc fonamentada, tal com ha estat feta, car segons la teoria, la densitat del solell hauria d'ésser ben superior.

Per a copsar-ne el diferent valor, hauria calgut dividir el solell i l'obac estrictes i estudiar-ne el poblament damunt d'aquesta distinció; però cercant només la divisió municipal no hi ha comparació eficaç. Oblidant les divisions administratives i examinant el poblament al costat de la pura geografia física, no hi ha dubte que el solell és molt més poblat que l'obac en una proporció elevadíssima. Les poblacions i àdhuc les cases disseminades s'arreceren en general al redós meridional de la muntanya, però no és pas causa suficient per a la creixença; les viles i pobles més importants dels assenyalats han crescut per la influència de la indústria i de l'agricultura, els quals fenòmens són generals a tota la plana i només l'arrecerament els ha ajudat a desenvolupar-se, juntament, en alguns casos, amb els camins de passatge (Sant Llorenç Savall, Sant Feliu de Codines). Aquelles causes generals dels moviments de les poblacions vallesanes les hem assenyalades en el curs d'aquestes pàgines, perquè ara hi haguem d'insistir. Unicament hem remarcat ací la dualitat de solell-obac, perquè hem cregut que se li concedia involuntàriament una importància excessiva, la qual podia desviar l'atenció vers un punt de vista divergent de la realitat.

LA DENSITAT DE POBLACIO

La densitat absoluta de població al Vallès, considerada segons l'extensió del seu territori i la població total del cens de 1930, és de 134,4 habitants per quilòmetre quadrat. Aquest valor, que cal acceptar com una abstracció en una repartició ideal del poblament, té força d'arbitrari, car la població vallesana està molt desigualment repartida: la influència de grans nuclis d'acumulació humana contrasta amb altres petits nuclis que els envolten i amb espais buits de poblament (anecumen). A més, junt amb la poca extensió de la superfície total del Vallès, la divergència de valor entre el real i el relatiu a la densitat així considerada, és més important. Si el mateix càlcul el circumscrivim a cada comarca actual del Vallès, seguint la divisió administrativa oficial la densitat de població esdevé de 213,9 habitants en l'occidental i de 73,4 en l'oriental, el valor màxim de densitat de les quals està influït naturalment per la zona industrial ponentina. Aquest resultat s'aproxima més a la realitat, car fixa bon xic la situació d'una zona important de poblament, sense que de totes maneres sigui suficient. Però cal remarcar ací les dificultats que presenten els sistemes representatius de la distribució superficial de la població, sobre els quals no s'ha arribat encara a un acord pels geògrafs, per més que en general és considerada deficient aquella representació; en el nostre cas, aquesta dificultat va creixent, com ja hem dit, tractant-se de la petita extensió territorial vallesana i a aquest efecte hem cercat una forma representativa que ens ha semblat potser més exacta.

Naturalment que l'expressió de densitat no pot pas deixar d'ésser una abstracció en tots els casos, car ni la població és estàtica ni pot estar distribuïda en forma totalment regular per la superfície del terreny. Arribaríem a un eixorc relativisme teòric si no admetiem una part d'aquesta abstracció i per tant acceptarem, en principi, el valor abstracte de 134.4 habitants per quilòmetre quadrat i no ésser assenyalats en el mapa, com si hi fossin distribuïts en absoluta equidistància. A part d'aquest repartiment que hi serveix de fons ideal, tractarem superposadament la densitat de població separant els nuclis urbans sempre pertorbadors, però naturalment no pas negligibles, en la població disseminada, que és la que s'aproxima més a aquella dispersió ideal de la densitat. Amb tot, tampoc no podem considerar aquest poblament disseminat repartit equidistantment ni calcular-lo distribuït en zones de petit detall topogràfic. Ens caldrà distingir unes zones en les quals sigui més aproximada la seva distribució i que sintetitzant el fenomen, sigui possible extreure'n concrecions i ensenyances. Paralelament, en la representació gràfica, hem fixat els nuclis de les poblacions comptant-los com una expressió de densitat pròpia, de valor mútuament semblant (20).

Aquest sistema és possible en la nostra comarca per la importància que hi té la població escampada, i per això l'hem preferit al procediment seguit per alguns, de repartició del poblament rural, de vila i de ciutat, en el qual no es tindria en compte sinó el nombre absolut dels habitants de cada nucli d'habitatge, establint unes zones de valor pròxim i excloent a part com a densitat particular, els nuclis de població superior a un nombre-típus prèviament determinat. De totes maneres, no proscrivim pas aquest sistema, car el considerem com una sintetització intermèdia entre la repartició absoluta del poblament en l'extensió superficial i el procediment que avui hem adoptat; en l'examen aprofundit del tema, creiem que no seria sobrera aquesta representació de l'establiment humà.

D'altra banda, la densitat pot estudiar-se segons punts de vista diversos a fi d'analitzar les influències que actuen en la distribució de l'habitatge; J. M. Puchades en l'article citat (17) ha calculat aquella en graonament altimètric de 100 metres i també damunt la superfície municipal. Ben eficaç seria l'examen de la distribució del poblament segons les zones naturals del relleu (planès, valls al·luvials, diversitat de les de muntanya, etc., i també segons la litologia o geologia).

En les zones que avui hem estudiat s'hi reflexen aquestes causes esmentades, les quals més o menys superficialment ja han estat citades en tractar del fenomen de la concentració i dispersió dels habitants a la comarca.

Calculant amb tota cura damunt els mapes topogràfics de la regió d'època relativament recent i amb les dades del "Nomenclàtor de les

(20) S'han considerat els nuclis superiors a 100 habitants en el 1930 i en el cas de les Fonts i la Florida els superiors a 30 edificis.

ciudades, villas y aldeas... de 1930'', separant, com hem dit, la població disseminada de l'agrupada, tot prescindint de divisions administratives, ens han quedat assenyalades set zones de densitat diferent, els valors de les quals oscillen entre 0 i 46 habitants per quilòmetre quadrat. El valor màxim es situa a les planes centrals vallesanes i els valors mínims a les muntanyes perifèriques, de les quals, un bon tros del Montseny arriba a ésser totalment despoblat (carenes del Morou; carenes del Montllover, Turó de l'Home i Les Agudes; carenes del Pla del Parany a Matagalls; carenes de Palestrius al Sud; carenes del Turó Monner i El Mojó; Pla de la Calma). Altres petites zones despoblades existeixen —o almenys d'un allunyament considerable dels habitatges més pròxims— en algunes contrades muntanyenques (cimals de Montnegre, turons i vessants de ponentins de Céllecs, turons entre la Conreria i Vallensana, carena del Farell a Guanta, etc.), però a excepció de la de Les Petxines i Serra del Pou a l'occident vallesà, plena de bosc i oscil·lant entre els 500 i els 900 metres, les altres no han estat notades per ésser petites i en gràcia a la concreció del problema. En general els menors coeficients de densitat corresponen a la zona muntanyenca anteriorment assenyalada com de dispersió.

Les suaus carenes d'Ustrell, Viladecavalls i Castellbisbal, amb els conreus de vinya, en altituds màximes poc per damunt dels 300 metres, tenen un poblament disseminat superior a les muntanyes de llevant i de ponent del Vallès. Quelcom major és en les proximitats de Castellterçol, Granera (en aquest poble el poblament és tot escampat) i de Sant Llorenç Savall. Per les serres de poca altitud absoluta de Campins, Gualba i Montseny el poblament escampat és igual al de la plana del Tordera i dels volts de Villalba Sasserra i Vallgorguina, tot ell superior encara, al de les planes del Vallès occidental; en aquestes, com ja s'ha dit anteriorment, el poblament accentua sobretot la densitat que hem considerat pròpia de l'habitatge agrupat. Podem remarcar a més la zona poc habitada entre Caldes i Lliçà, eumig de serres suaus, però boscoses, de terrenys pontians secaners. En els epígrafs "La dispersió vallesana" i "Les variacions del poblament" hem citat les característiques essencials del relleu de la comarca que ha actuat, junt amb altres causes, damunt la fixació dels habitants.

Un examen del mapa n.º 2 donarà ràpidament idea de la distribució superficial de la població vallesana; per a observar les altures pot consultar-se el mapa n.º 1, en el qual consten corbes de nivell a una equidistància de 400 metres. En aquell mapa de distribució del poblament els nuclis de població, amb la seva abundància, indiquen una densitat agrupada al mateix temps que un valor quantitatiu de concentració humana.

L'estudi de la densitat es presta, com ja hem indicat, a anàlisis diferents. Algun dia potser insistirem sobre aquest aspecte i en l'examen més complet de les zones diverses de poblament.

SALVADOR LLOBET

Granollers, 1937.

CRÒNICA

OBITUARI. — *Francesc Matheu i Fornells.* — El 10 de desembre del corrent any 1938 ha mort als vuitanta set anys d'edat, el qui fou dilecte amic del CENTRE i un dels seus medallistes, el gran poeta Francesc Mateu.

Havia nat a Barcelona el 16 d'octubre del 1851, a la Baixada de Casador i fou batejat a la parròquia dels Sants Just i Pastor.

La seva vida fou d'una activitat tan complexa que només podem donar-ne una idea, desitjant, dintre aquestes notes biogràfiques, l'aspecte literari d'editor, l'actuació dins els Jocs Florals de Barcelona i col·laboracions diverses. També ens referim a la seva actuació dins l'excursionisme.

Notes biogràfiques. — Cursà les primeres lletres a l'estudi de Jaume Puig i Roldós, a la placeta de Milans, amb altres pocs deixebles.

Cursà el batxillerat a casa de don Càndid Antiga, al carrer del Governador, prop de l'actual Foment de Pietat.

1873: Formava part de la Junta de la Jove Catalunya; fundava "La Misteriosa" amb en Prió, Montserrat i Archs, Sellarés, Nanot Renart, Raventós, Bertran i Bros, Franque-

sa, i Ubach. Alguns dels seus treballs literaris foren premiats en certàmens d'aquesta institució.

1874: Publicava l'"Anuari Català", recull de diversos autors.

1875: Publica "Cançons alegres d'un fadrí festejador". Junt amb J. Pelay Briz publicà fins el 1891 el "Calendari Català".

1876: Fou premiat a Montpeller per la "Société pour l'étude de Langues Romaines" pels poemes "Cançó de l'es-piga" i "Cançó del latí".

1877: Publica "Lo llibre del Amor" recull de diversos autors.

1878: Publica "Flors de Maig", recull de diversos autors.

1879: Traducció de "Els petons de Joan II" (amb I. Raventós).

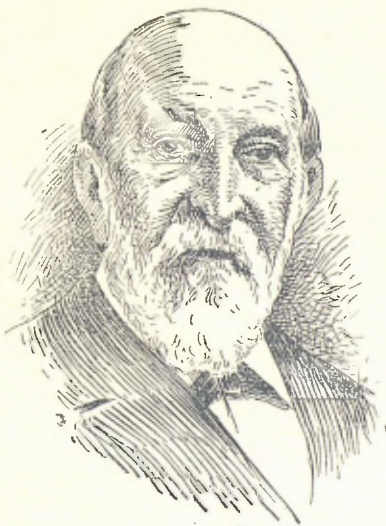
1879: Publica el *Reliquiari*, que el col·locà en el primer

rengle dels escriptors lírics catalans; féu la segona edició el 1899. Alguns dels seus poemes foren traduïts al francès, anglès, alemany, italià i provençal.

1895: Publicació de "La Copa". Els mestres Alió, Ferran, Porta, Roredra i barba musicaren les seves cançons.

1899: "Poesies" (editat a Perpinyà).

1928: Publica "Versos de vell".

FRANCESC MATHEU I FORNELLS †

1851 - 1938

1930: Ocupà la Presidència del Comitè Català de les festes del centenari de Mistral, i el *Felibrige* li atorga, a Montserrat, la Cigala d'Or.

Des dels volts del 1930 publicà un recull de poemets dedicats als amics i a les excursions, recull que aplega una col·lecció de 13 volums, amb el títol comú "De la colla".

1931: Li fou fet un homenatge, a Poblet, per haver complert els 80 anys; els amics li dedicaren el llibre "Mestre Matheu".

1934: Després d'una campanya de 30 anys aconsegueix fer retornar la campana Martina al seu primitiu lloc del campanar de Sant Martí de Canigó.

L'any 1936, malgrat el seu decaïment físic, encara dicta les seves darreres poesies i correccions.

1938: A finals del març es traslladà amb la seva família a Vilamajor, on va anar perdent forces i facultats. Perdé la seva esposa a últims d'agost, i finalment, tres mesos i mig més tard, el 10 de desembre, a un quart de dues de la matinada, va donar la seva ànima a Déu rodejat de les seves tres filles. Quinze dies abans havia estat extremaunciat i rebé Nostramo amb tot el fervor. Fou enterrat al cementiri de Vilamajor.

Com a poeta publicà alguns volums de versos i unes poques traduccions, discursos en vers i poesies aïllades, que esgotats els primers i no reimpresos, fan la seva obra literària poc coneguda.

L'actuació de Francesc Matheu als Jocs Florals de Barcelona. —

Una de les activitats en la que el treball de F. Matheu es desenrotllà amb més continuïtat, fou com a col·laborador, propulsor i finalment puntal de la institució dels Jocs Florals, on entrà com Adjunt el 1871. Guanyà nombrosos premis i accésits des del primer obtingut el 1873, fins al darrer el 1921.

El 1897 era nomenat Mestre en Gay Saber per haver guanyat dues flors i una Englantina. Fou cinc

vegades mantenedor i s'encarregà del discurs de gràcies que féu en vers, en els anys 1881 i 1933. L'any 1902, va celebrar-se la festa a Sant Martí del Canigó, solemnitat en la qual féu el discurs presidencial, també en vers. El 1910 fou president del Consell Directiu, càrrec que va dimitir el 1935, en què fou nomenat president honorari.

Actuació de Francesc Matheu com a editor. — La "Il·lustració Catalana" fou fundada el 1880 per Carles Sampons i Carbó i acabà la seva publicació el 1894, dirigida ja aleshores per F. Matheu, per mort del seu fundador el 1882.

El 1899, el Dr. Marian Serra, de Canet de Mar, director del setmanari "La Costa de Llevant", va proposar a J. Alemany la fundació d'un setmanari per a substituir "La Il·lustració Catalana". L'Alemany va acceptar, proposant abans entrevistar-se amb en Matheu per saber el seu pensament respecte a tal projecte.

Aleshores fou quan va conèixer a F. Matheu, el qual va prometre-li tot l'ajut per a la nova publicació. En posteriors conferències amb alguns escriptors, entre ells Mossèn Collell, es va acordar donar-li el nom de "Il·lustració Llevantina", el primer número de la qual sortí el 10 de març del 1900.

En Matheu va resoldre conflictes i dificultats que sobrevingueren a la nova publicació, la qual deixà de publicar-se de maig a novembre del 1900. A finals del 1901 plegà definitivament.

Des d'aleshores es treballà per a la fundació d'una nova associació amb capital suficient per a emprendre una nova publicació, la qual sortí el 7 de juny del 1903 amb el nom de "Il·lustració Catalana", dirigida per F. Matheu, i que tenia per base una S. A. d'uns 200 accionistes.

La seva activitat era la d'un veritable treballador, una voluntat a tota prova. Donava cap a tot, pensava en tot, per les seves mans havia de passar tot el que es feia o projectava.

En la "Il·lustració" s'ajuntaren als noms dels literats com Vayreda, Verdaguer, Genís, Balaguer, etc., els dels dibuixans Berga, Xiró, Triadó, Sardà, Llimona. Ell fou el primer en realitzar i satisfeu els lectors.

Són de remarcar els números extraordinaris dedicats a la Reforma, a Guimerà, al Plan Jossely, a la Solidaritat, etc., que representaven veritables monografies.

A la seva actuació personal es deu l'erecció dels monuments de Llorente, Balaguer, Aguiló, Maragall, Milà, etc., al Parc de la Ciutadella, la inauguració del qual tingué lloc a la sortida de la festa dels Jocs Florals. Amb motiu del lliurament a la ciutat de Barcelona del monument a Mistral al parc de Montjuïc en ocasió del centenari d'aquest poeta escriví i llegí una ofrena en vers.

Un dels períodes més intensos de la seva activitat fou en l'any 1913, quan la fundació de "La Lectura Popular", el quadern de la qual, a 10 cèntims, apareixia normalment cada dijous; tenia 32 pàgines de lletra menuda i se'n tiraven 18.000 exemplars; molts d'ells s'esgotaren. En aquella mateixa època, cada diumenge apareixia "La Il·lustració", cada mes un volum de les obres completes de Verdaguer i algun altre llibre d'altres autors, les quals publicacions no portaven ni una errada de caixa.

"La Lectura Popular" arribà a la xifra de 365 quaderns, xifra mai no assolida a Catalunya per cap altra publicació similar. A més d'una selecció de les obres de l'autor al qual anava dedicat el quadern, hi havia una nota bio i bibliogràfica d'aquell amb el seu retrat.

Alguns autors contemporanis, degut a diferències ortogràfiques d'aquella època, no volgueren figurar-hi; llevat d'aquestes excepcions, la col·lecció de "La Lectura Popular" constitueix la més completa antologia de la literatura catalana del Renaixement.

Un altre èxit i una mostra eloqüent del seu entusiasme per als

autors mallorquins fou la publicació, en edició acuradíssima i elegant a preu reduït, de les obres completes de M. dels S. Oliver, Mn. Costa i Llobera, J. Alcover i M. Aguiló; intentà també publicar les de Guimerà, però no ho aconseguí malgrat la seva bona voluntat.

La modèstia excessiva del senyor Matheu es revela en el succeït amb motiu de l'Exposició Universal de Londres del 1923. Aquesta exposició consistia en una mostra de llibres acurats, sense luxe, senzillament ben fets. El Jurat féu una selecció de 400 obres: 11 d'espanyoles; d'aquestes 4 eren de "La Il·lustració Catalana". No hi hagué manera que fes públic aquest fet tan ressonant, però finalment s'aconseguí que aparegués en la revista "Catalana" n.º 147 en una forma senzilla i mig amagada.

En els primers anys de la Guerra Europea pogué anar publicant-se "La Il·lustració", fins que la pèrdua que representava l'encariment del paper obligà una reducció de format que la publicació aguantà durant un any. No podent sostenir-se amb la publicació de gravats, fou substituïda per una altra revista "Catalana", la qual va publicar-se regularment durant algun temps.

Actuació dins l'excursionisme.—

Per un molt llarg període fou Francesc Matheu soci actiu del CENTRE, car hi ingressà el gener del 1903, proposat per l'inoblidable Cèsar A. Torras. Darrerament tenia el número 72 de soci.

Ja hem parlat com en els tretze volums publicats per ell sota el títol "De la colla", hi ha petits poemes, alguns d'ells dedicats a excursions.

En la festa patronímica del CENTRE, corresponent a l'any 1928, se li féu ofrena de la Medalla d'Or del CENTRE, instituïda el 1924. El CENTRE en aquella ocasió, com en moltes altres, demostrà que no el guien exclusivismes en honorar i fer reconeixement de mèrits contrets. En aquell acte el propi poeta llegí el

poema, escrit expressament, "Oració de l'excursionista", com també un parlament d'agraïment, dins del qual llegí uns versos, fets de prop de mig segle enrera, "Cançó del excursionista". El qui desitgi conèixer aquests treballs d'en Matheu els podrà llegir en el nostre BUTLLETÍ corresponent al mes de maig del 1928, n.º 396.

Després del que portem exposat, si algú cregués que hem manifestat tot el que correspon dir respecte en Matheu, s'equivocaria, car ultra els títols i distincions de què hem parlat: Mestre en Gay Saber, President del Consell dels Jocs Florals, President honorari d'aquells, Medallista del CENTRE EXCURSIONISTA DE CATALUNYA, decorat amb la Cigala d'Or dels Felibres de Provença, etcètera, etc., no hem fet esment encara que fou President de l'Ateneu Barcelonès, membre de l'Acadèmia de Bones Lletres, President de l'Orfeó Català (durant la seva presidència s'efectuaren els viatges a Madrid, París i Londres), Cavaller de la *Legion d'Honneur*, *Officier de l'Instruction Publique*, *Maitre-es-jeux* de l'Acadèmia dels Jocs Florals de Tolosa, etc., etc.

Descansi en pau tan benemèrit patrici y benivolgut consoci, la vida del qual fou d'una activitat tan remarcable i profitosa, com demostren les bones obres sense nombre que va realitzar.

JOSEP DANÉS I TORRAS

NECROLOGIA.—*Joan Danés i Vernedas*.—Morí a Sabadell, el 24 de juliol del corrent any, de resultes de la malaltia que de temps l'estava minant, el qui fou entusiasta de l'excursionisme, gran treballador en pro del CENTRE i un dilecte amic de tots els que el tractaven, en Joan Danés i Vernedas.

Per un període de trenta-quatre anys ha estat soci de la nostra entitat, i amb una activitat remarcable gairebé sempre ha intervingut en les tasques socials. Tot seguit d'ingres-

sat als nostres rengles se'l veu practicar l'excursionisme amb sincer afany i en poc temps recorre un seguit de territoris per copsar-ne llurs belleses naturals i artístiques. En el mes de juny del 1907 fou nomenat vocal de la Junta Directiva, càrrec que complí durant diversos anys a satisfacció dels socis; igualment exercí altres càrrecs d'algunes seccions del CENTRE.

Són nombroses les conferències donades al local social i els parlaments que, representant el CENTRE, féu en altres entitats; també posà la seva contribució entusiasta a profit del "Centre Excursionista del Vallès".

Durant alguns anys, junt amb diversos consocis, encengueren la tradicional foguera de la nit de Sant Joan en alguns dels pics més enlairats del Pirineu; un dia al Canigó; un altre, al Puigmal; un altre, al Carlit...

Dins el BUTLLETÍ queden les seves principals publicacions referents a l'excursionisme. En el núm. 157 trobem "De Ripoll a Cardona"; després "Els Aplecs Excursionistes". (núm. 194); "A propòsit dels vidents concursos hivernencs" (número 203); "La Vall i el Monestir de Sant Joan de les Abadesses" (número 209); "De Sant Joan de les Abadesses a Besalú per la Garrotxa" (núms. 220-221-222); "Mon Homenatge a En Juli Soler Santaló" (número 233); "L'educació cultural i l'educació física" "A propòsit de la cursa Copa Sant Llorenç del Munt" (núm. 240); "Homenatge al senyor Cèsar August Torras" (núm. 258); "La nostra festa major" (número 278); "En homenatge a les dones esportistes" (núm. 289); "El Monestir de Santa Maria de Ripoll" (núm. 339); "Restauració del Monestir de Sant Joan de les Abadesses" (núms. 368 i 369); "En Commemoració del Cinquantenari de l'Excursionisme Català.—Excursió a Montserrat" (núm. 380); "De Solsona a Sant Llorenç de Morunys" (núms. 401 i 402); "Excursió a l'alt Vallès Occidental" (nú-

mero 416); "A la bona memòria d'En Josep Franch i Mestre" (número 424); "Les valls del Flamisell i Noguera del Tor" (núms. 432, 433, 434, 436 i 437); tot això sense fer esment de molts d'altres treballs seus dels quals so's queda registrat una succinta ressenya, per tractar-se de conferències donades, que han quedat per publicar, especialment les dels anys 1931, 1932 i 1933, sobre Tossa de Har, Homenatge a Tomàs Raguer de Ripoll, i d'altres temes.

De molts dels seus treballs apareguts al BUTLLETÍ se n'han publicat en *extrets*, i un dels més interessants és el folletó editat pel CENTRE sobre "Santa Maria de Ripoll", a base del treball inserit en les pàgines del BUTLLETÍ número 339, amb l'afegit de diverses làmines, entre les quals cal remarcar la de la portada de l'església del Monestir, disposada en forma que permet copiar d'un cop d'ull el significat iconogràfic de les diferents representacions de la tan famosa porta.

En general, les publicacions de Joan Danés i Vernedes són rubriques de dades interessants i ben aprofitades dins d'un aspecte variat: històric, geològic, artístic, arqueològic, folklòric, geogràfic, estant molt lluny d'una rigidesa científica i amb un entusiasme sovint pròxim a desbordar.

Fa uns trenta anys va concebre la idea de restaurar l'església del monestir de Sant Joan de les Abadesses, la qual —com escriu el 1912— estava desfigurada per edificacions que la desnaturalitzaven en forma que, mirada *des de fora*, *ni església sembla* i que *si fa pena veure aquest exterior, més dol veure son interior*. En publicar aquell any el seu tiratge a part del BUTLLETÍ "La vall i el Monestir de Sant Joan de les Abadesses", ho féu a base que els beneficis que resultessin de la venda dels exemplars s'apliquessin a les despeses de la restauració ideada. Els seus treballs i els de Mossèn Josep Masdeu, pvre. —el seu amic inseparable— per a fer portar a terme la restauració esmentada no te-

nen fi ni compte, i no reposaren fins a fer moure Mossèn Gudiol els Alcaldes, Rectors i Economs de Sant Joan, el Dr. Torras i Bages, el senyor Eusebi Bertrand i Serra i un sens fi de persones de gran categoria social. En Joan Danés no perdé ocasió d'impulsar la restauració; intervingué en el II Congrés Excursionista Català, celebrat a Manresa, el qual acordà publicar una allocució, i obtingué palesa mostra que l'arquebisbe de Tarragona, Antolí López Pelàez, s'interessava per l'obra, en una carta del 5 d'abril del 1914, redactada en la nostra llengua. En fi, si hom considera el molt que s'havia fet avançar la restauració el 1926, el que ve ressenyat en els núms. 368 i 369 del BUTLLETÍ i el que després s'ha anat fent encara, es comprèn com ni els disgustos ni la fatiga pogueren abatre l'ànim ferm dels dos entranyables amics. Què ha quedat d'aquesta obra? En aquest moment no ho sabem.

Entre les seves publicacions fetes al marge de les activitats desenvolupades al CENTRE, cal esmentar "El ball dels pavordes de Sant Joan de les Abadesses", opuscle enllestit a Sabadell el 1935 als obradors de Joan Sallent, Successor, que figura a la nostra Biblioteca amb la seva corresponent dedicatòria de l'autor. Tracta de la reorganització donada a l'esmentat ball per la Comissió nomenada per l'Ajuntament de Sant Joan de les Abadesses, el 1934, la qual era formada a més de l'autor, pel senyor Jaume Soler, capdansaire, i per Mossèn Josep Masdeu, prevere, arxiver de l'ex-monestir santjoanenc, gran amic, com ja hem exposat, de Joan Danés i Vernedes, al qual va precedir en el camí de la vida eterna per mort violenta, ocorreguda en la segona meitat de l'any 1936.

En aquest opuscle, tot amarat d'un entusiasta i bon zel, hi ha dades històriques locals, d'un interès folklòric ben remarcable; està bellament il·lustrat amb dibuixos de D. Salvador i amb la transcripció musical d'A. Llobet. Tot ell és una pro-

va més de l'esperit que el posseïa de restaurar aquelles coses ancestrals, saturades de sentors de pairalia, especialment per la contrada santjoanenca.

Tot sacrifici li era petit, si es tractava de valoritzar el seu terror — una de les seves darreres activitats estava encaminada a deixar palesa amb un senzill i perenne senyal la font on Joan Maragall va impressionar-se i d'on s'inspirà per a escriure el vers "La Vaca Cega", de tan fina harmonia. Si a fi de comptes resulta que no han estat perdudes del tot les set imatges del segle XIII que representen el Davaïlament de la Creu, gràcies podran donar-se a la seva oportuna intervenció, car no obstant el risc amb què havia de procedir, no va vacil·lar a fer tot el possible per a salvar-les, i almenys en aquells pri-

mers moments, de màxim perill, ho va aconseguir. Per aquest sol acte bé mereix de nosaltres un pregon reconeixement.

Descansi en pau el qui fou infatigable treballador, el que sempre féu la seva tasca sense ésser portat per cap interès material sinó guiats solament per la llum pura i pel goig que dona obrar bé. — D. T. J.

NECROLOGIA. — *Enric Ribas i Virgili*. — Per no haver rebut oportunament les notes referents a la necrologia del malaguanyat soci del CENTRE, Enric Ribas i Virgili, mort en accident, i que l'excursionisme científic, principalment en el ram de la cartografia, tant deu a la seva infatigable voluntat, no es publica en aquest número.

La Redacció d'aquest BUTLLETÍ, promet fer-ho en el número vinent.

BIBLIOGRAFIA

A la memòria d'Eudald Canibell. El Club Excursionista de Gràcia, ara ha dedicat l'últim número del seu butlletí "Mai Enrera", corresponent als mesos d'abril i maig, a la recordança del que fou un dels capdavaners de l'excursionisme a Catalunya i un dels sis fundadors de la *Associació Catalana d'Excursions Científiques*, l'Eudald Canibell, amb motiu del desè aniversari del seu traspàs.

Els companys del Club gracienc havien tingut la sort de comptar amb la col·laboració del vell excursionista en els darrers anys de la seva vida. Patriarcalment els alligçonava o aconsellava amb la seva experiència i amb la seva erudició, que eren deus inescotables. Hom veu, doncs, com l'agraïment perdura a través dels anys. Per a honorar la memòria de l'amic desaparegut, "Mai Enrera" reproduceix la res-

senya d'una excursió per la plana rossellonesa que Canibell féu en companyia de Jaume Massó i Torrents ara fa uns quaranta-cinc anys. El treball va signat pels dos excursionistes i fou publicat a "L'Avenç", els anys 1892 i 1893. Tant per la data de la publicació, com per la revista en què aparegué, de poca difusió, el treball resultava poc conegut; de manera que la reedició resulta una veritable incorporació a la Bibliografia de l'excursionisme. Altrament, es tracta d'una ressenya substanciosa pel sentit d'observació i l'esperit de comprensió dels dos vianants. Com que la ressenya publicada no completava tota l'excursió, per tal de donar-la sencera, el senyor Massó i Torrents hi ha posat ara unes notes d'acabament.

Ens plau veure que "Mai Enrera", fent honor al seu nom, segueix endavant en la seva actuació, inspira-

da sempre en el manteniment de les essències de l'excursionisme i de la Terra.

P. V

BIBLIOTECA

VOLUMS INGRESSATS DARRERAMENT

PER DONATIU

- CABALLERO, FERNÁN. *Cuentos, oraciones adivinas y refranes populares e infantiles*. — Segunda edición. — Madrid, T. Fortanet, 1878, 594 pp. (del Dr. Jaume Barrera).
- Flora de Catalunya*, per Joan Cadevall, amb col·laboració de A. Sallent. — Barcelona, Institut d'Estudis Catalans. Vols. II, IV, V, VI (de l'Institut d'Estudis Catalans).
- CAMPANY, MARIA. — *Bibliografia de la Meteorologia Catalana*. — Barcelona, Imp. C. de A. President Macià, 1937. 127 pp. — Servei Meteorològic de Catalunya. Notes d'Estudi, núm. 68 (del Servei Meteorològic de Catalunya).
- DANÉS I TORRAS, JOAQUIM. — *Preterits olotins*. — Olot, P. Aubert, 1937. 421 pp.
- Cançoners del Masdovelles*. — Manuscrit núm. 11 de la Biblioteca de Catalunya. Publicat per R. Aramon i Serra. — Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1938, 318 pàgs. (de l'Institut d'Estudis Catalans).
- Annuaire du Club Alpin Bulgare*. — Sofia, 1936-1937.
- SMEATON OLIPHANT. — *The Scott Country*. — Edinburg, Andersons, 267 pp. (del senyor Francesc Blasi).
- OLIVA, VICTOR. — *Estudis Heràldics. Escuts d'Entitats i Corporacions*. — Sabadell, Imp. Sallent, 18 pp. (de l'autor).

PER COMPRA

- ALVAREZ, JOSÉ M. — *Formosa geogràfica e históricamente considerada*. Barcelona, Luis Gili. — Tom. I-II, - 1930.
- AMADES, JOAN. — *Art Popular*. Els

- Rel·lotges de Sol*. — Barcelona, (La Neotípi), 31 pp. 1938.
- AMADES, JOAN. — *Art Popular. La Casa*. — Barcelona (La Neotípi), 1938. 124 pp.
- AMADES, JOAN. — *La rondalla i el proverbi*. — Barcelona. Gráf. Calmell, 1938. — Narracions Populars. Vol. II. 70 pp.
- AMADES, JOAN. — *El llibre segons el poble*. — Barcelona, La Neotípi, 1938 (s. n.).
- ANSON, GEORGE. — *Voyage autour du monde fait dans les années MDCCXL, I, II, III, IV..., dans la Mer du Sud. Tiré des Journaux et autres Papiers de ce Seigneur publié par Richar Walter*. — Genève, Henri-Albert Gosse, MDCCCL. — 363 pp., mapes i gravats.
- COLOMINAS, JOSEP. — *Monografies d'Art Hispànic. Les Terracuites cartagineses d'Eivissa*. — A. D. A. C., 1938. — 17 pp. I-XLIV làmines.
- Curiositats de Catalunya* (setmanal). 2.ª semestre 1937. — Barcelona.
- GRALLA, LA. — Granollers, Imp. Garrell, 193-1935. — Vols. IV, VI, VII, VIII, IX.
- OLSEN, ORJAN. — *Los Soyotos. Un pueblo primitivo. Nómadas mongoles pastores de renos*. — Trad. del noruec, per Erling Mårius Nilssen. — Barcelona, Calpe (1921), 240 pp.
- RICHARDSON, E. C. — *The Sky-Runner*. — London, Mike Court (1909). 238 pp.

PER CANVI

- BERTHELOT, M. SABINO. — *Exploración de la Costa Meridional de España*. — Cádiz. Imp. de la Rev. Méd. 1867. 88 pàgs.
- BERTILLON, ALPHONSE. — *Les races sauvages*. — Paris, Masson. 312 p.
- DODU, GASTON. — *Vers les Terres Nouvelles*. — Paris, F. Nathan, 1907. 250 pàgs.
- HUICI, S. & JUARISTI, V. — *El Santuario de San Miguel de Excelsis (Navarra) y su retablo esmaltado*. — Madrid, Espasa Calpe, 1929. 186 pàgs.